

5

КИЇВ-1974

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Славетний ювілей радянської науки
- Видатний вклад в ідейну скарбницю творчого марксизму (До 60-річчя виходу праці В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення»)
- Роль критики і самокритики в діяльності парторганізацій
- Піднесення колгоспного виробництва Української РСР в умовах розвинутого соціалістичного суспільства (1959—1973 рр.)
- До питання про формування територій давньоруських князівств у XII ст.
- Формування і розвиток робітничого класу на Україні в другій половині XIX ст.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 250-летию АН СССР. А. Г. Шевелев. Славный юбилей советской науки. *** А. И. Гуров. Выдающийся вклад в идейную сокровищницу творческого марксизма (К 60-летию выхода работы В. И. Ленина «О праве наций на самоопределение»). В. К. Палишко. Роль критики и самокритики в деятельности партийных организаций. В. С. Петренко. Подъем колхозного производства Украинской ССР в условиях развитого социалистического общества (1959—1973 гг.). А. К. Зайцев. К вопросу о формировании территорий древнерусских княжеств XII в. К созданию многотомной «Истории Украинской ССР». Ф. Е. Лось. Формирование и развитие рабочего класса на Украине во второй половине XIX в. Сообщения. К 30-летию освобождения Украинской ССР от немецко-фашистских захватчиков. В. Ф. Панибудьласка. Начало переустройства народного хозяйства Украинской ССР на мирный лад после Великой Отечественной войны. Л. Я. Мусатова. Железнодорожники Украины в первый период Великой Отечественной войны (1941—1942 гг.). М. В. Коваль, И. И. Ладывир. Из истории военно-шефской деятельности творческой интеллигенции Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. А. М. Билькевич. Из истории восстановления комсомольских организаций в западных областях Украины в 1944—1946 гг. *** Г. А. Дзеджула. Крах заговора буржуазно-помещичьего польского правительства с русской контрреволюцией в 1919—1920 гг. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. On the 250th Anniversary of the Academy of Sciences of the USSR. A. G. Shevelev. Glorious Jubilee of Soviet Science. *** A. I. Gurov. A Remarkable Contribution to the Ideological Depository of Creative Marxism. (On the 60th Anniversary of Publishing the Work by V. I. Lenin "On the Right of Nations to Self-Determination"). V. K. Palishko. Role of Criticism and Self-Criticism in Activities of Party Organizations. V. S. Petrenko. Rise of Kolkhoz Production in the Ukrainian SSR under Conditions of the Developed Socialist Society (1959—1973). A. K. Zaitsev. On the Formation of the Territories of the Old Rus Principalities in the 12th Century. On the Formation of the Working Class in the Ukraine. On the 30th Anniversary of the Liberation of the Ukrainian People from the German-Fascist Occupation. V. F. Paniбудьласка. Beginning of Reconstruction of the National Economy after the Great Patriotic War. L. Ya. Musatova. Railway Workers of Ukraine in the First Period of the Great Patriotic War (1941—1942). M. V. Koval, I. I. Ladvyir. From the History of the Patronage Activity of the Creative Intelligence of the Ukrainian SSR in the Years of the Great Patriotic War. A. M. Bilykevich. From the History of the Restoration of Komsomol Organizations in the Western Regions of Ukraine in 1944—1946. *** G. A. Dzhezhula. Collapse of the Polish Bourgeoisie-Landlord Government with Russian Counter-Revolution in 1919—1920. Notes. For the Teacher of History. Protection and Use of Monuments of History and Culture. Our Calendar. Bibliography. Criticism and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (158)

ТРАВЕНЬ

1974

РІК ВИДАННЯ
СІМНАДЦЯТИЙ

Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

© «Український історичний журнал», 1974 р.

ЗМІСТ

СТАТТІ

До 250-річчя АН СРСР

Шевелєв — Славетний ювілей радянської науки 3

* * *

- Гуров (Дніпропетровськ) — Видатний вклад в ідейну скарбницю творчого марксизму (До 60-річчя виходу праці В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення») 14
- Палішко — Роль критики і самокритики в діяльності парторганізацій 22
- Петренко — Піднесення колективного виробництва Української РСР в умовах розвинутого соціалістичного суспільства (1959—1973 рр.) 31
- Зайцев (Москва) — До питання про формування територій давньоруських князівств у XII ст. 43

До створення багатотомної «Історії Української РСР»

- Ф. Є. Лось — Формування і розвиток робітничого класу на Україні в другій половині XIX ст. 54

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників

- В. Ф. Панібудьласка — Початок перебудови народного господарства Української РСР на мирний лад після Великої Вітчизняної війни 67
- Л. Я. Мусатова — Залізничники України в перший період Великої Вітчизняної війни (1941—1942 рр.) 78
- М. В. Коваль, І. І. Ладивір — З історії військово-інженерської діяльності творчої інтелігенції Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни 84
- А. М. Бількевич (Тернопіль) — З історії відновлення комсомольських організацій в західних областях України у 1944—1946 рр. 94

* * *

- Г. А. Джеджула — Крах змови буржуазно-поміщицького польського уряду з російською контрреволюцією в 1919—1920 рр. 98

ЗАМІТКИ

- В. П. Плєсюк (Львів) — Діяльність Компартії України по розвитку продуктивних сил сільського господарства 107

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

В. С. Заслуженюк — Вивчення Програми миру на уроках історії 115

ОХОРОНА Й ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

О. П. Силин — Андріївська церква в Києві — витвір високого мистецтва 123

НАШ КАЛЕНДАР

А. К. Курас — 50-річчя XIII з'їзду РКП(б) 131

Т. М. Колішер — 100-річчя з дня народження П. Г. Смідовича 133

П. В. Михайлина (Чернівці), О. С. Романець (Чернівці) — До 125-річчя селянського повстання під проводом Лук'яна Кобилиці 135

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

М. З. Данилюк, В. П. Дрожжин — Піднесення трудової активності робітничого класу України в роки Великої Вітчизняної війни (історіографія питання) 137

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

К. І. Позняков (Дніпропетровськ) — Крах першого нашествія імперіалістів на Страну Советов 145

С. М. Клапчук, Б. І. Стеля — М. Р. Плющ. Технічна творчість робітничого класу Української РСР (1959—1970 рр.) 147

М. В. Троян (Мукачеве), Д. Д. Данилюк (Ужгород), В. С. Кульчицький (Львів) — Ю. Ю. Сливка. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення 148

В. Г. Лисенко — Факти и домислы (Против фальсификации национальных отношений в Советском Союзе) 151

М. Ф. Котляр — Ст. Суходольський. Монетна справа у Польщі в XI і XII ст. 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

С. С. Гермаківський — Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР 154

М. Я. Петухов — Обговорення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» в бюро Відділення історії АН СРСР 155

О. В. Молодчиков, Ю. Г. Іващенко, О. П. Криль (Львів) — Уроцисті збори й наукові конференції, присвячені 400-річчю книгодрукування на Україні 157

П. А. Гаврюк — Наукові конференції, присвячені 30-річчю Корсунь-Шевченківської битви 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, В. М. Нем'ятий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

В. о. відповідального секретаря В. І. Кузнецов

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.

Телефон 24-29-92.

Технічний редактор Т. Р. Спекторова.

Коректор В. С. Гладки.

БФ 30243. Здано до складання 27.III 1974 р. Підписано до друку 23.V 1974 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,39. Зам. К-30. Тираж 7152. Ціна 40 коп.

Статті

До 250-річчя АН СРСР

А. Г. ШЕВЕЛЄВ

СЛАВЕТНИЙ ЮВІЛЕЙ РАДЯНСЬКОЇ НАУКИ

У 1974 р. сповнюється 250 років з дня заснування Академії наук СРСР — вищої наукової установи нашої країни. Як відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 250-річний ювілей Академії наук СРСР», її створення було великою подією в історії розвитку вітчизняної науки, освіти й культури. Діяльність Академії справила істотний вплив на розвиток не тільки російської, а й світової науки. Цю знаменну дату радянська громадськість відзначає в умовах дедалі більшого зростання ролі науки в усіх сферах життя й діяльності розвинутого соціалістичного суспільства.

В кінці XVII — на початку XVIII ст. майже в усіх галузях економічного, суспільно-політичного й культурного життя Росії сталися значні зміни. Розвивалося ремесло, утворювалися перші мануфактури в промисловості, за рахунок освоєння родючих земель південних повітів, Поволжя і Сибіру збільшувалися посівні площі, зростала товарність сільського господарства. Зменшувалася економічна роз'єднаність різних районів країни, місцеві ринки почали концентруватися у єдиний всеросійський ринок.

Посилювалася централізація державного управління, формувався абсолютизм — у тодішніх історичних умовах більш прогресивна форма державного устрою, ніж попередня станова монархія із Земськими соборами і Боярською думою. Рейтарські й драгунські полки в кінці XVII ст. стали основою для створення регулярної армії. Тоді ж почалося і будівництво морського флоту.

Дальший — хоч і дуже обмежений кріпосницьким ладом — економічний розвиток, створення централізованого державного апарату і регулярної армії, а також потреби зовнішньої політики вимагали поліпшення освіти в Росії. В зв'язку з цим було засновано Пушкарську, Артилерійську, Навігацьку, Медичну школи, кілька початкових («цифирних»), ремісничих та інженерних шкіл, а в 1715 р. — петербурзьку Морську академію — другу в світі після французької. Ще раніше — в 1687 р. — у Москві було створено Слов'яно-Греко-Латинську академію.

Своєрідним завершенням системи реформ, здійснених урядом Петра I з метою вивести країну із стану відсталості (при збереженні крі-

посницького ладу і зміцненні панування дворянства), стало створення в 1724 р. російської Академії наук.

Оскільки в Росії було дуже мало середніх шкіл і не існувало жодного університету, Петро I поставив перед новоствореною Академією подвійне завдання: розвивати науки і поширювати освіту в країні. Для цього при ній відкритися університет і гімназія. Певний час академіки зрідка читали лекції в цих установах, де кількість слухачів (переважно іноземців) була дуже незначна. Лише в 50-х роках XVIII ст. з ініціативи славнозвісного вченого, академіка М. В. Ломоносова були утворені університет і гімназія в Москві та гімназія в Казані, які стали справжніми розсадниками освіти, переважно в середовищі дворянства. Діяльність Академії зосередилася головним чином (а з XIX ст. виключно) на розвитку наук.

Перші її члени за браком вітчизняних учених запрошувалися з-за кордону. В 1725—1740 рр. серед 44 дійсних членів Академії був лише один росіянин — математик Г. Ф. Ададуров. Але вже в наступне десятиріччя в її складі працювали 7 учених — росіян. До 1800 р. з 108 академіків уже налічувалося 24 росіянина, причому значну частину з них становили вихідці з непривілейованих класів. Так, М. В. Ломоносов і М. Є. Головін були синами селян, І. І. Лепьохін, С. П. Крашенинников, П. Б. Іноходцев, В. Ф. Зуєв — солдатів.

За пропозицією М. В. Ломоносова було введено звання членів-кореспондентів Академії наук. Першим з них обрали географа і історика П. І. Ричкова.

Вже у XVIII ст. російська Академія займала одне з перших місць серед академій світу. Особливо великих успіхів було досягнуто в розвитку математичних і природничих наук, а результати наукових географічних експедицій С. П. Крашенинникова, братів Лаптевих та ін. увійшли в золотий фонд світової науки. Майже всі галузі знання — фізику, хімію, астрономію, географію, техніку, металургію, геологію, філологію, філософію, історію — збагатив своїми відкриттями М. В. Ломоносов. Він прагнув використати наукові дослідження для дальшого розвитку продуктивних сил країни, надавав великого значення поширенню освіти серед усіх верств населення. В жодній галузі науки Ломоносов не залишився поверховим дилетантом. Всюди він сказав нове і важливе слово.

В XIX — на початку XX ст. членами вітчизняної Академії наук були всесвітньо відомі вчені-фізики В. В. Петров і Б. Б. Голицин, астрономи В. К. Вишневський і В. Я. Струве, хіміки О. М. Бутлеров і М. М. Зінін, математики М. В. Остроградський і П. Л. Чебишов, філолог і літописознавець О. О. Шахматов. Кожний з них вніс вагомий внесок в розвиток російської й світової науки.

Посилення політичної реакції в країні в XIX — на початку XX ст. надзвичайно негативно відбивалося на діяльності Академії. Так, не були обрані академіками такі видатні діячі науки, як М. І. Лобачевський, О. Г. Столетов, І. М. Сеченов, К. А. Тімірязєв, Д. І. Менделєєв. Тим часом внесок кожного з них у скарбницю світової науки й культури становить важливу частку її золотого фонду.

Царський уряд всіляко сприяв систематичному обранню в академіки реакційних учених та іноземців, нерідко далеких від науки. Президентами Академії, як правило, призначалися родичі царя або сановники, що не мали ніяких наукових заслуг.

У другій половині XIX — на початку XX ст. переважну більшість її членів становили, як і раніше, вихідці з привілейованих класів. Дуже рідко академіки наважувалися на опозицію урядові. Коли під впливом

наростання революційних настроїв у країні Академія в 1902 р. обрала почесним членом М. Горького, цар негайно скасував це обрання. І лише два академіки — почесні члени — А. П. Чехов і В. Г. Короленко — протестували проти цього реакційного акту.

Царський уряд надзвичайно стримано фінансував Академію, часто скорочував бюджетні асигнування на наукові дослідження.

Все це перешкоджало розвитку науки. «...В умовах дореволюційної Росії, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 250-річний ювілей Академії наук СРСР», — наукові дослідження в Академії не могли дістати широкого, всебічного розвитку. В дореволюційній Академії було лише кілька невеликих лабораторій і музеїв і не було жодного великого дослідного інституту»¹.

Тільки після перемоги Великого Жовтня ставлення до науки в країні докорінно змінилося. В січні 1918 р. В. І. Ленін з трибуни III Всеросійського з'їзду Рад проголосив: «...Тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації... і хіба в ім'я цього найвеличнішого історичного завдання не варто працювати, не варто віддати всі сили?»² Ленінський «Начерк плану науково-технічних робіт», у якому визначалися завдання Академії, і величний план електрифікації Росії (ГОЕЛПРО) викликали піднесення у всіх чесних учених, справжніх патріотів своєї країни. Володимир Ілліч включив до складу ВРНГ і Держплану багатьох науковців. Він дав А. В. Луначарському вказівку дбайливо й обережно ставитися до Академії наук.

Велика Жовтнева соціалістична революція стала початком корінного повороту в діяльності Академії. В ході громадянської війни переважна більшість інтелігенції Росії стала на шлях співробітництва з Радянською владою, а згодом і відданого служіння їй. Розпочався новий період і в історії Академії. Уже в 1918 р. були створені науково-дослідні інститути по вивченню платини та інших благородних металів, а також фізико-хімічного аналізу, а трохи пізніше — Фізико-математичний, Радієвий, Сейсмологічний, Фізіологічний, Грунтовий. Наприкінці 20-х років Академія мала в своєму складі 9 науково-дослідних інститутів, 3 лабораторії, 7 музеїв, 20 комісій. У 1929 р. до неї обрано 42 нових академіків — вчених, які ще до революції і в перші її роки зробили визначні відкриття в різних галузях науки. Серед них були: геолог І. М. Губкін, енергетик Г. М. Кржижановський, біохімік О. М. Бах, математик, гідро- і аеромеханік С. О. Чаплигін, хіміки-органіки О. Є. Фаворський і М. Д. Зелінський, фізик Д. С. Рождественський та ряд інших.

В 1932 р. Академія поповнилася новими ученими, які поєднували теоретичні наукові знання з безпосередньою практичною участю в соціалістичному будівництві. До них належали енергетики Г. Й. Графтіо і І. Г. Александров, металург І. П. Бардін, фізик С. І. Вавилов, фізик і фізико-хімік М. М. Семенов, математик, астроном і геофізик, дослідник Арктики О. Ю. Шмідт та інші. «...Радянські вчені, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 250-річний ювілей Академії наук СРСР», — внесли вагомий вклад у справу індустріалізації країни, соціалістичного перетворення сільського господарства, здійснення п'ятирічних планів»³.

В 30-і роки в системі АН СРСР створено понад 20 нових науково-дослідних інститутів. Серед них: математичний ім. Стеклова, фізичний

¹ «Правда», 17 жовтня 1973 р.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 35, стор. 277—278.

³ «Правда», 17 жовтня 1973 р.

ім. Лебедева, загальної і неорганічної хімії, генетики, мікробіології, біохімії, фізіології, теоретичної геофізики, автоматики і телемеханіки, машинознавства, металургії, механіки та ін. У ті ж роки у відання Академії наук передано всі інститути (суспільних наук) Комуністичної академії. У 1934 р. АН СРСР переїхала з Ленінграда до Москви.

У роки Великої Вітчизняної війни важливим внеском АН СРСР у справу оборони країни були створення й вдосконалення багатьох видів зброї. «Виконуючи свій патріотичний обов'язок перед Батьківщиною, учені самовідданою діяльністю сприяли перемозі радянського народу у Великій Вітчизняній війні...»⁴

Президентами АН СРСР у радянський час були найвидатніші вчені: О. П. Карпінський, В. Л. Комаров, С. І. Вавилов, О. М. Несмеянов. З 1961 р. президентом Академії є вчений із світовим іменем, талановитий організатор науки академік М. В. Келдиш.

В післявоєнні роки відбувалося даліше зростання Академії наук, розширення мережі її науково-дослідних установ. Так, у 1957 р. було організовано Сибірське відділення АН СРСР, покликане сприяти розвитку науки в східних районах країни. Нині воно налічує в своєму складі 36 науково-дослідних інститутів. Далекосхідний і Уральський наукові центри Академії об'єднують 32 науково-дослідні установи⁵. АН СРСР має також 6 філіалів: Башкирський, Дагестанський, Казанський, Карельський, Кольський, Комі. В цілому в складі Академії наук нині працюють 245 академіків і 452 члени-кореспонденти⁶, понад 2 тис. докторів наук і 12 тис. кандидатів. Вона керує роботою 189 науково-дослідних інститутів і понад 200 інших наукових установ. Цьому бурхливому зростанню Академії сприяв даліший розквіт радянської науки. Важливі відкриття зробили в галузі математики академіки І. М. Виноградов, С. Н. Бернштейн, в галузі хімії — М. М. Семенов, С. В. Лебедев, О. М. Несмеянов, в галузі фізики — І. В. Курчатов, П. Л. Капіца, Д. В. Скобельцин та ін. Триумфом радянських учених є запуск штучних супутників Землі, ракет на Місяць, Венеру і Марс, космічних кораблів, здійснення перших польотів людини в космос.

В. І. Ленін і Комуністична партія знали, що переможна соціалістична революція, визволивши народи Росії від соціального й національного гноблення, розбудить їх творчі сили, піднесе на вищий щабель розвиток науки і культури в країні. Під керівництвом партії великий російський народ посилено допомагав економічному, політичному і культурному розвитку всіх інших народів нашої неосяжної Батьківщини. АН СРСР з свого боку внесла і вносить велику частку в цю священну інтернаціональну справу. Вона активно сприяє створенню і розвитку академії наук в усіх союзних радянських республіках.

На початок 60-х років у нашій країні завершився процес створення республіканських академії наук, який почався ще в перші роки Радянської влади. Вони працюють у найтіснішому контакті з АН СРСР, розробляють разом з нею єдині широкі плани науково-дослідних робіт, беруть активну участь у комуністичному будівництві.

За допомогою Російської Академії наук та її члена В. І. Вернадського ще в 1919 р. було створено Академію наук Української Соціалістичної Радянської Республіки. За 55 років свого існування вона вписала багато славних сторінок в історію багатьох галузей вітчизняної й світової науки. Такі її установи, як Інститут ім. Патона та Інститут кібернетики, є провідними в масштабі всього Союзу РСР.

⁴ Там же.

⁵ «Правда», 8 лютого 1974 р.

⁶ «Вестник высшей школы», 1974, № 2, стор. 39.

Академія наук УРСР стала одним з опорних пунктів радянської науки. Нині в ній працюють 123 академіки, 182 члени-кореспонденти. Понад 40 вчених є лауреатами Ленінської премії, а більш як 150 удостоєні звання лауреатів Державної премії СРСР і Державної премії УРСР. 34 українським вченим присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці⁷. В складі АН УРСР є 55 науково-дослідних інститутів, 5 наукових центрів (Донецький, Харківський, Західний, Південний і Дніпропетровський) і понад 20 інших установ.

Академія наук СРСР і республіканські академії мають широкі інтернаціональні зв'язки, особливо з академіями і вченими країн соціалістичної співдружності.

Комуністична партія повсякчас ставить перед радянськими вченими дедалі нові важливі завдання, вчить їх не заспокоюватися на досягнутому. «Минули п'ять років, — говорив Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, — були періодом швидкого розвитку радянської науки і техніки, і ми по праву пишаємось її завоюваннями. Проте рішуче прискорення науково-технічного прогресу лишається одним з головних завдань. В епоху, коли дедалі більше виявляється роль науки як безпосередньої продуктивної сили, головним стають уже не окремі її досягнення, хоч би які вони були блискучі, а високий науково-технічний рівень усього виробництва.

Це ставить ще відповідальніші завдання перед нашою наукою, вимагає підвищення її ефективності, дальшого розгортання фундаментальних досліджень, концентрації сил і уваги вчених на найбільш важливих і перспективних напрямках науково-технічного прогресу»⁸.

Високу оцінку праці радянських вчених дано в постанові ЦК КПРС «Про 250-річний ювілей Академії наук СРСР». «Досягнутий радянськими вченими високий рівень досліджень на багатьох наукових напрямках, — підкреслюється в ній, — створив базу для успішного розв'язання найважливіших науково-технічних проблем»⁹.

Натхнені високою оцінкою Центрального Комітету партії, свідомі великого загальнонародного значення їх творчої праці, безмежно віддані Радянській Батьківщині, Комуністичній партії і науці, вчені і надалі братимуть активну участь у будівництві комунізму в нашій країні.

* * *

Почесне місце в системі Академії наук СРСР займає історична наука, покликана правдиво відображати конкретно-історичний розвиток людства, окремих країн та народів від найдавніших часів і до наших днів.

На початку діяльності Академії наук в Росії історичні дослідження мали досить скромну питому вагу в її загальному науковому доробку. Власне, відбувалося лише повільне накопичення знань з історії. Справжньою наукою вона стала лише після відкриття класиками марксизму-ленізму основних законів розвитку суспільства.

Простежимо основні віхи становлення історичної науки в нашій країні з часу заснування Академії.

Сучасник Петра I, відомий російський історик В. М. Татищев зробив істотний вклад у збирання історичних джерел, здійснив першу їх публікацію в Росії, зокрема «Руської Правди» та «Судебника» (1550 р.). Він розпочав вивчення проблем історичної географії й джерелознавства.

⁷ «Вечірній Київ», 8 лютого 1974 р.

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 63—64.

⁹ «Правда», 17 жовтня 1973 р.

Татищев створив також першу узагальнюючу працю з вітчизняної історії — «Историю Российскую с самых древнейших времен» (у п'яти книгах, перевидану в радянський час у семи томах)¹⁰. У ній використано численні джерела, частина яких не збереглася до нашого часу.

Певний внесок у вивчення деяких питань вітчизняної історії зробили перші російські академіки — історики. Г. Ф. Міллер, зокрема, написав «Историю Сибири», в якій виклад подій доведено до 60-х років XVII ст. Він опублікував також ряд цінних історичних джерел.

Значну увагу приділяв історії М. В. Ломоносов. Він написав кілька важливих праць з цієї галузі знання, серед яких виділяється узагальнююча «Древняя Российская история» (у двох частинах). М. В. Ломоносов визнавав роль народу й освіти в історичному розвитку. Він розглядав історію Росії в нерозривному зв'язку з всесвітньою історією. Для того часу це була прогресивна концепція. М. В. Ломоносов рішуче виступав проти проповідуваної Г. Ф. Міллером та його однодумцями так званої норманської теорії.

Перша половина XIX ст. характеризувалася в Росії розкладом феодально-кріпосницької системи господарства, зростанням буржуазних відносин. Дальший економічний розвиток країни вимагав реорганізації мережі вищої освіти, зокрема створення університетів, наукових товариств. Ще 1759 р. в Архангельську було засновано «Товариство для історичних досліджень». Питаннями історії займалися також «Вільні російські збори при Московському університеті» (з 1771 р.). Та особливо швидко зростає чисельність місцевих наукових історичних товариств з початку XIX ст. Загалом у дореформений період діяло близько 15 таких товариств. Найактивнішу участь у них брали представники офіційної історичної науки. В умовах майже повної відсутності академічних дослідних установ, нечисленності кафедр історії у вищій школі товариства сприяли творчому спілкуванню науковців, розгортали певну видавничу діяльність. Це створювало умови для розробки ряду наукових проблем. Товариства займалися також популяризацією історичних знань серед громадськості.

Члени Академії наук брали діяльну участь у роботі заснованої в 1834 р. при Міністерстві народної освіти Археографічної комісії, що займалася впорядкуванням, описом і виданням історичних документів. Спочатку комісія досліджувала лише матеріали, зібрані експедицією П. М. Строева у 1829—1832 рр., що була організована Академією наук. Її учасники обслідували близько 200 бібліотек і архівів у 12 північних і центральних губерніях Росії, виявили майже 3 тис. документів. З 1837 р. Археографічна комісія стала постійною установою, на яку було покладено систематичне видання джерел з вітчизняної історії. Хронологічні межі матеріалів, що публікувалися, закінчувалися XVII ст. Члени комісії стояли на позиціях дворянської та буржуазної ідеології, що позначалося на відборі та обробці історичних документів. Друкувалося багато актів, що вихваляли самодержавство, дворянство, православну церкву. Припускалося чимало помилок в археографічному оформленні документів.

У XIX ст. представники історичної науки працювали у двох відділеннях Академії: другому — російської мови та словесності — й третьому — історико-філологічному. Найвідомішим з них був російський історик С. М. Соловйов, який створив 29-томну «Историю России с древнейших времен». Виклад подій у ній доведено до 1775 р. Дослідник перебував на ліберально-буржуазних позиціях, негативно ставився, зо-

¹⁰ В. Н. Татищев. История Российская в семи томах. М.—Л., 1968.

крема, до кріпосного права. Він зводив історичний розвиток в кінцевому підсумку до змін державних форм. Внаслідок цього С. М. Соловйов надавав перевагу політичній історії перед історією соціально-економічного життя. Незважаючи на хиби, його праці зробили значний вплив на хід історичних досліджень в Академії наук. Доробок С. М. Соловйова зберіг певне значення і до наших днів, особливо завдяки величезним залученим ним до наукового обігу, переважно архівним матеріалам.

Діапазон історичних досліджень в Академії наук поступово розширювався. Широке коло питань історії Росії вивчали буржуазні історики, академіки В. Й. Ключевський, О. С. Лаппо-Данилевський. Вони займалися джерелознавством, історіографією та іншими допоміжними дисциплінами. Досить популярним був «Курс російської історії» В. Й. Ключевського, в якому в яскравій формі викладено історію нашої країни до кінця XIX ст. У автора поєднується ідеалістична концепція державної влади з вульгарним економічним матеріалізмом. Однак і донині цінним є введений Ключевським до наукового обігу документальний матеріал.

В галузі візантінознавства в Академії наук працювали академіки В. Г. Василевський, Н. П. Кондаков, Ф. І. Успенський. У 1894 р. у Константинополі був заснований Російський археологічний інститут для координації роботи вітчизняних учених з історії Греції та Передньої Азії. Зокрема, інститут займався вивченням речових пам'яток Візантійської імперії. Його керівником був Ф. І. Успенський. Сходознавчій тематиці присвячували свої дослідження, крім С. Ф. Ольденбурга, також В. В. Бартольд і І. Ю. Крачковський. Вони вивчали історію ряду народів Росії, зарубіжного Сходу, а також зв'язки нашої країни з цим районом.

Звичайно, у дореволюційний час в умовах царизму, буржуазно-поміщицького ладу Академія наук не могла розгорнути на всю широчінь дослідної роботи в галузі історії, як і інших наук. Однак слід відзначити і згадати вище її певні досягнення, особливо в тому, що вона «почала серйозне дослідження вітчизняної історії...»¹¹⁻¹²

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції стала тим історичним рубежем, з якого почалося друге народження Академії й усієї вітчизняної науки, зокрема історичної.

З перших же років Радянської влади керівництво дослідженнями в галузі історії у системі Академії наук сконцентрувалося у Відділенні історичних наук та філології. До його складу увійшла й Археологічна комісія.

Протягом 1917—1925 рр. відбувалося дальше поповнення складу Академії. Серед нових її членів були історики М. М. Богословський, В. П. Бузескул, який працював у Харкові й 1925 р. був обраний до АН УРСР, а також сходознавці І. Ю. Крачковський, Б. О. Тураєв.

Дедалі розширювалися міжнародні наукові зв'язки Академії. Якщо у 1923 р. на V Міжнародному конгресі історичних наук у Брюсселі її представляли тільки три історики (академік В. В. Бартольд навіть виступив з доповіддю), то на наступний конгрес в Осло наша країна надіслала представницьку делегацію з 11 провідних істориків¹³. Її очолював відомий історик-марксист М. М. Покровський.

Швидко зростала науково-матеріальна база Академії наук СРСР. Якщо в 1917 р. в системі Академії був єдиний інститут — Кавказький історико-археологічний, то в 1928 р. до її складу вже входили 9 інститутів, а також десятки інших дослідних установ.

¹¹⁻¹² «Правда», 8 лютого 1974 р.

¹³ «Советские архивы», 1973, № 6, стор. 53.

Ленінський план залучення науки до будівництва соціалізму відкрив і перед істориками чудову перспективу здійснення високих ідеалів служіння народу.

Корінний поворот у роботі Академії наук розпочався з 1929 р., коли був прийнятий перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР. Індустріалізація країни, колективізація сільського господарства, грандіозна культурна революція, здійснення побудови в нашій країні фундаменту соціалістичного суспільства вимагали швидкого розвитку всіх галузей науки, в тому числі й історії.

Для розгортання історичних досліджень велике значення мали постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи по зміцненню наукової роботи у зв'язку з підсумками 2-ї Всесоюзної конференції марксистсько-ленінських науково-дослідних установ» (травень 1929 р.), «Про журнал «Под знаменем марксизма» (січень 1931 р.), «Про роботу Комакадемії» (березень 1931 р.). Центральний Комітет партії висував на передній план «розробку конкретних вузлових проблем, зв'язаних з поточними завданнями партії та пролетаріату, з вступом у період соціалізму, і з завданням виконання п'ятирічки в чотири роки, на основі реконструкції всього народного господарства, з завданнями культурної революції і, в цілому, з класовою боротьбою світового пролетаріату на даному етапі»¹⁴.

Комуністична партія давала чіткі настанови щодо класового, партійного підходу до історичних, як і всяких інших, досліджень. Це було вкрай необхідно, оскільки частина старих фахівців у системі АН СРСР ще не оволоділа марксистсько-ленінською методологією.

У зв'язку з цим виникла необхідність поповнити склад Академії вченими-комуністами, що й було зроблено в 1929 р. Серед них — історики М. М. Покровський і М. М. Лукін.

М. М. Покровський був видатним фахівцем з російської історії. Він написав працю «Російська історія в найстислішому нарисі», схвально оцінену В. І. Леніним. З травня 1918 р. до кінця життя (1932 р.) учений працював заступником наркома освіти РСФРР. М. М. Покровський був визначним організатором радянської історичної науки, одним з керівників Комуністичної академії та Інституту червоної професури.

Втім, його шлях був не легким і не прямим. М. М. Покровський припускав у своїй роботі серйозні хиби. Він неправомірно перебільшував роль і значення торгового капіталу, помилявся у характеристиці народництва, Лютневої революції 1917 р., вважаючи її початком соціалістичної революції, давав односторонню оцінку імперіалізму. Внаслідок ретельного вивчення ленінських праць учений поступово відходив від помилкових тверджень.

Історик-комуніст М. М. Лукін — спеціаліст із загальної історії, зокрема, нової історії Західної Європи, переважно Франції та Німеччини. Його увагу привертали, насамперед, питання революційної, класової боротьби.

У 1930 р. академіками були обрані також видатний партійний і державний діяч, теоретик та історик літератури й мистецтва А. В. Луначарський та історик-комуніст В. П. Волгін, який переважно спеціалізувався у галузі дослідження соціалістичних учень.

З 1929 р. швидко зростала партійна організація АН СРСР. У 1933 р. в її складі налічувалося вже 348 комуністів¹⁵. Парторганізація

¹⁴ О работе Комакадемии. Постановление ЦК ВКП(б) от 15 марта 1931 г. Справочник партийного работника, вып. VIII, М., 1934, стор. 341.

¹⁵ Г. А. Князев, А. В. Кольцов. Краткий очерк истории Академии наук СССР. М.—Л., 1964, стор. 44—45.

широко розгорнула марксистсько-ленінське виховання наукових співробітників. У тому ж році у роботі 17 методологічних семінарів брали участь близько 270 науковців. Усе це сприяло тому, що вчені Академії дедалі більше керувалися у своїх дослідженнях марксистсько-ленінською методологією.

З 30-х років у складі Академії вперше формується система інститутів суспільних наук, зокрема — історичної. Так, у жовтні 1930 р. організовано Інститут сходознавства. У 1936 р. на базі Інституту історії Комуністичної академії та Історико-археографічного інституту АН СРСР був створений Інститут історії АН СРСР. 1937 р. до складу Академії наук було включено як інститут Державну академію історії матеріальної культури (з 1959 р. — Інститут археології). В тому ж році утворено Інститут етнографії на базі Інституту антропології, археології та етнографії (спеціалізацію з археології передано Інституту історії матеріальної культури).

Утворення і розвиток згаданих науково-дослідних установ у системі Академії наук СРСР красномовно свідчили про те, якого великого значення надавали Комуністична партія та Радянський уряд розгортанню серйозних досліджень у галузі історії.

В роки соціалістичного будівництва (до Великої Вітчизняної війни), крім АН СРСР, у нашій країні діяли також республіканські Академії наук на Україні та в Білорусії. Науковці, в тому числі й історики, постійно обмінювалися досвідом своєї роботи. Президія АН СРСР прагнула побудувати роботу академічних установ так, щоб усі важливі проблеми науки розроблялися колективно.

У 20—30-х роках вийшли з друку численні, написані з методологічних позицій марксизму-ленінізму ґрунтовні праці радянських учених з історії СРСР та загальної історії. Дослідники з академічних установ у своїх працях рішуче виступали проти буржуазної та буржуазно-націоналістичної ідеології, цілеспрямовано викривали фальсифікацію історії.

В період тяжких випробувань Великої Вітчизняної війни історики академічних установ, як і всі трудящі Країни Рад, докладали всіх зусиль, щоб якнайефективніше працювати в ім'я рідної Батьківщини. В 1942 р. був виданий другий том «Істории гражданской войны в СССР», присвячений Великій Жовтневій соціалістичній революції. В роки війни створювалися II і III томи «Истории дипломатии», які вийшли з друку 1945 р. Разом з I томом, опублікованим у 1941 р., це видання було відзначено Державною премією СРСР.

У той час радянські історики приділяли велику увагу популяризації серед широких мас трудящих героїчних сторінок самовідданої боротьби народів нашої Вітчизни проти іноземних загарбників, починаючи від найдавніших часів. Цим вони сприяли вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму, дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму.

В післявоєнний період разом з усіма трудящими, що відбудовували й розвивали народне господарство країни, були й історики академічних установ. Вони дедалі більше розширювали фронт своїх досліджень, прагнучи своєю працею найефективніше служити справі комуністичного будівництва. Їх праці мають велике значення для комуністичного виховання трудящих. Висновки радянських істориків використовуються також під час розв'язання актуальних соціально-економічних, політичних, ідеологічних проблем, у практиці міжнародних відносин СРСР, у розвитку радянської культури, в боротьбі проти буржуазної ідеології, антикомунізму, антирадянщини тощо.

Історики Країни Рад багато роблять для зміцнення міжнародних наукових зв'язків, насамперед, з ученими братніх соціалістичних країн.

Спираючись на непорушний фундамент марксистсько-ленінської методології, науковці АН СРСР, республіканських академій та інших установ успішно розробляють кардинальні проблеми історичної науки.

Протягом 1955—1965 рр. вийшла перша в марксистській історичній літературі праця з історії людства — «Всемирная история» в 10-ти томах, в якій виклад подій у світі доведено до кінця другої світової війни.

Нині завершується видання першої узагальнюючої колективної праці з вітчизняної історії — «Истории СССР с древнейших времен до наших дней» (побачили світ 10 томів з 12-ти). Використовуючи цінний досвід колег з Москви, історики Радянської України нині напружено працюють над 8-томною «Історією Української РСР».

Між АН СРСР і республіканськими Академіями наук, що в післявоєнний період існують в усіх союзних республіках, встановилися дружні творчі зв'язки. В історичних установах Академії наук СРСР проходять підготовку кадри для республіканських академій. Науковці Москви й Ленінграда постійно допомагають історикам союзних республік у розв'язанні різних важливих проблем. Так, за допомогою Інституту історії АН СРСР було створено двотомник «Історія Української РСР».

Багато допомагали історикам УРСР провідні вчені Радянського Союзу. Творчість, дружні поради академіків Б. Д. Грекова, В. І. Пичети, які досліджували актуальні проблеми феодалізму історії СРСР, зокрема України, мали благотворний вплив на науковців нашої республіки. Академік Г. М. Панкратова активно сприяла підготовці кадрів та розгортанню наукових досліджень з історії робітничого класу в УРСР. Автор тритомної «Истории Великого Октября» академік І. І. Мінц постійно підтримує творчі зв'язки з фахівцями історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни в нашій республіці.

Академік-секретар Відділення історії АН СРСР акад. Б. О. Рибаків — визначний спеціаліст з історії Стародавньої Русі, відомий археолог, який, зокрема, провів розкопки в Чернігові, постійно надає свою кваліфіковану допомогу як археологам, так й історикам республіки. Науковці України, що досліджують проблеми суспільно-політичного руху на першому, дворянсько-революційному етапі загальноросійської визвольної боротьби, спираються на цінний творчий досвід академіка М. В. Нечкіної. Академік О. Л. Нарочницький створив ґрунтовні праці з нової історії, міжнародних відносин. Його творчий доробок служить зразком для численних фахівців в УРСР, що займаються цією проблематикою.

Останнім часом особливо активно розгорнуло координаційну роботу Відділення історії АН СРСР, посилило свою увагу до наукової роботи в союзних республіках. Систематично заслуховуються звіти наукових установ союзних республік і досвід обговорення оперативно поширюється серед історичних установ усієї країни.

Тісні творчі контакти встановили вчені нашої республіки і з колегами в інших братніх республіках, насамперед, з Інститутами історії АН Грузинської й АН Вірменської РСР.

Нині в тісній співдружності з істориками Москви, Білоруської та Молдавської РСР науковці АН УРСР розробляють комплексні теми про історичні зв'язки та непорушну дружбу російського, українського, білоруського та молдавського народів.

Історики республіки працюють і над дослідженням великої проблеми «Нова історична спільність людей — радянський народ».

Взагалі історики академічних установ досліджують найактуальніші

проблеми вітчизняної та зарубіжної історії, переконливо розкриваючи роль народних мас в історичному процесі. Маси відіграють вирішальну роль в економічному і в політичному житті. Без їх діяльності неможливий самий розвиток суспільства і, насамперед, соціальні революції. В умовах соціалізму роль мас в усіх сферах життя незмірно зростає.

Багато праць науковців присвячується історії основних класів виробників — робітничого й селянства. У нашій республіці вийшли двотомники «Історія робітничого класу Української РСР» та «Історія селянства Української РСР», в яких простежується історичний шлях цих класів від їх зародження до часу видання книг (1967 р.). Широко вивчаються соціально-економічна, політична історія, розвиток культури народів СРСР, зарубіжних країн.

Радянські історики в своїх працях приділяють велику увагу розкриттю зростання ролі Комуністичної партії в радянському суспільстві, показують її керівну та спрямовуючу діяльність у всіх галузях життя.

В Українській РСР історики академічних установ, крім згаданих вище фундаментальних праць, видали в тісній співдружності з істориками партії тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (К., 1967—1969), удостоєний Державної премії Української РСР, та ін. Вийшли в світ ґрунтовні двотомники «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К., 1967), відзначений Державною премією Української РСР, «Історія Академії наук Української РСР» (К., 1967) та ін.

Історики Радянської України в своїх працях рішуче виступають проти ворожої ідеології й злочинної практики українського буржуазного націоналізму, борються проти окремих проявів місництва, концепції «єдиного потоку», спроб відійти від марксистсько-ленінських класових критеріїв у висвітленні деяких подій історичного минулого українського народу, затушувати реакційні тенденції в діяльності дореволюційних представників національної культури, викликати непримиренне ставлення до російської мови як засобу міжнародного спілкування, оживити деякі реакційні традиції й звичаї.

Дальший розвиток історичної науки в країні проявляється, зокрема, в зростанні, особливо в 50—60-х роках, мережі академічних інститутів. Це стосується й історичної науки. Ще 1946 р. був створений Інститут слов'янознавства, в якому велика увага приділяється вивченню історії слов'янських країн. В 1959 р. відкрито Інститут Африки, а 1960 р. Інститут сходознавства перетворено в Інститут народів Азії. У цих комплексних інститутах також велике місце відводиться історичним дослідженням. Нарешті, 1968 р. Інститут історії АН СРСР був розділений на два: Інститут історії СРСР та Інститут загальної історії. Історія займає почесне місце в дослідженнях науковців Інституту США, а також Інституту Латинської Америки.

В Українській РСР працює Інститут історії АН УРСР з відділами у Чернівцях та Ужгороді. Крім цього, в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові діє відділ історії України. Це свідчить про розширення «географії» академічних історичних досліджень у республіці.

Історична наука, як й інші науки в нашій країні, перебуває на піднесенні, на передньому краї комуністичного будівництва. «Підготовка до 250-річчя Академії наук СРСР стала оглядом досягнень радянської науки, і цей огляд показує, що вчені відповідають на рішення XXIV з'їзду КПРС новими успіхами у розвитку провідних наукових напрямів, впровадженні досягнень науки в сферу матеріального виробництва, роблять гідний внесок у загальнонародну боротьбу за комунізм»¹⁶.

¹⁶ «Правда», 8 лютого 1974 р.

ВИДАТНИЙ ВКЛАД В ІДЕЙНУ СКАРБНИЦЮ ТВОРЧОГО МАРКСИЗМУ

(До 60-річчя виходу праці В. І. Леніна
«Про право націй на самовизначення»)

Минуло 60 років з часу виходу в світ праці В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення». Як і всі інші ленінські праці з національного питання, написані в роки революційного піднесення, вона є видатним вкладом в ідейну скарбницю творчого марксизму, оскільки збагатила його новими важливими положеннями і висновками стосовно до нових історичних умов, стала класичним зразком більшовицької непримиренності до різних антинаукових, реакційних теорій і програм буржуазних ідеологів, націоналістів та опортуністів усіх мастей. Ця праця є надійним компасом для розуміння складних питань сучасності, пов'язаних з боротьбою робітничого класу і всіх трудящих за мир, національну незалежність і соціалізм.

Розробка В. І. Леніном теорії і програми партії з національного питання знайшла досить широке висвітлення в історико-партійній літературі¹.

Творчо розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, Володимир Ілліч створив струнку вчення з національного питання, розробив наукові принципи національної політики Комуністичної партії. Він висунув і обгрунтував ідею з'єднання пролетарської класової боротьби з боротьбою за знищення національного гніту, боротьби за соціалізм з антиімперіалістичною визвольною боротьбою поневолених народів. «Марксизм-ленінізм,— зазначається в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— розкрив місце і роль національного питання в революційному перетворенні світу, показав його підпорядкованість інтересам класової боротьби пролетаріату, інтересам соціалізму»².

У працях К. Маркса і Ф. Енгельса вперше зроблено наукове, матеріалістичне обгрунтування ролі і значення національного питання в історії людства. Вони показали соціальні корені національного гніту, який є результатом антагонізмів капіталістичного суспільства і знищення якого можливе тільки шляхом повалення влади буржуазії і лік-

¹ В. С. Лопатина. Произведение В. И. Ленина «О праве наций на самоопределение» и современность, Саратов, 1965; Н. Д. Давыдова. Ленинская программа партии по национальному вопросу, К., 1969; В. А. Чирко. Про праці В. І. Леніна «Критичні замітки з національного питання» і «Про право націй на самовизначення», К., 1969; Е. В. Иванченко. Методические советы по изучению работ В. И. Ленина «Критические заметки по национальному вопросу», «О праве наций на самоопределение». Учебно-методическое пособие, М., 1971; Б. Багликов. Развитие В. И. Лениным теории нации и национальных отношений. О произведениях В. И. Ленина «Критические заметки по национальному вопросу» и «О праве наций на самоопределение». — «Политическое самообразование», 1972, № 10; В. Д. Чернышев. Методические советы к изучению работ В. И. Ленина «Критические заметки по национальному вопросу» и «О праве наций на самоопределение», Калинин, 1972; І. П. Кожукало. Розвиток В. І. Леніном програми партії в національному питанні. — «УІЖ», 1973, № 11.

² Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 5.

відації приватної власності на засоби виробництва. «В тій же мірі, в якій буде знищена експлуатація одного індивідуума іншим, буде знищена і експлуатація однієї нації іншою»³,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії».

Основоположники наукового комунізму рішуче виступали проти політики як відкритого, так і прихованого шовінізму, проти гноблення одного народу іншим, рішуче відстоювали принцип рівноправності народів і рас, право кожної нації на самовизначення, на самостійне державне існування⁴. Це їм належить наукове обґрунтування тези про те, що «не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи»⁵.

Після смерті К. Маркса і Ф. Енгельса опортуністи з II Інтернаціоналу піддали ревізії їх вчення з національного питання, підмивши його витонченою націоналістичною теорією і програмою «культурно-національної автономії». Національне питання в цілому вони розглядали як окреме, не зв'язане з соціалістичною революцією і диктатурою пролетаріату.

В. І. Ленін з початку революційної діяльності твердо став на позиції марксизму, сприйняв його революційно-критичний дух, творчий і діяльний характер, пролетарський інтернаціоналізм.

Стосовно до нових історичних умов Володимир Ілліч розвинув і примножив теоретичну спадщину своїх великих учителів. Він наполегливо боровся проти ревізії марксизму, проти правого і «лівого» опортунізму, догматизму та ревізійнізму всіх мастей. В. І. Ленін не тільки захистив, а й творчо розвинув основні марксистські положення з національного питання. Ще в період утворення РСДРП Володимир Ілліч присвятив йому ряд праць⁶. Основні ленінські положення з даної проблеми знайшли відображення у Програмі РСДРП, прийнятій на II з'їзді партії. Вона передбачала широке місцеве самоврядування для тих місцевостей, які відзначаються особливими побутовими умовами і складом населення; скасування станів і повну рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси і національності; право населення здобувати освіту рідною мовою; запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних установах; право на самовизначення для всіх націй, що входять до складу держави⁷.

Особливо гостро постало питання про інтернаціональну єдність трудящих в роки революційного піднесення. Підготовка до світової імперіалістичної війни, яку буржуазія здійснювала під лозунгом «захисту вітчизни», розгул великодержавного, чорносотенного шовінізму і зростання місцевого буржуазного націоналізму, посилення націоналістичних тенденцій в робітничому русі; нападки меншовиків-ліквідаторів, бундівців, троцькістів на програму більшовицької партії в національному питанні — все це загрожувало підірвати єдність робітничого руху, послабити сили революції, що назрівала.

Поряд з практичним керівництвом діяльністю РСДРП В. І. Ленін на протязі жовтня — грудня 1913 р. та в перші місяці 1914 р. працював над всебічним обґрунтуванням теорії і політики партії в національному питанні. У цей період він написав свої класичні твори «Критичні замітки з національного питання» і «Про право націй на самовизначен-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 428.

⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 156.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 488.

⁶ І. М. Варзар. Національне питання в ленінській теоретичній спадщині періоду 1894—1903 рр.— «УІЖ», 1973, № 1, стор. 13—24.

⁷ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. I, К., 1954, стор. 40.

ня» (праця написана у лютому — травні 1914 р., надрукована у квітні — червні того ж року в журналі «Просвещение», №№ 4, 5 і 6), в яких дано глибокий теоретичний аналіз національного питання, показано його величезне значення для робітничого руху, для долі народів.

Зокрема, у праці «Про право націй на самовизначення» Володимир Ілліч з марксистських позицій розглянув саме поняття «самовизначення націй», правильно зрозуміти яке неможливо, обмежуючись лише юридичним його визначенням, без глибокого історико-економічного вивчення національних рухів. Як показує досвід, епоха остаточної перемоги капіталізму над феодализмом була пов'язана саме з національними рухами. Їх економічна основа полягала в тому, що для повної перемоги товарного виробництва необхідне завоювання буржуазією внутрішнього ринку, державне об'єднання територій з населенням, що говорить однією мовою, та утворення національних держав. «З точки зору національних відносин, найкращі умови для розвитку капіталізму дає, безперечно, національна держава»⁸.

Виходячи з цього, а також враховуючи дві тенденції в національному питанні при капіталізмі*, В. І. Ленін дійшов висновку, що «...під самовизначенням націй розуміється державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, розуміється утворення самостійної національної держави»⁹.

Вимога права націй на самовизначення, пояснював Володимир Ілліч, особливо необхідна для РСДРП, оскільки це диктувалося конкретно-історичними умовами і особливостями національного питання в Росії. Їх своєрідність полягала в тому, що Росія була державою з єдиним національним центром, великоруським, «інородці» (які становили в цілому більшість населення — 57%) населяли окраїни, тошто райони, географічно зручні для відокремлення. Пригноблення «інородців» у царській Росії було значно сильнішим, ніж у сусідніх державах. Нерідко пригноблені народи окраїн мали своїх сородичів по той бік кордону, які користувалися більшою національною незалежністю (фінни, шведи, поляки, українці, румуни). У багатьох «інородницьких» окраїнах царської Росії розвиток капіталізму і загальний рівень культури був вищий, ніж у центрі держави, і, нарешті, в сусідніх азійських державах у той час почалася смуга буржуазних революцій і національних рухів, які охопили почасти споріднені народності в межах Росії.

Таким чином, саме конкретно історичні особливості національного питання в Росії і визначили положення про право націй на самовизначення, записане в Програмі РСДРП. Цей лозунг сприяв ліквідації національної ворожнечі, інтернаціональному вихованню трудящих, згуртуванню пригноблених народів у боротьбі проти царизму, зближенню їх з російським пролетаріатом, підготовці бази для взаємного співробітництва і добровільного об'єднання націй з метою будівництва соціалізму і комунізму.

Підкреслюючи необхідність збереження в Програмі партії пункту про право націй на самовизначення, Ленін роз'яснював, що визнання права націй на відокремлення не можна змішувати з доцільністю відокремлення в тому чи іншому конкретному випадку. «...Визнаючи рівноправність і рівне право на національну державу,— писав Володи-

⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 25, стор. 250.

* Перша: пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти будь-якого національного гніту, створення національних держав. Друга: розвиток і частішання всіляких зносин між націями, ломка національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д.

⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 25, стор. 247.

мир Ілліч,— він (пролетаріат.— А. Г.) найвище цінує і ставить союз пролетарів усіх націй, оцінюючи *під кутом* класової боротьби робітників усяку національну вимогу, усяке національне відокремлення»¹⁰.

Пункт Програми партії про право націй на самовизначення, як відзначав В. І. Ленін, допомагав російським марксистам у боротьбі проти шовінізму великоруських чорносотенців, поміщиків і буржуазії, проти націоналізму пануючої нації — головного гальма демократії і пролетарської боротьби. Водночас Володимир Ілліч підкреслював, що у кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загально-демократичний зміст, і саме цей зміст більшовики підтримують. Разом з тим Ленін звертав увагу на необхідність боротьби з тенденціями до перетворення буржуазного націоналізму цього типу в шовінізм, в реакційне націоналістичне міщанство.

Визначаючи ставлення пролетаріату до національного руху пригноблених націй, В. І. Ленін підкреслював, що підтримка права на відокремлення ні в якому разі не означає підтримку буржуазного націоналізму, що робітникам важливе принципіальне виділення двох тенденцій. «Оскільки буржуазія нації пригнобленої бореться з гноблячою, *остільки* ми завжди і в усякому разі і рішучіше всіх за, бо ми найсміливіші і найпослідовніші вороги гноблення. Оскільки буржуазія пригнобленої нації стоїть за *свій* буржуазний націоналізм, ми проти. Боротьба з привілеями і насильствами нації гноблячої і ніякого потурання прагненню до привілеїв з боку пригнобленої нації»¹¹.

Питання про відокремлення тієї чи іншої нації партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку з точки зору інтересів усього суспільного розвитку — класової боротьби пролетаріату за соціалізм. Йти до цієї мети, писав Володимир Ілліч, можна борючись з усяким націоналізмом, відстоюючи рівність різних націй. «Чи судилося, наприклад, Україні стати самостійною державою, це залежить від 1000 факторів, не відомих наперед. І, не намагаючись *«гадати»* марно, ми твердо стоїмо на тому, що безсумнівне: право України на таку державу. Ми поважаємо це право, ми не підтримуємо привілеїв великороса над українцями, ми *виховуємо* маси в дусі визнання цього права, в дусі заперечення *державних* привілеїв якої б то не було нації»¹².

Боротьба партії за здійснення права націй на самовизначення аж до відокремлення зірвала маску з імперіалістичних і правосоціалістичних лакеїв, які намагалися тримати пригноблені народи в рамках своїх імперіалістичних держав. Добиваючись цього права, партія виховувала маси в дусі інтернаціоналізму. Інтернаціоналістська суть лозунга про право націй на самовизначення аж до відокремлення відбита в ленінській формулі роз'єднання для об'єднання, тобто зруйнування силою імперіалістичної єдності для добровільного об'єднання народів у багатонаціональній соціалістичній державі.

Виходячи з класових завдань пролетаріату в національному питанні, В. І. Ленін визначив завдання комуністів у справі інтернаціонального виховання трудящих Росії. З одного боку, це боротьба з усяким націоналізмом, і насамперед з націоналізмом великоруським; визнання не тільки повної рівноправності всіх націй взагалі й рівноправності щодо державного будівництва, тобто права націй на самовизначення, на відокремлення. З другого боку, в інтересах успішної боротьби з будь-яким націоналізмом — відстоювання єдності і злиття робітників усіх націй в інтернаціонально єдиних пролетарських організаціях¹³.

¹⁰ Там же, стор. 261.

¹¹ Там же, стор. 262.

¹² Там же, стор. 263.

¹³ Див.: там же, стор. 284, 285, 303.

В. І. Ленін у праці «Про право націй на самовизначення» звернув увагу на складність розв'язання національного питання в Росії, де на шляху до інтернаціональної єдності трудящих стояла загальноросійська політика великодержавного шовінізму, проповідувана в Думі, у школах, церквах, казармах, у сотнях і тисячах газет. «От ця, великоруська, отрута націоналізму,— писав Володимир Ілліч,— отруєє всю загальноросійську політичну атмосферу»¹⁴. Повна рівноправність націй; право на самовизначення націй; злиття робітників усіх націй — цієї національної програми вчить робітників марксизм, вчить досвід всього світу і досвід Росії.

Програму партії з національного питання В. І. Леніну довелося розробляти в умовах гострої боротьби проти різних антимарксистських програм, і насамперед проти опортуністичної програми «культурно-національної автономії», запозиченої у австрійської соціально-демократії (автори О. Бауер та К. Реннер) і спрямованої на національне відособлення робітників та розпалювання національної ворожнечі.

Програму «культурно-національної автономії» в Росії взяли на озброєння меншовики-ліквідатори, троцькісти, Бунд та дрібнобуржуазна націоналістична партія — УСДРП (її керівники проповідували відокремлення українських робітників від російських, а також від трудящих інших національностей, добивалися створення робітничих організацій за національним принципом, ослабляючи єдність і організованість робітничого класу в боротьбі як проти української, так і проти російської буржуазії і поміщиків).

Ведучи рішучу боротьбу проти буржуазного націоналізму в усіх його проявах, Володимир Ілліч нещадно викривав українських буржуазних націоналістів, зокрема лідерів УСДРП Д. Донцова, Л. Юркевича та інших, які групувалися навколо легального націоналістичного журналу «Дзвін». Юркевич та його однодумці намагалися довести, що головною проблемою історичного процесу на Україні була не класова боротьба пролетаріату і селянства проти буржуазії і поміщиків, а боротьба соціально однорідного, «безкласового» українського народу за національне визволення і утворення «соборної національної держави». Серед української дрібної буржуазії Юркевич поширював наклеп, ніби російські марксистки виступають за «державну цілість» Росії. «Звичайно,— зазначав з цього приводу Володимир Ілліч,— кращого способу, ніж цей наклеп, для відчуження української демократії від великоруської пп. Юркевичі придумати не могли. А таке відчуження лежить по лінії всієї політики літераторської групи «Дзвону», яка проповідує *виділення українських робітників в окрему національну організацію!*»¹⁵.

Нещадно викриваючи шовіністичну політику царизму та націоналізм ліберальної буржуазії, В. І. Ленін при цьому головний удар направляє проти партії кадетів, яка, на відміну від грубого націоналізму монархістів, проводила цю політику більш витончено і лицемірно.

Значну увагу Володимир Ілліч приділив критиці позиції кадетів в українському питанні. Посилаючись на полеміку більшовицької «Правди» з кадетською «Речью» з приводу всеукраїнського студентського з'їзду, що відбувся у Львові влітку 1913 р.*, та на звіт «Речи», присвя-

¹⁴ Там же, стор. 302.

¹⁵ Там же, стор. 299.

* 19—22 червня (2—5 липня) 1913 р. у Львові відбувся Другий всеукраїнський з'їзд студентства, приурочений до торжеств на честь ювілею Івана Франка, великого українського письменника, вченого, громадського діяча, революціонера-демократ. У роботі з'їзду брали участь і представники українського студентства Росії. На з'їзді з доповіддю «Українська молодь і сучасне становище нації» виступив український соціал-демократ Донцов, який відстоював лозунг «самостійної» України.

чений квітневій конференції кадетів (1914 р.), В. І. Ленін показав, що останні змушені були скинути з себе маску псевдodemократів і відкрито заявити про негативне ставлення до права на державне відокремлення України та інших націй. «У програмі кадетів,— писав Володимир Ілліч,—...стоїть саме не політичне, а «культурне» самовизначення»¹⁶.

У праці «Про право націй на самовизначення» Ленін поправляє Р. Люксембург, яка наполягала на вилученні параграфу про самовизначення націй з Програми російських марксистів. Помилка Р. Люксембург полягала в тому, що витлумачивши право націй на самовизначення як поступку буржуазному націоналізмові пригноблених націй, захопившись боротьбою з буржуазним націоналізмом у Польщі, вона забула про націоналізм великоруський, хоч якраз він і був тоді головним гальмом розвитку демократії і пролетарської боротьби в країні. «Розу Люксембург,— писав В. І. Ленін,— звичайно, не можна прирівнювати до Лібманів, Юркевичів, Семковських, але той факт, що саме такі люди вчепились за її помилку, доводить з особливою наочністю, в який опортунізм вона впала»¹⁷.

Ленінська програма партії з національного питання піддається постійним атакам з боку буржуазних фальсифікаторів, які, беручи на озброєння хибну аргументацію Рози Люксембург, намагаються довести, нібито визнання права націй на самовизначення суперечить марксизмові. Так, професор Гарвардського університету Р. Пайпс називає це право «непослідовним і непрактичним», «психологічною зброею в боротьбі за владу», твердить, що ленінська теорія з даного питання була незадовільна, оскільки пропонувала національним меншостям вибір лише між асиміляцією і повною незалежністю. Англійський історик Карр пише, що «більшовицька доктрина самовизначення націй» є «туманною і хиткою основою для розв'язання національного питання». Професор Колумбійського університету Р. Смаль-Стоцький у праці «Національні проблеми в Радянському Союзі» твердить, що при включенні пункту про право націй на самовизначення в програму російських марксистів В. І. Ленін, головним чином, дбав про збереження «непорухності» Російської держави. Англійський історик Р. Конквест у праці «Остання імперія» твердить, що ленінський лозунг про самовизначення був тактичною поступкою національним меншостям, зробленою для того, щоб заручитися їх підтримкою. Буржуазні автори намагаються довести, що вся програма В. І. Леніна з національного питання і його практична діяльність була пройнята, головним чином, російським націоналізмом і що він ставив собі за мету забезпечити панування російського народу в тій новій державі, яку створював¹⁸.

Необхідно було б цим писакам ознайомитися з оцінкою, що її дав В. І. Ленін опортуністам, які взяли на озброєння помилкові положення Рози Люксембург з національного питання. Він порівнював їх з курми, які порпаються на задньому подвір'ї міжнародного робітничого руху¹⁹.

Ленінські ідеї про право націй на самовизначення — могутня зброя у боротьбі проти відкритих і замаскованих ворогів соціалізму на сучасному етапі. КПРС, братні комуністичні й робітничі партії ведуть

¹⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 25, стор. 270.

¹⁷ Там же, стор. 301.

¹⁸ Див.: Л. П. Нагорна. Критика буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС в Радянській державі.— «Комуніст України», 1972, № 3, стор. 90—91; Г. А. Хидоятов. Ленинская национальная программа и современная идеологическая борьба, Ташкент, 1972, стор. 177, 181—182, 206—207.

¹⁹ Див.: В. И. Ленин. ПСС, т. 44, стор. 422.

непримиренну боротьбу проти націоналізму і сіонізму, які намагаються применшити досягнення СРСР, країн соціалістичної співдружності, підірвати дружбу народів. Особливо небезпечним є курс нинішнього керівництва Китайської Народної Республіки, яке, підмінюючи інтернаціональне марксистсько-ленінське вчення псевдонауковими «ідеями Мао», стало на шлях націоналізму, войовничого великоханьського шовінізму і антирадянщини.

Відомо, що в КНР, крім китайців (хань), проживає більше 50 різних народів — чжуані, угри, тибетці, монголи та інші — всього близько 45 млн. чол., які займають близько 60% території країни. Правителі Китаю проводять щодо них політику дискримінації, репресій і примусової асиміляції. Всі справедливі вимоги неханьських народів про своє право на самовизначення та існування як самостійних етнічних одиниць жорстоко переслідуються. Тільки в 1967—1972 рр. маоїсти придушили виступи неханьських народів в Сінцзяні, Внутрішній Монголії, Тибеті, Гуансі-Чжуанському автономному районі, на острові Хайнань, у провінції Юньнань. В 50-х роках вони спровокували військовий конфлікт в Тибеті і, вірні своєму методу «Гвинтівка народжує владу», жорстоко розправилися з національно-визвольною боротьбою тибетського народу. Десятки тисяч тибетців змушені були покинути батьківщину і виїхати до Індії, Непалу та інших країн. У 1972 р., під час нового виступу, загинуло 12 тис. тибетців.

Жорстоко розправилися пекінські керівники з національно-визвольним рухом у Внутрішній Монголії, направивши проти повсталого корінного населення артилерію. Вони розчленили цей автономний район, приєднавши більш як 60% його території до сусідніх китайських провінцій, а решту заселивши ханьцями²⁰.

Історичне значення праці В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення» полягає в тому, що ідеями, висловленими в ній, Комуністична партія керувалася на всіх етапах своєї діяльності. Вона згуртувала трудящих усіх національностей навколо російського пролетаріату в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка проголосила і здійснила в Росії справжню національну рівноправність, право пригноблених раніше націй на свою державність, відкрила перед ними простір для економічного, політичного і культурного зростання, для розвитку і зміцнення братерської дружби на основі соціалізму.

Історичною перевіркою правильності ленінської політики в національному питанні було об'єднання радянських республік в Союзі РСР — багатонаціональній державі, побудованій на принципах пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерського співробітництва вільних народів. Об'єднання всіх своїх сил і ресурсів дало змогу радянським людям у найкоротший історичний строк здійснити індустріалізацію країни, соціалістичне перетворення сільського господарства, справжню культурну революцію, побудувати розвинуте соціалістичне суспільство і приступити до будівництва комунізму. «Підбиваючи підсумок героїчним звершенням минулого півстоліття, — говорив Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — ми маємо всі підстави сказати, що національне питання в тому вигляді, в якому воно дісталось нам від минулого, розв'язане повністю, розв'язане остаточно і безповоротно. Це — досягнення, яке по праву можна поставити в один ряд з такими перемогами

²⁰ Див.: М. Барнабеков. Осенние мухи из «Гуанмин Жибао». — «Литературная газета», 7 листопада 1973 р.

в будівництві нового суспільства в СРСР, як індустріалізація, колективізація, культурна революція»²¹.

Національні відносини в суспільстві зрілого соціалізму постійно розвиваються, висувають нові проблеми і завдання. Партія цим питанням приділяє постійну увагу. Вона відшукує найбільш правильні шляхи розвитку окремих націй і народностей і найефективнішого поєднання інтересів кожної з них з інтересами радянського народу. «Партія,— вказувалось у Звітній доповіді ЦК XXIV з'їздові КПРС,— і далі виховуватиме всіх трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму і шовінізму, національної обмеженості і чванливості в якій би то не було формі, в дусі глибокої поваги до всіх націй і народностей»²². Непорушною основою теоретичної, політичної діяльності КПРС у здійсненні цього програмного завдання було і залишається безсмертне вчення Леніна.

Ленінська програма з національного питання має велике міжнародне значення. Керуючись нею і творчо розвиваючи її, комуністичні й робітничі партії підтримують національно-визвольну боротьбу народів Азії, Африки, Латинської Америки проти імперіалізму, який «прагне вихолостити, підірвати національний суверенітет країн, що звільнилися, перекрутити зміст самовизначення націй, нав'язати під прапором так званої «взаємозалежності» нові форми колоніального панування»²³. Національно-визвольна боротьба служить справі національної свободи і перемоги над силами імперіалістичної реакції, справі суспільного прогресу.

Імперіалісти, перекручуючи справжній зміст права націй на самовизначення, намагаються використати його також для прикриття своїх планів повалення соціалістичного ладу, наприклад, в НДР, ДРВ і КНДР.

КПРС виступає на світовій арені як сила, що твердо і послідовно проводить політику миру і дружби, відстоює ленінську національну політику всередині країни, на принципах пролетарського інтернаціоналізму будує свої взаємовідносини з соціалістичними країнами, з братніми комуністичними і робітничими партіями всього світу. Вона відстоює ленінські принципи рівноправності народів, рішуче виступає проти колоніалізму і расизму, проти всіх форм національного гноблення. Праця В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення» є для всіх комуністів світу дороговказом у боротьбі за рівноправність і зміцнення інтернаціональної єдності революційних сил сучасності.

²¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 12.

²² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 87.

²³ Программные документы борьбы за мир, демократию и социализм, М., 1964, стор. 65.

РОЛЬ КРИТИКИ І САМОКРИТИКИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ

Радянський народ під керівництвом свого випробуваного вождя — ленінської партії та її Центрального Комітету досяг грандіозних успіхів у комуністичному будівництві, в здійсненні зовнішньополітичного курсу і впевнено йде вперед до нових висот. Справедливо пишаючись цими величезними досягненнями, КПРС водночас бачить і наявні хиби, ще нерозв'язані проблеми, вона далека від самозаспокоєння, від, як говорив В. І. Ленін, «самовдоволеного оптимізму»¹, не задовольняється «тим умінням, яке виробив у нас попередній досвід», а йде неодмінно далі, добивається більшого, переходить від легших завдань до складніших².

Наші труднощі й недоліки, підкреслював на грудневому (1973 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК Л. І. Брежнев, — це труднощі й недоліки росту, пов'язані з вирішенням дуже складної справи комуністичного перетворення суспільства. На шляху до її розв'язання наша «партія і народ пізнали як радість великих перемог, так і гіркоту втрат, тимчасових невдач і помилок»³, від яких не застрахована жодна партія, жодна людина. Таких людей і партій, які не роблять помилок, «нема і бути не може», — зазначав Володимир Ілліч і закликав комуністів уміти «легко і швидко виправляти їх»⁴.

Випробуваним методом виправлення помилок є критика і самокритика, яка дає змогу Комуністичній партії глибоко і всебічно аналізувати наслідки своєї діяльності, виявляти і усувати хиби в роботі, «Аналізуючи помилки вчорашнього дня, — підкреслював В. І. Ленін, — ми тим самим вчимося уникати помилок сьогодні і завтра»⁵.

Критика і самокритика — ленінська норма партійного життя, постійний принцип партійного керівництва. Її необхідність обґрунтували основоположники наукового комунізму. Саме виникнення і дальша розробка цього вчення тісно пов'язані з критичним ставленням його творців до капіталістичної дійсності. «Робітничий рух, — писав Ф. Енгельс, — ґрунтується на найгострішій критиці існуючого суспільства; критика — його життєва стихія»⁶. На основі глибокого наукового аналізу капіталістичного суспільства, критичної переробки всього, що було створене людством, К. Маркс, зазначав В. І. Ленін, «...зробив ті висновки, яких обмежені буржуазними рамками або зв'язані буржуазними передсудами люди зробити не могли»⁷.

Як відомо, однією із складових частин марксизму-ленізму — наукового світогляду комуністичних партій — є діалектичний матеріалізм — вчення, згідно з яким джерелом і рушійною силою суспільного розвитку є боротьба протилежних сторін і тенденцій, боротьба нового,

¹ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 10, стор. 337.

² Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 37, стор. 187.

³ Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 4 січня 1967 р. — «Радянська Україна», 8 січня 1967 р.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 18.

⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 34, стор. 243.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 262.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 250.

прогресивного зі старим, реакційним. Комуністична партія як суспільно-політичний організм розвивається за законами матеріалістичної діалектики, що «...ні перед чим не схплюється і самою суттю своєю критична і революційна»⁸. Критичний метод — важлива риса діалектики, яка дає змогу партії критично осмислювати історичну обстановку, викривати суперечності суспільного розвитку, розпізнавати нові прогресивні явища і сприяти їх становленню, постійно вдосконалювати форми і методи партійного керівництва суспільством, збагачувати внутріпартійне життя. «Мені здається абсолютно необхідним,— писав Ф. Енгельс,— щоб партія... піддавала критиці свою попередню діяльність і таким чином училася б діяти краще»⁹.

Відсутність або заборону критики та самокритики в пролетарській партії К. Маркс і Ф. Енгельс вважали ненормальним явищем, яке суперечить самій її природі, демократичному духу. «Невже ж,— писав Ф. Енгельс,— ми вимагаємо від інших свободи слова для себе тільки на те, щоб знову знищити її в наших власних рядах»¹⁰. Трохи пізніше він закликав одного із керівників німецької соціал-демократії В. Лібкнехта: «...Покажіть, що у вас панує свобода критики...»¹¹ Ніколи основоположники наукового комунізму не затушовували протиріч, які виникали у пролетарському русі, недоліків і помилок у діяльності робітничих партій. Вони вчили комуністів сміливо викривати хиби в роботі, розвивати критику і самокритику, робити з неї правильні висновки.

Розвиваючи вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про критику та самокритику в діяльності революційної пролетарської партії, В. І. Ленін наголошував: «...Самокритика безумовно необхідна для всякої живої і життєвої партії»¹² і підкреслював, що смілива критика та самокритика є джерелом її сили і непереможності. Правильне ставлення партії до своїх помилок Володимир Ілліч вважав одним з найважливіших і найвірніших критеріїв її політичної зрілості і серйозності. Він розкрив не тільки значення критики та самокритики, але й метод її дії. «Відкрито визнати помилку,— писав Володимир Ілліч,— розкрити її причини, проаналізувати обстановку, яка її породила, обговорити уважно засоби виправити помилку — оце ознака серйозної партії...»¹³

Керуючись настановами класиків марксизму-ленінізму, КПРС, як зазначалося у Постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП», завжди «...виховує комуністів у душі більшовицької непримиренності до недоліків, створює необхідні умови для розвитку критики і самокритики»¹⁴.

Критика була могутньою зброєю у боротьбі за створення більшовицької партії. В. І. Ленін і його соратники викривали хибність поглядів народників, легальних марксистів, економістів, ліквідаторів, представників буржуазних і дрібнобуржуазних партій, опортунізм меншовиків. «Без такої очищувальної роботи неможливо було забезпечити з'єднання марксизму з визвольним рухом, утвердити самостійну класову лінію пролетаріату»¹⁵. Більшовики показували експлуататорську суть царизму, що допомагало їм завоювати на свій бік робітників і селян, підняти їх на боротьбу проти гнобителів.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 23.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 418.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 262.

¹¹ Там же, стор. 357.

¹² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 10, стор. 337.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 37.

¹⁴ «Комуніст України», 1973, № 5, стор. 9.

¹⁵ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів, К., 1970, стор. 34.

За умов, коли наша партія стала правлячою, критика використувалася нею для викриття антиленінських поглядів і дій представників різних опозицій, фракцій, груп, націоналістичних ухилів. 2 червня 1928 р. було прийняте спеціальне «Звернення ЦК ВКП(б) до всіх членів партії, до всіх робітників про розгортання самокритики». ЦК визнав розвиток критики, «незважаючи на особи», зверху донизу і знизу доверху одним із центральних лозунгів дня і намітив конкретні заходи щодо втілення його в життя¹⁶.

Будівництво соціалізму не обходилося без недоліків і помилок, але, як підкреслював Л. І. Брежнев, «...це були помилки пошуку, помилки через відсутність досвіду. Партія сама сміливо викривала помилки, відкрито говорила про них народові і виправляла їх. На жаль, ще й досі є любителі перебільшувати недоліки у великій революційній справі»¹⁷.

XVII з'їзд ВКП(б) вперше включив до Статуту партії положення про критику. Було підкреслено, що тільки на основі внутріпартійної демократії може бути розвинута більшовицька самокритика і зміцнена партійна дисципліна¹⁸. За рішенням XVIII з'їзду ВКП(б) до Статуту внесено положення про те, що член партії має право «критикувати на партійних зборах будь-якого працівника партії»¹⁹. У Статуті партії, прийнятому XIX з'їздом, було підкреслено, що комуніст повинен «розвивати самокритику і критику знизу», а «затиск критики є тяжким злом. Той, хто глушить критику, ...не може перебувати в лавах партії»²⁰. XXII з'їзд КПРС розширив ці положення. У затвердженому ним Статуті, зокрема, говорилося, що член партії зобов'язаний сміливо викривати хиби і добиватися їх усунення, давати рішучу відсіч будь-яким спробам затиску критики²¹. Це положення збереглося і в нині діючому Статуті.

Велику увагу питанням розвитку критики і самокритики було приділено на XXIII і XXIV з'їздах партії. Це пов'язано із зростанням керівної ролі КПРС, що є, як підкреслюється у Постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП», найважливішою закономірністю розвитку соціалістичного суспільства, яка виявляється ще з більшою силою на етапі побудови комунізму²². Керівна роль партії тим ефективніше, чим вища її теоретична озброєність, кращий якісний склад, багатше внутріпартійне життя, досконаліші форми організації та діяльності, чим послідовніше здійснюється принцип демократичного централізму, колективність керівництва, чим міцніші зв'язки з трудящими, вище ідейний рівень, дисципліна, відповідальність і активність комуністів, чим ширше розвивається внутріпартійна демократія, критика і самокритика.

Уміле застосування критики і самокритики завжди допомагало і допомагає Комуністичній партії реально оцінювати досягнуті результати, тверезо зважувати свої можливості і на основі марксистсько-ленінської теорії розробляти і втілювати в життя науково обгрунтовану політику, правильно визначати цілі та перспективи дальшого просування вперед, приймати рішення, враховуючи об'єктивні закономірності

¹⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 4, М., 1970, стор. 94—98.

¹⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 466.

¹⁸ Программы и Уставы КПСС, М., 1969, стор. 317.

¹⁹ Там же, стор. 322.

²⁰ Там же, стор. 346.

²¹ Там же, стор. 371.

²² «Комуніст України», 1973, № 5, стор. 8—9.

суспільного розвитку. «Без критичного підходу не можна дати правильної оцінки, без цього наш рух вперед буде менш успішним»²³.

Критика і самокритика є дійовим методом подолання труднощів, ліквідації перешкод на шляху будівництва нового життя, рушійною силою поступального розвитку радянського суспільства. Вона сприяє залученню мас до управління господарством, державними і громадськими справами, їх мобілізації, як підкреслював Л. І. Брежнев, «на розв'язання завдань, що стоять перед країною»²⁴. Нині висновок В. І. Леніна про те, що «робота справжнього будівництва — це є застосування критики і її зміст»²⁵, набуває особливого значення.

Критика і самокритика була і залишається гострою зброєю партії в боротьбі за чистоту марксистсько-ленінської теорії, невід'ємною нормою партійного життя, могутнім засобом ідейного та організаційного зміцнення КПРС, надійним заслоном на шляху проникнення до партії випадкових людей, допомагає високо нести звання комуніста. Це — дійовий метод комуністичного виховання трудящих, боротьби з зазнайством, самозаспокоєністю, самолюбіванням, який сприяє тому, «...щоб ми ні в якому разі не поставили нашу партію в становище партії, яка зазналася»²⁶.

З допомогою критики і самокритики партія вдосконалює форми й методи своєї діяльності, бо, як учив В. І. Ленін, недооцінка форм завдає шкоди змісту роботи, «...викликає ганебний застій, веде до марнування сил, до невідповідності між словом і ділом»²⁷. На основі глибокого критичного аналізу «партія виправила помилки, зв'язані з суб'єктивістським підходом до вирішення важливих економічних і політичних проблем, невинуватими перебудовами партійного, радянського і господарського апарату»²⁸.

Величезна роль критики і самокритики у розгортанні внутріпартійної демократії, додержанні ленінських норм партійного життя, підвищенні політичної й трудової активності комуністів та безпартійних. Вона безпосередньо впливає на зміцнення партійної й державної дисципліни. Розвиток критики і самокритики є законом життя партії²⁹.

КПРС завжди виконувала і виконує ленінські настанови про те, що не треба боятися визнати свої хиби і спрямувати всі зусилля на їх виправлення. Тільки тоді партія буде на самій вершині³⁰. Рішення XXIV з'їзду, наступних Пленумів ЦК КПРС, вся діяльність партії є яскравим свідченням того, що вона «черпала і черпає свої сили... в постійній критичній самоперевірці досягнутих результатів»³¹. Критика і самокритика використовується партією в повсякденній боротьбі за щасливе майбутнє радянського народу. Ось чому КПРС, всі її організації приділяють постійну увагу безперервному вдосконаленню цієї дійової зброї, формам її застосування.

Слід зазначити, що наша партія, спираючись на марксистсько-ленінське вчення, підтримує і розвиває не будь-яку критику і самокритику, а тільки ту, яка служить інтересам партії, народу, справі побудови комунізму, яка спрямована на втілення у життя Програми,

²³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 294.

²⁴ «Радянська Україна», 18 грудня 1973 р.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 381.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 480.

²⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 362.

²⁸ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 181.

²⁹ Программы и Уставы КПСС, стор. 219.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 177.

³¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 25.

Статуту і рішень КПРС, є в межах «...основ партійної програми...»³² Прояви рецидивів антипартійної, безпринципової критики, говорив В. І. Ленін, несумісні з членством у партії³³.

Поряд з партійністю, важливою характерною рисою критики є її дійовість, тобто негайне виправлення виявлених помилок і хиб. Інколи цьому заважає формальне ставлення деяких працівників до критичних зауважень на свою адресу. Саме про них говорив у лютому 1974 р. на Київській обласній партійній конференції член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький. Причиною такого становища є те, що у багатьох випадках партійні комітети та керівні господарські працівники ще недостатньо займаються організацією здійснення практичних заходів і контролюють хід виконання своїх рішень. «Щоб не на словах, а на ділі перебудувати стиль нашої роботи, зробити її більш ефективною, обласний комітет партії повинен не тільки відмічати недоліки, критикувати стиль і методи діяльності райкомів і міськкомів, а й своїм прикладом показувати, як треба її перебудувати, бути зразком чіткої організації справи, неухильного додержання і, як б сказав, глибокого поважання норм партійного життя»³⁴.

Єдність слова і діла — обов'язкова умова дієвості критики, ленінська традиція нашої партії. Вірність цій традиції — закон для кожного комуніста. На жаль, подекуди ще зустрічаються працівники, які вважають своїм обов'язком тільки критикувати, а виправляти недоліки, на їх погляд, — справа інших. В. І. Ленін вимагав від кожного, хто викривав якісь недоліки, брати безпосередню участь у їх виправленні³⁵.

Дієвість критики досягається також систематичним її застосуванням, бо там, де її не існує, визріває ґрунт для нездорової обстановки, зазнайства, парадності, бюрократизму. «Широкий розвиток принципової критики і самокритики, — зазначав Л. І. Брежнев, — є ознака політичного здоров'я партійної організації, правильного розуміння нею свого обов'язку перед партією, перед народом»³⁶. Л. І. Брежнев наголошував, що «...критикувати треба не тільки тих, хто робить помилки, але й тих, хто не використовує всіх можливостей для розвитку виробництва, не виявляє ініціативи, живе пасивно»³⁷.

Згідно з Статутом КПРС критикувати можна всіх без винятку комуністів і безпартійних, незалежно від того, які посади вони обіймають. Критерієм є не посада, а допущені помилки. Особливо гостро ставиться питання про необхідність і важливість розвитку критики знизу. Саме на це вказував В. В. Щербицький у виступі на Київській обласній партійній конференції. «Нас не може також, — говорив він, — не турбувати недостатній рівень критики і самокритики, особливо критики знизу, в ряді партійних організацій. А про це свідчить той факт, що на пленумах партійних комітетів, у тому числі і обкому, ще мало критики на адресу секретарів, членів бюро, відділів, керівних працівників радянських організацій»³⁸.

Прикладом правильного ставлення до критики і самокритики є революційна діяльність К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Незважаючи на те, що К. Маркс і Ф. Енгельс були загальноновизнаними вождями світового революційного робітничого руху, вони не тільки не уника-

³² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 13, стор. 123.

³³ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 95—96.

³⁴ «Радянська Україна», 19 лютого 1974 р.

³⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 212.

³⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 288.

³⁷ Там же, стор. 255.

³⁸ «Радянська Україна», 19 лютого 1974 р.

лі критики на свою адресу, але навпаки захочували її. Водночас основоположники наукового комунізму гостро критикували тих керівних працівників, які припускалися помилок, відходили від партійних принципів, намагалися уникати критики, забуваючи, що «...ні одна особа, яка займає високе становище, не вправі претендувати на те, щоб з нею поводились делікатніше, ніж з іншими людьми»³⁹. В. І. Ленін підкреслював, що керівні діячі — такі ж люди, як і всі. Вони роблять помилки. Партія виправляє їх⁴⁰.

Наша партія, її керівні кадри постійно пам'ятають про ці настанови класиків марксизму-ленінізму. Високе довір'я і повагу до людей вони сполучають з принциповою вимогливістю. Все це, як відзначалося на XXIV з'їзді КПРС, створює ділову, товариську обстановку, дає змогу працівникам повніше виявляти свої здібності. Разом з тим делегати з'їзду засудили тих керівників, яким не вистачає витримки і такту, вміння уважно вислухати критичні зауваження, правильно реагувати на них. Той, хто недооцінює критику, ігнорує її, неминуче прирікає себе на провал⁴¹. Так, начальник Запорізького порту не реагував на критику, зловживав своїм службовим становищем, а секретар Ленінського райкому партії м. Запоріжжя, очевидно, забув, що перед партією всі рівні, і замість того, щоб принципово, по-партійному оцінити дії зарозумілого керівника, намагався вигородити порушника⁴².

Квітневий (1973 р.) Пленум ЦК Компартії України у постанові «Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» вказав, що в деяких парторганізаціях Одеської, Херсонської, Полтавської, Ворошиловградської, Чернівецької областей порушувалися партійні принципи роботи з кадрами, і зажадав усунення недоліків у цій справі. Водночас у постанові підкреслювалося, що кожний працівник повинен виконувати свої службові та громадські обов'язки, розгортати принципову критику і самокритику⁴³. Січневий (1974 р.) Пленум ЦК Компартії України, який обговорив підсумки грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, знову наголосив: «Постійно виховувати кадри у дусі високої особистої відповідальності за доручену справу... Повсюдно створювати атмосферу діловитості і партійної вимогливості, розвивати критику і самокритику...»⁴⁴. Як підкреслював В. В. Щербицький, Центральний Комітет Компартії України, спрямовуючи свої зусилля на послідовне втілення в життя курсу XXIV з'їзду КПРС, приділяє особливу увагу «...забезпеченню найсуворішого додержання ленінських норм партійного життя, широкому розвитку критики і самокритики»⁴⁵.

Характерною рисою критики і самокритики є також її конкретність. В. І. Ленін завжди виступав за ясну критику, яка не затушовує суті питання, дає змогу робити правильні практичні висновки.

Правдивість, щирість — відмітні риси критики і самокритики. Сила партії, говорив В. І. Ленін, «...полягає в тому, щоб, не закриваючи очей на правду, якнайточніше усвідомлювати стан справ»⁴⁶.

Відомо, як рішуче викривали наклепи Бакуніна та його прибічників на I Інтернаціоналі К. Маркс і Ф. Енгельс. А В. І. Ленін в 1921 р.

³⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 60.

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 21, стор. 391.

⁴¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3, стор. 288, 293.

⁴² «Радянська Україна», 24 січня 1974 р.

⁴³ «Комуніст України», 1973, № 5, стор. 15—17.

⁴⁴ «Радянська Україна», 12 січня 1974 р.

⁴⁵ «Радянська Україна», 19 лютого 1974 р.

⁴⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 36, стор. 346.

пропонував навіть видати спеціальний циркуляр проти наклепників, які виступали під виглядом «критиків»⁴⁷.

На жаль, і в трудолюбивій, ідейно загартованій, морально здоровій 250-мільйонній радянській сім'ї трапляються особи, які смакують і рекламують наші недоліки, займаються шельмуванням кадрів, паплюжать радянську дійсність. У корисливих або провокаційних цілях вони пишуть брехливі листи і заяви у різні інстанції. Для перевірки цих скарг багато людей даремно витрачають робочий час. Так, громадянин П. М. Мисін надіслав 500 скарг до ЦК Компартії України, Міністерства закордонних справ, Президії Академії наук та інших організацій, зробив 42 візити до Москви, де відвідав приймальні багатьох установ, консультував наклепників⁴⁸. А ось інший приклад. Для перевірки скарг виконроба Костянтинівського РБУ Блохіна в цій організації побувало більше десяти комісій з різних обласних і республіканських установ і відомств. Дії подібних наклепників зустрічають рішучий осуд комуністів і безпартійних, усіх трудящих Радянської країни.

Величезна сила партійної критики і самокритики полягає в її гласності. В. І. Ленін вимагав якнайширшої гласності в критиці: «...*Більше світла, нехай партія знає все...*»⁴⁹ Хто боїться гласності, той, на думку Володимира Ілліча,— не революціонер⁵⁰. Прилюдне засудження негативних явищ, з'ясування їх причин, доведення до широких мас вжитих заходів, спрямованих на переборення труднощів, дають змогу комуністам і безпартійним швидше усувати недоліки в роботі.

Подекуди трапляються працівники, які віддають перевагу критиці, прихованій від мас, приятельській. Коли запитали О. М. Янкевича — начальника управління бурових робіт Надвірнянського нафтогазовидобувного управління, чому його виступ на районній партконференції в січні 1974 р. був несамокритичним, він відповів: про що можна говорити у себе, то негарно на конференції⁵¹.

Найбільш дійовою є критика в пресі, по радіо і телебаченню. За допомогою цих засобів інформації до боротьби з негативними явищами залучається дуже багато людей. Звичайно, велика гласність критики покладає і велику відповідальність на того, хто критикує. Адже не слід забувати, що критика завжди більшою чи меншою мірою зачіпає державні та громадські інтереси. Тому повсякденно треба дбати про те, «...щоб критика велась по суті справи, ні в якому разі не прибираючи форм, які можуть допомогти класовим ворогам пролетаріату»⁵². Критика — грізна зброя і користуватися нею необхідно вміло. «Партія,— підкреслював Л. І. Брежнев,— кровно заінтересована в тому, щоб усі комуністи правильно, по-ленінському користувалися зброєю критики»⁵³. Критика — це постійно діючий метод виховання кадрів, а не їх покарання.

У зв'язку з цим постає питання про форму, тон критики. Вона повинна бути коректною, доброзичливою, товариською, прямою, чужою дипломатії та дрібним розрахункам⁵⁴. Справжня вимогливість не має нічого спільного з паплюженням і «розносом», грубістю і свавіллям. Цінність критики «...визначається не гостротою висловів, а правдивістю, доказовістю, значенням порушеного питання, тією користю, яку вона

⁴⁷ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 52, стор. 91.

⁴⁸ «Правда», 29 жовтня 1972 р.

⁴⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 90.

⁵⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 440.

⁵¹ «Радянська Україна», 9 січня 1974 р.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 212.

⁵³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 192.

⁵⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 324.

дає»⁵⁵. Але вона також не має нічого спільного з благодушним ставленням до недоліків. Утримуватись від критики там, де треба викривати помилки, — значить завдавати великої шкоди справі, забувати вказівку В. І. Леніна про те, що «...критика становить обов'язок революціонера...»⁵⁶ Так, керівники Червоногвардійського райкому партії не наважувалися викривати недоліки в роботі голів відстаючих колгоспів, а ті, в свою чергу, вихваляли діяльність райкому. А все це негативно позначалося на розвитку у районі сільськогосподарського виробництва⁵⁷.

Критика і самокритика — об'єктивна закономірність розвитку Комуністичної партії. Проте вплив цієї закономірності буде значно сильнішим, якщо вона доповнюватиметься суб'єктивним фактором — свідомою цілеспрямованою роботою партії, яка забезпечує простір для розвитку ініціативи і самодіяльності комуністів, вільного обміну думками.

При створенні умов для розвитку критики і самокритики необхідно враховувати, що вона потребує постійної підтримки, бо до неї, як правило, не виявляють особливої прихильності ті, кого критикують. Тому все залежить від політичної зрілості й активності комуністів, насамперед керівників підприємств, установ чи організацій, від рівня роботи парторганізації та інших факторів, серед яких, безумовно, головним є неухильне додержання внутріпартійної демократії.

Адже критика і самокритика розвивається в основному на партійних зборах, конференціях, пленумах, засіданнях комітетів і бюро, зборах партактиву тощо. Тому необхідно проводити їх регулярно, готувати ретельно, створювати всі умови для критичних висловлювань. Хоча це тільки початок справи. Важливою умовою розвитку критики є ділове реагування на неї. Кожний критичний виступ повинен бути уважно вивчений, вжито заходів для усунення виявлених упущень. На XXIV з'їзді КПРС зазначалося, що «партійні комітети у більшості своїй почали краще враховувати критичні зауваження і пропозиції комуністів, посилили контроль за їх реалізацією»⁵⁸.

Після з'їзду всі партійні організації, як завжди, по-діловому поставилися до критичних зауважень і пропозицій комуністів. Приклад цьому подав ЦК КПРС, який уважно проаналізував виступи делегатів, накреслив організаційно-політичні заходи щодо реалізації пропозицій комуністів. Це ж саме зробили ЦК компартій союзних республік, всі місцеві комітети, первинні організації. Критичні зауваження і пропозиції, висловлені на пленумах, зборах активу, в ході звітів, систематизуються, аналізуються і розглядаються на засіданнях бюро або секретаріатів і вживаються відповідні заходи. Така практика, зокрема, набула великого поширення в парторганізаціях Москви, Києва, Єревана, Караганди, Новосибірська, Владивостока та інших міст⁵⁹.

У Дніпропетровській, Донецькій, Харківській, Черкаській та інших областях питання про реалізацію критичних зауважень обговорюються на засіданнях бюро і пленумів райкомів, міськкомів, обкомів партії, в первинних організаціях.

Цінний досвід у цьому нагромадила партійна організація колгоспу «Авангард» Чернігівського району. В 1973 р. тут щомісяця проводилися партійні збори, два рази на місяць — засідання парткому, на

⁵⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 192.

⁵⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 35, стор. 83.

⁵⁷ «Правда України», 4 січня 1974 р.

⁵⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 108

⁵⁹ І. Капитонов. Некоторые вопросы партийного строительства в свете решений XXIV съезда КПСС.— «Коммунист», 1972, № 3, стор. 39.

яких заслуховували звіти комуністів про виконання ними вимог Програми і Статуту КПРС. Кожний критичний сигнал ретельно перевіряється, усуваються недоліки, підтримуються цінні починання. Будь-який факт ігнорування критики розглядається як порушення ленінських норм партійного життя, як намагання чинити опір новому, прогресивному.

Для широкого розвитку критики і самокритики величезне значення має боротьба з будь-якими спробами її затиску, незалежно від того, в якій формі це проявляється. В. І. Ленін був непримиренним до проявів переслідування за критику. Коли йому стало відомо, що селяни Почепського повіту Чернігівської губернії Н. Д. Горелов і П. І. Новиков зазнали утисків за те, що поскаржилися на представників місцевої влади, він одразу ж доручив Ф. Е. Дзержинському якнайсуворіше розслідувати цю справу⁶⁰.

«Особи, винні в затиску критики і переслідуванні за критику,— зазначається в Статуті КПРС,— повинні притягатись до суворой партійної відповідальності, аж до виключення з рядів КПРС»⁶¹. Із матеріалів, які систематично вміщуються у журналі «Партийная жизнь» під рубрикою «В Комітеті партійного контролю при ЦК КПРС», видно, як ставиться Центральний Комітет до затискувачів критики. А вони, на жаль, ще є. Так, редактора районної газети «Чорноморська зоря» (Кримська область) звільнили з роботи за те, що в цьому друкованому органі було опубліковано критичну статтю. Рішенням Кримського обкому партії за затиск критики притягнуто до суворой партійної відповідальності і звільнено з роботи секретаря райкому партії В. В. Козакова. Редактор газети поновлений на попередній посаді⁶².

Звіти і вибори в партійних організаціях республіки, як і скрізь у КПРС, пройшли наприкінці 1973 — на початку 1974 р. в «обстановці ділового принципового обговорення роботи кожної партійної організації на основі широко розгорнутої критики і самокритики»⁶³. Цю особливість звітно-виборних зборів відзначав В. В. Щербицький у виступах на партійній конференції київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна та Київських міській і обласній партійних конференціях. Вона є свідченням високого рівня зрілості парторганізацій, розуміння комуністами завдань, які стоять перед ними⁶⁴. Учасники звітно-виборних зборів, районних, міських і обласних конференцій зосереджували головну увагу на нерозв'язаних проблемах, по-діловому обговорювали шляхи виконання плану четвертого, визначального року п'ятирічки.

Правда, не обійшлося без спроб окремих ораторів підмінити самокритичний аналіз пустопорожнім красномовством. Подібні поодинокі випадки дістали належну оцінку учасників зборів, делегатів конференцій. «Партія,— підкреслював Л. І. Брежнев,— і далі підвищуватиме вимогливість до всіх комуністів, розвиватиме критику і самокритику. Хоч які труднощі і проблеми нам доведеться ще зустрічати на своєму шляху, ми переконані, що вони будуть успішно подолані»⁶⁵.

Критика та самокритика була і залишається могутньою зброєю партії, надійним прискорювачем поступального розвитку радянського суспільства, дійовим методом боротьби за побудову комунізму.

⁶⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 50, стор. 283.

⁶¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 243.

⁶² «Партийная жизнь», 1972, № 4, стор. 48—49.

⁶³ «Партийная жизнь», 1973, № 20, стор. 4.

⁶⁴ «Радянська Україна», 20 листопада 1973 р.; 22 січня, 19 лютого 1974 р.

⁶⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 131.

**ПІДНЕСЕННЯ КОЛГОСПНОГО ВИРОБНИЦТВА
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО
СУСПІЛЬСТВА (1959—1973 рр.)**

Соціалізм вивів селянство нашої країни на широку дорогу нових творчих звершень. Колективна праця принесла йому достаток, змінила його побут, психологію. «Наше колгоспне селянство,— говорив у доповіді на спільному урочистому засіданні, присвяченому сторіччю з дня народження В. І. Леніна, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— новий соціалістичний клас, активний будівник комуністичного суспільства»¹.

Сучасні колгоспи — це реальне втілення ленінської мрії про велике соціалістичне землеробство, що базується на суспільній власності на засоби виробництва, плановій системі господарювання, матеріальній і моральній заінтересованості колгоспників у розвитку суспільного виробництва, сучасній сільськогосподарській науці, машинній техніці та електрифікації.

Колгоспний лад з точки зору політичної зміцнив Радянську державу і її основу — союз робітничого класу й селянства; з точки зору економічної — поставив на службу соціалізові й комунізму переваги великого виробництва; з точки зору соціальної — звільнив селянство від експлуатації і злиденності, встановив на селі нові суспільні відносини. Кооперативна форма господарювання дала змогу правильно поєднувати особисті й колективні інтереси з загальнонародними, оплачувати працю за її результатами, збільшувати внутріколгоспне нагромадження й розширювати обсяг споживання, постійно поліпшуючи добробут селянства. Залежність матеріального рівня життя колгоспників від стану економіки колгоспу і особистого трудового вкладу в її піднесення сприяє розгортанню соціалістичного змагання, що відіграє велику роль у розвитку колгоспного виробництва, трудовому й політичному вихованні селянства.

На базі піднесення суспільного виробництва в період розвинутого соціалізму значно поліпшено культурно-побутові умови колгоспників, здійснено велику програму благоустрою сільських населених пунктів. Завдяки розвиткові народної освіти на селі, піклуванню держави про підготовку кваліфікованих кадрів для сільськогосподарського виробництва (у 1958 р. серед трудівників колгоспів Української РСР було механізаторів 5,3%, спеціалістів сільського господарства — 0,5%, а в 1972 р. стало, відповідно, 12,8% і 2,9%²) зроблено значний крок у наближенні колгоспного селянства за соціальною структурою і рівнем культури до робітничого класу. Це значне завоювання колгоспного ладу й аграрної політики Комуністичної партії.

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 544.

² Архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — АМСГ УРСР), ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 3—14; зведений звіт колгоспів УРСР за 1972 р., арк. 8, 12, 17 (підрозрахунки автора).

Організована праця, участь в управлінні державним і колгоспним будівництвом, товариське співробітництво і взаємодопомога стали важливим фактором підвищення трудової і політичної активності колгоспників. Нове моральне обличчя селянина формувалося під впливом багатогранної ідейно-виховної роботи партії, всієї нашої радянської дійсності.

Колгоспні партійні організації постійно дбають не тільки про піднесення економіки громадських господарств, а й про розвиток і зміцнення соціалістичних відносин на селі, дотримання трудящими норм комуністичної моралі. Комуністи села стали взірцем для всього селянства в трудових звершеннях, побуті, в неспинному підвищенні культурно-технічного рівня.

Певних успіхів досягнуто в концентрації колгоспного виробництва. Якщо на 1 січня 1959 р. на Україні було 13 344 колгоспи, які об'єднували 5569,9 тис. дворів і 17 637,9 тис. селян (з них 8513,9 тис. чол. працездатних), то на 1 січня 1973 р. кількість колгоспів зменшилася до 8811 (або на 34%), колгоспників — до 14 357,5 тис. чол. (на 18,2%), з них працездатних — до 6164,9 тис. чол. (на 27,6%)³. Це сталося насамперед внаслідок концентрації колгоспного виробництва, перетворення ряду колгоспів на радгоспи (кількість радгоспів на Україні зростає з 816 в 1958 р. до 1616 в 1973 р.), а також в результаті підвищення рівня механізації колгоспного виробництва і вивільнення частини колгоспників для роботи в промисловості.

Перетворившись на високо оснащені технікою сільськогосподарські підприємства, колгоспи разом з радгоспами стали основними постачальниками державі сільськогосподарських продуктів, включаючи молоко, м'ясо, яйця (особисті господарства колгоспників вже у 1958 р. були звільнені від поставок державі цих продуктів).

Проте, незважаючи на значне забезпечення технікою, на допомогу кадрами, колгоспи в перші роки розглядуваного періоду (1959—1964) істотно не збільшили виробництва сільськогосподарської продукції. Край такому станові поклав безрезневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС, який заслухав і всебічно обговорив доповідь Першого секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР». Цей Пленум увійшов в історію нашої партії, як такий, що не тільки забезпечив перелом у розвитку сільського господарства, а й зробив новий крок у дальшому вдосконаленні ленінського стилю партійної і державної роботи.

В доповіді Л. І. Брежнєва зазначалося, що партія на вересневому (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС виробила правильний курс на ліквідацію відставання сільського господарства, й доки цей курс проводився в життя, досягалися помітні позитивні результати. Однак вони не були закріплені й розвинуті далі. За контрольними цифрами, валова продукція сільського господарства країни протягом 1959—1965 рр. зростає тільки на 10%, а не на 70%, як планувалося. Причини такого стану крилися в недостатньому врахуванні, а нерідко й у прямому ігноруванні об'єктивно діючих економічних законів соціалістичного господарювання. Це підривало економічні стимули пошуків ефективних шляхів підвищення виробництва. Завдання колгоспам і радгоспам встановлювалися згори без достатнього обґрунтування, довільно змінювалося географічне розміщення окремих сільськогосподарських культур, допускалося свавілля в ціноутворенні, фінансуванні та кредитуванні.

³ Там же, зведені звіти колгоспів УРСР за відповідні роки (підраховано автором).

Перед сільським господарством ставилися великі вимоги, але вони недостатньо підкріплювалися потрібними економічними заходами: правильним визначенням цін на сільськогосподарську продукцію і продукцію промисловості для села; поліпшенням усього товарообігу між промисловістю, що виробляла матеріально-технічні засоби, й сільськими виробничими споживачами цих товарів — колгоспами й радгоспами. Мало що робилося для підвищення культури землеробства і тваринництва, родючості ґрунтів, захисту їх від руйнівної дії ерозії, були порушені сівозміни.

Рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС зачіпало всі сторони сільськогосподарського виробництва. Держава одразу направила на село величезні матеріальні засоби. Впорядковувалася система заготівель, підвищувалися закупівельні ціни на основні сільськогосподарські продукти, збільшувалися державні капіталовкладення. Якщо в 1960 р. за державним бюджетом Української РСР на розвиток сільськогосподарства видатки становили 378,8 млн. крб., то в 1965 р. їх сума збільшилася до 669,5 млн. крб., а в 1968 р. зросла ще на 10%, у 1969 р. — на 21,5%, в 1970 р. — на 29%⁴.

Зміцнювалася технічна база сільського господарства, за рахунок держави проводилися меліоративні роботи в небачених раніше масштабах — усе це, разом узяте, стало міцною економічною основою піднесення сільськогосподарського виробництва в країні і, зокрема, в Українській РСР.

Важливо підкреслити, що березневий Пленум докорінно переглянув принцип розподілу доходів у колгоспах. Завдяки встановленню стабільних планів закупок сільськогосподарських продуктів на кілька років, підвищенню державних цін на багато видів продуктів створилися значно кращі умови для рентабельного ведення господарства, колгоспи одержали можливість по-новому розподіляти доходи, формувати внутріколгоспні фонди, краще поєднувати особисті й громадські інтереси трудівників. Фонд оплати праці став недоторканим, оплата праці — гарантованою. Всі ці заходи та доблесна праця колгоспного селянства допомогли піднести економіку громадських господарств, поліпшити результати їх роботи.

Для успішного розвитку колгоспного виробництва передусім була потрібна міцна матеріально-технічна база. Акумуляючи в централізованому фонді нагромаджень частину додаткового продукту, держава спрямувала значні капіталовкладення на розвиток продуктивних сил села. Значно зросло технічне оснащення й колгоспів Української РСР: якщо на початку 1960 р. вони мали 136,6 тис. тракторів, 50,8 тис. зернозбиральних комбайнів, 100,5 тис. вантажних автомобілів, то на початку 1971 р., відповідно, 214,6 тис. (тобто більше на 56%), 61,8 тис. (на 21,7% більше) і 162,7 тис. (на 63% більше)⁵.

На полях і фермах з'явилася зовсім нова техніка: автовантажувачі, розкидачі міңдобрив і багато інших машин. В 1973 р. в республіці діяло майже 35 тис. дощувальних установок (тобто майже в 100 разів більше, ніж у 1958 р.), 76,6 тис. транспортерів для прибирання гною на фермах (майже в 400 разів більше)⁶. Це дало можливість механізувати більшість виробничих процесів як у рослинництві, так і в тваринництві.

⁴ Государственный бюджет СССР и бюджеты союзных республик. 1966—1970 гг. Статистический сборник, М., 1972, стор. 118.

⁵ Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник, К., 1971, стор. 256.

⁶ АМСГ УРСР, зведений звіт колгоспів УРСР за відповідні роки.

В 1973 р. водопостачання на колгоспних фермах було механізоване для 12,8 млн. тварин (60% їх загальної кількості), роздавання кормів — на 14% тваринницьких і на 58% птахівничих ферм, доїння корів — на 34%⁷. Це позитивно позначилося на продуктивності громадського тваринництва.

В 1973 р. всі колгоспи застосовували електроенергію на виробництві. Вони мали 1 млн. 13 тис. електромоторів, або в середньому по 115 електромоторів на колгосп. З них трохи більше половини використовувалось у тваринництві⁸. На фермах колгоспів ім. Ілліча Волноваського району Донецької області, ім. Горького Нікопольського району Дніпропетровської області, ім. Ілліча Шишацького району Полтавської області, як і багатьох інших, працювало по 400—600 моторів, що замінювали ручну працю⁹.

Завдяки підвищенню загальноосвітнього й фахового рівня колгоспників в селі активізувався рух раціоналізаторів і винахідників. Їх творчі пошуки були спрямовані на створення механізмів та пристроїв для полегшення праці. В 1972 р. сільські раціоналізатори та винахідники Української РСР внесли більше 28 тис. пропозицій, впровадження яких дало виробництву 23,6 млн. крб. економії¹⁰. Це — в чотири рази більше, ніж у 1959 р.— першому році, коли техніка перейшла в цілковите розпорядження колгоспів.

Районні відділення «Сільгосптехніки» почали активніше допомагати колгоспам у ремонті машин. Якщо в 1964 р. на Україні вони обслуговували тільки чверть господарств, то в 1971—1973 рр.— всі колгоспи.

Для невідкладного ремонту техніки колгоспи швидкими темпами створювали свої типові майстерні. В 1973 р. їх в Українській РСР налічувалося вже 4161, а в решті господарств було пристосовано для цих робіт наявні майстерні. В колгоспах республіки з'явилося 1966 типових пунктів технічного обслуговування машин і 3512 — пристосованих. Реконструйовано й побудовано нові ремонтні заводи. Наведено також порядок у взаєморозрахунках між ремонтниками та експлуатаційниками.

Партійні організації розглядали технічне переозброєння колгоспного виробництва не в вузько економічному плані, а з врахуванням того, що індустріалізація сільського господарства є матеріальною основою подолання істотних відмінностей між містом і селом, між людьми розумової і фізичної праці.

Докорінно поліпшено проєктування виробничих будівель для села, постачання їх обладнанням і т. д. Інженерна й конструкторська думка творців сільськогосподарських машин спрямовувалася на те, щоб зробити ці машини простішими, дешевшими, зручнішими в експлуатації, підвищити їх технічний рівень, спеціалізувати, уніфікувати виробництво масових деталей, вузлів агрегатів. Так, у 1967 р. Харківські заводи самохідних шасі й тракторний перестали самі виробляти двигуни. Їх випускають тепер спеціалізовані підприємства. В тракторобудуванні залишено тільки 6 типів радіаторів замість 20, що застосовувалися раніше. Кількість типів коліс для сільськогосподарських машин скоротилася з 60 до 15¹¹. На початку 70-х років у колгоспи почали надходити потужні трактори марки «Т-150», а також універсальні ма-

⁷ АМСГ УРСР, зведений звіт колгоспів УРСР за 1973 р.

⁸ «Колгоспне село», 26 вересня 1964 р.

⁹ «Сільські вісті», 25 грудня 1973 р.

¹⁰ АМСГ УРСР, зведений звіт колгоспів УРСР за 1972 р.

¹¹ «Соціалістична Харківщина», 12 березня 1967 р.

шини для виконання кількох виробничих операцій. Значно поліпшилося випробовування нової сільськогосподарської техніки¹².

За роки восьмої п'ятирічки (1966—1970) заводи, що виробляли сільськогосподарську техніку, набагато збільшили свої потужності. Було створено і впроваджено в серійне виробництво майже 90 нових сільськогосподарських машин і пристроїв. Здобув високу оцінку механізаторів кукурудзозбиральний комбайн нової конструкції «Херсонєць-7». Збираючи кукурудзу всіх стадій стиглості, він одночасно виконує кілька операцій. Продуктивність комбайна на 20% вища порівняно з попередньою конструкцією¹³.

В колгоспах і радгоспах набрав поширення богодухівський метод технічного обслуговування машинно-тракторного парку, який приніс господарствам великі вигоди. Крім техніки, що працює в полі, ремонтники взяли під свій контроль і ту, що діяла на фермах. Адже відомо, що сучасні тваринницькі приміщення постійно оснащуються новими механізмами. Обладнання ферми — цілий технологічний ланцюг. Зупинка однієї ланки зразу ж позначається на всій механізованій системі, а отже — на продуктивності ферми. Богодухівські механізатори створили майстерні запобіжних ремонтів, обладнані відповідним монтажним інструментом, контрольно-вимірювальними приладами. Ці майстерні обслуговує спеціалізована інженерна група в складі наладчика й фахівців з енергообладнання та холодильних установок. За кожною такою групою закріплюються певні колгоспи. Головна мета її діяльності — запобігати поломкам, не чекати, коли обладнання вийде з ладу, своєчасно проводити технічні огляди й профілактику, дбати про підвищення технічної кваліфікації механізаторів, що працюють на фермах. Цей метод був повсюдно підхоплений¹⁴.

Для високопродуктивного використання техніки, скорочення строків робіт у колгоспах почали широко застосовувати прогресивний метод групового використання машин під час посівної та збиральної компанії, технічне їх обслуговування безпосередньо в полі.

В оснащенні колгоспного виробництва технікою велику допомогу подали промислові підприємства республіки. Колективи київських підприємств «Арсенал», «Більшовик», авіаційного заводу та багатьох інших організували спеціальні шефські бригади для роботи в колгоспах і радгоспах, які часом працювали на селі по кілька тижнів. Велику допомогу підшефному колгоспові «Заповіти Ілліча» Широківського району Дніпропетровської області подали шефи — робітники Криворізького домобудівного комбінату. Було складено план робіт. У третьому, вирішальному році дев'ятої п'ятирічки колективи комбінату й колгоспу уклали договір на соціалістичне змагання. Трудове суперництво розгорнулося між окремими передовиками комбінату й колгоспу, між ланками, бригадами. І це дало позитивні результати¹⁵.

Головна мета шефства Комунарського металургійного заводу Ворошиловградської області над колгоспами Біловодського району — сприяти технічному прогресові, піднесенню виробництва. За роки восьмої п'ятирічки металурги заводу збудували в господарствах підшефного району системи малого зрошення на площі близько 3 тис. га, механізували токи на 30 тис. т зерна, спорудили свиновідгодівельний пункт вартістю 4 млн. крб., виготовили й змонтували 500 т метало-

¹² «Київська правда», 14 квітня 1968 р.

¹³ «Радянська Україна», 27 жовтня 1970 р.

¹⁴ «Сельская жизнь», 28 січня 1973 р.

¹⁵ «Під прапором ленінізму», 1973, № 14, стор. 39.

конструкцій, механізували подавання кормів у тваринницькі приміщення¹⁶.

Велику роль у зміцненні економіки колгоспів відіграє меліорація. Тільки за 1966—1971 рр. господарства, які одержали воду з Північно-Кримського каналу, додатково виробили валової продукції рослинництва на 265 млн. крб., або в середньому по 726 крб. на зрошуваний гектар. Сума чистого доходу в господарствах Кримської області становила 303—587 крб. з 1 га¹⁷.

Всього по Українській РСР тільки за 1971—1972 рр. введено в експлуатацію 182 тис. га зрошуваних і 211 тис. га осушених земель. Культурно-технічні роботи проведено на площі 314 тис. га. На меліорацію витрачено 746 млн. крб. Проте 12 областей не освоїли асигнованих капіталовкладень. Каховська зрошувальна система в Херсонській області, Південно-Бузька й Спаська — в Миколаївській, Фрунзенська — в Дніпропетровській та інші не виконали своїх планів¹⁸.

Успішне виконання комплексної програми піднесення сільського господарства, схваленої XXIV з'їздом КПРС, значною мірою залежить від технічного прогресу на селі та його основи — енергетики. Тільки колгоспи з високим рівнем споживання електроенергії досягають високих виробничих показників і рентабельності виробництва, незважаючи на нестачу робочих рук. Ось чому в колгоспах Української РСР рік у рік збільшувалися енергетичні потужності. Якщо енергоозброєність праці в колгоспному виробництві в розрахунку на одного працюючого в 1958 р. становила 2,6 кінських сил, то в 1972 р. — більше 10, тобто зросла майже в 2,6 раза¹⁹.

Підвищення рівня механізації та електрифікації колгоспного виробництва стало однією з головних передумов піднесення економіки колгоспів, відіграло важливу роль у забезпеченні населення країни необхідними продуктами харчування, а промисловості — сировиною. Центральною ланкою піднесення колгоспного виробництва в умовах розвинутого соціалізму було вдосконалення економічних і фінансових зв'язків держави з колгоспами, зміцнення союзу між двома дружніми класами — робітниками й селянами.

Щоправда, на початку 60-х років траплялися певні збочення в товарно-грошових відносинах між колгоспами й державою, переоцінювалася роль натурального обміну між ними, допустимого лише в період, коли невивстачало потрібних ресурсів для налагодження цих стосунків на справді науковій основі. В період комуністичного будівництва є всі умови для постійного вдосконалення відносин між державою і колгоспами (стосовно виробництва, розподілу, обміну, споживання). Стало очевидним, що розширене відтворення — цей перевірений шлях піднесення виробництва — не може здійснюватися без правильного обміну продукцією колгоспного виробництва й предметами споживання, які виробляються в інших галузях. Як відомо, процес відтворення колгоспи здійснюють за рахунок власних доходів. На відміну від державних підприємств, де фонди відтворення обмежені тільки відносно й умовно, а нестача коштів перекривається за рахунок перерозподілу загальних доходів і дотацій, у колгоспному секторі доходи безпосередньо не перерозподіляються, результати діяльності кожного колгоспу позначаються на рівні доходів колгоспників. Кожний колгоспник, отже, від-

¹⁶ «Сільські вісті», 9 січня 1972 р.

¹⁷ «Сельская жизнь», 3 серпня 1973 р.

¹⁸ «Сільські вісті», 23 березня 1973 р.

¹⁹ Народне господарство Української РСР в 1972 році. Статистичний щорічник, К., 1973, стор. 282.

повідает матеріально не тільки за свою особисту працю та її результати, а й за колективну працю в громадському господарстві.

Основною причиною, що гальмувала розвиток сільського господарства в 1959—1964 рр., була недосконала система заготівель, яка вносила невпевненість у діяльність колгоспу. А ціни на сільськогосподарські продукти були занижені настільки, що часом колгоспові вони обходилися дорожче, ніж продавалися. Це, природно, не стимулювало колгоспників до розвитку сільськогосподарського виробництва.

В 1965 р. колгоспам було встановлено на шість років твердий, незмінний, набагато нижчий, ніж раніше, план продажу зерна, а згодом — і інших продуктів. При цьому значно вищою стала оплата продукції. Колгоспи тепер могли створювати необхідні насінневі та фуражні фонди, що давало змогу інтенсивно розвивати тваринництво. Зміни в товарно-грошових відносинах між державою й колгоспами внесли нове і в надплановий продаж сільськогосподарських продуктів, ціни на які збільшилися в півтора раза. Отже, нові закупівельні ціни принесли вигреш і державі, і колгоспам: значно розширилося виробництво сільськогосподарської продукції.

Здійснення цих заходів потребувало великих додаткових коштів. Але держава пішла на ці видатки за рахунок перерозподілу коштів всередині державного бюджету. Як і передбачалося, в кінцевому результаті рік у рік почали збільшуватися заготівлі, передусім за рахунок надпланового продажу колгоспами сільськогосподарських продуктів. Якщо в 1959 р. на Україні державні закупки зерна становили 442,8 млн. пудів²⁰, то в 1973 р. — 1 млрд. 70 млн.²¹, тобто збільшилися в 2,5 раза. Подвоїлася за цей період заготівля цукрових буряків, молока, м'яса, майже втричі більше заготовляється овочів, яєць, у 7 разів — винограду та багатьох інших продуктів²².

Характерно, що вирощувати врожай колгоспам і радгоспам допомагала сільськогосподарська авіація. А під час збирання врожаю на допомогу колгоспам у свої вихідні дні, незважаючи на часті примхи погоди, приїздили цілі колективи міських установ; заводи, фабрики, транспортні організації поспалали техніку.

Все робилося для того, щоб вчасно і без втрат провести жнива. В колгоспі ім. XXI з'їзду КПРС Семенівського району Полтавської області передові механізатори Б. Г. Божко, М. І. Каракаш, М. А. Юрченко не сходили з комбайнів по дві зміни підряд. Працюючи на вологих і полеглих хлібах, вони виявили, що валки обмолочуються не повністю. Тоді слідом за комбайном пустили гребки, й підбрану солому обмолотили знову. По 1,5 ц прибавки зерна на гектарі дав цей нехитрий захід. На полях Диканьської птахофабрики траплялися дні, коли доводилося по кілька разів переобладнувати агрегати: то на підбір валків, то на пряме комбайнування, то знову на підбір, в залежності від того, яке поле вистигало для роботи. Хлібороби працювали з високим ентузіазмом, показуючи справжній трудовий героїзм. У колгоспі ім. Жданова Солонянського району Дніпропетровської області героєм жнив став О. Ф. Сулим. Ще за кілька днів до завершення збирання колосових він перекрив рекорд минулого року — зібрав 11 тис. ц пшениці²³.

Старанно працювали всі комбайнери тракторної бригади Героя Соціалістичної праці Г. П. Ададурової з колгоспу «Ленінським шля-

²⁰ Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник, К., 1960, стор. 423—430; АМСГ УРСР, зведені звіти колгоспів УРСР за 1973 р.

²¹ «Сельская жизнь», 25 грудня 1973 р.

²² АМСГ УРСР, зведений звіт колгоспів УРСР за 1973 р.

²³ «Известия», 14 серпня 1973 р.

хом» Оріхівського району Запорізької області. Вони першими в районі зібрали високий урожай озимої пшениці, намолотили більш як по 30 ц зерна з кожного гектара²⁴. Високих виробничих показників добилися комбайнери колгоспу ім. Крупської Каховського району Херсонської області, зокрема комуніст, Герой Соціалістичної Праці А. С. Кириченко, який протягом 1968—1973 рр. намолотив більше 60 тис. ц зерна. В 1973 урожай був високий, кожен гектар давав по 40—50 ц на всій площі — майже 3,5 тис. га. Помічником у нього вже кілька років працює син Павло, студент сільськогосподарського інституту. Організувавши роботу в три зміни, вони по 20 годин на добу не зупиняли комбайн. На них рівнялися всі комбайнери області²⁵.

Особливо великого успіху в 1973 р. досягли кукурудзіводи. Найвищим був урожай на Кіровоградщині, де на площі майже 150 тис. га зібрано по 43,7 ц зерна з кожного гектара, а 30 механізованих ланок виростили 80—100-центнерний урожай²⁶.

В цілому по республіці врожай зернових культур у 1973 р. становив 29,1 ц з 1 га, а озимої пшениці — 31,9 ц. Найбільшими були здобутки хліборобів Запорізької, Херсонської, Дніпропетровської областей. Більш як по 50 ц з кожного гектара одержали в колгоспах «За мир» Магдалинівського району та ім. Горького Новомосковського району Дніпропетровської області²⁷. Великим був трудовий внесок двічі Героїв Соціалістичної Праці М. А. Браги з Херсонщини та О. В. Гіталова з Кіровоградщини, а також Героїв Соціалістичної Праці І. М. Щербатого — ланкового механізованої ланки з колгоспу «Україна» Чичельницького району Вінницької області, М. І. Горбача — комбайнера з колгоспу ім. «Правди» Прилуцького району Чернігівської області, В. І. Моторного — бригадира тракторної бригади з колгоспу «Зоря комунізму» Кіровоградської області, А. П. Покотилова з Миколаївської, Р. Д. Миська з Кримської, В. М. Алавацького з Запорізької областей²⁸.

Трудячі сільського господарства України, втілюючи в життя рішення ХХІV з'їзду партії й борючись за виконання високих соціалістичних зобов'язань, добились великих успіхів у виробництві зерна — засипали в засіки держави більше мільярда пудів хліба. Одинадцять областей, 207 районів, 3600 колгоспів і радгоспів одержали більш як по 30 ц зерна з кожного гектара²⁹. Висока організованість, чітка, злагоджена робота мільйонного загону механізаторів, усіх хліборобів республіки дали змогу в стислі строки зібрати вирощений урожай. «Досягнуті успіхи, — зазначали у своєму привітанні ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР, — є результат самовідданої праці трудівників сільського господарства і всіх трудящих України, підсумок великої організаторської і політичної роботи партійних, профспілкових і комсомольських організацій, радянських і господарських органів по здійсненню курсу партії на всемірну інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва та підвищення його ефективності»³⁰.

Держава високо оцінила самовіддану працю трудівників сільського господарства Української РСР, які не тільки виростили високий урожай, а й успішно зібрали його, перевиконавши плани й підвищені соціалістичні зобов'язання по виробництву й продажу державі зерна.

²⁴ «Під прапором ленінізму», 1973, № 16, стор. 35—36.

²⁵ «Сільські вісті», 19 серпня 1973 р.

²⁶ «Сільські вісті», 3 січня 1974 р.

²⁷ «Сільські вісті», 17 жовтня 1973 р.

²⁸ «Сільські вісті», 10 жовтня 1973 р.

²⁹ АМСГ УРСР, зведений звіт колгоспів УРСР за 1973 р.

³⁰ «Правда», 9 жовтня 1973 р.

За високу трудову активність у 1973 р. нагороджено Червоними Прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ Українську РСР, її області — Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Харківську та Херсонську, а також 39 районів, зокрема: Антрацитівський — Ворошиловградської області, Ленінський — Кримської, Білгород-Дністровський — Одеської, Смілянський — Черкаської, Борзнянський — Чернігівської, Новоселицький — Чернівецької областей та інші, а також 21 господарство, в тому числі: ордена Леніна колгосп «XXII з'їзд КПРС» (Мукачівський район Закарпатської області), ордена Леніна колгосп ім. А. О. Жданова (Миронівський район Київської області), «Серп і молот» (Золочівський район Львівської області) та ін.³¹

Головний комітет Виставки досягнень народного господарства СРСР, відзначаючи високі успіхи в збиранні зернових культур в 1973 р., нагородив 6 механізаторів України Дипломами Пошани й легковими автомашинами «Москвич», зокрема Д. С. Білченка — комбайнера колгоспу ім. С. М. Кірова Криничанського району Дніпропетровської області, І. В. Шумейка — комбайнера колгоспу «Зоря комунізму» Новоархангельського району Кіровоградської області та ін.³²

Цілеспрямована, планомірна робота партійних, радянських і сільськогосподарських органів, усіх трудівників села республіки забезпечила дальший прогрес у розвитку громадського тваринництва. Дедалі ширше застосовувалася в колгоспному виробництві, зокрема на тваринницьких фермах, промислова технологія, поглиблювалася спеціалізація, зростала концентрація, кількісно і якісно зміцнювалася кормова база. На цій основі послідовно й планомірно нарощувалися потужність тваринницького конвейера й вихід продукції, повніше задовольнялися дедалі зростаючі потреби трудящих у високоякісних продуктах. Успіх тваринників залежить від їх уміння при менших затратах одержувати більше продукції. Для цього наводився належний порядок у витрачання кормів, застосовувалися ефективні способи їх приготування.

Створення комплексів, що набрало широкого розмаху в роки восьмої й дев'ятої п'ятирічок, механізація трудомістких процесів на фермах докорінно змінювали весь характер праці трудівників галузі, полегшували її, впорядковували робочий день. Трудівники тваринництва вивчали досвід передовиків, ширше розгортали соціалістичне змагання. Протягом останніх років удосконалювалася система морального й матеріального заохочення праці тваринників. Це сприяло приведенню в дію резервів виробництва, кращому використанню техніки, раціональнішому витрачання кормів.

В результаті тваринники справилися зі своїми завданнями. Колгоспи України давали дедалі вищий вихід продукції тваринництва. Так, м'яса вони виробили за семирічку 5786 тис. т, за восьму п'ятирічку — 5905 тис. т, майже стільки ж — за три роки дев'ятої п'ятирічки. Високим був рівень виробництва молока; яєць за роки семирічки одержано 5,4 млрд.³³, а за роки восьмої п'ятирічки — 7,5 млрд.³⁴, тобто більше на 39%.

На заклик двічі Героїв Соціалістичної Праці — доярок М. Х. Савченко з колгоспу ім. Леніна Лебединського району Сумської області,

³¹ «Правда», 29 грудня 1973 р.

³² «Сельская жизнь», 6 вересня 1973 р.

³³ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 311—315.

³⁴ Народне господарство Української РСР в 1968 році. Статистичний щорічник, К., 1969, стор. 246; Народне господарство УРСР в 1970 р. Статистичний щорічник, К., 1971 р., стор. 255—256.

Л. І. Надточій з колгоспу ім. Шевченка Харківського району Харківської області, О. П. Островської — з колгоспу ім. XVII партконференції Вінницького району Вінницької області та інших передовиків — трудівники колгоспних ферм у 1959—1973 рр. розгорнулося соціалістичне змагання за високої надої молока і великий приріст худоби.

Колгоспники Кілійського району Одеської області в 1967 р. подвоїли проти 1964 р. виробництво яєць. Колгоспи й радгоспи в 1966—1967 рр. виконали три річних плани продажу державі продукції тваринництва й почали працювати в рахунок 1969 р. Змагання очолювали бригади комуністів І. І. Масленікова, І. М. Бабенка, К. І. Газя, Н. С. Власенка, а також доярки Г. Г. Гавриш і П. Д. Мокан, які надоювали по 4 тис. кг молока від кожної корови³⁵.

Цінним був досвід механізаторів Миколаївщини, які, за прикладом Героя Соціалістичної Праці О. П. Рожка, після закінчення польових робіт на всю зиму переходили працювати на колгоспні ферми³⁶.

На кінець 1964 р. 60 доярок Золотоніського району Черкаської області пройшли школу Героя Соціалістичної Праці В. М. Левчик і розпочали змагання за 3—4-тисячні надої молока від корови. А в 1973 р. таких доярок було в районі вже 315, з них 69 подолали рубіж 4 тис. кг. На початку дев'ятої п'ятирічки В. М. Левчик звернулася з відкритим листом до всіх доярок республіки, пропонуючи змагатися за 3-тисячні надої молока від кожної корови. Швидко зростали ряди її послідовниць. За півроку доярка О. М. Неселенко з колгоспу «Росія» Хрестинівського району вже надоїла майже стільки, як і В. М. Левчик, — по 3,5 тис. кг молока від корови. Не багато відстали від них К. І. Войко з колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Черкаського району, М. О. Марченко з колгоспу ім. Чапаєва Золотоніського району. Так соціалістичне змагання сприяло досягненню нових успіхів у праці³⁷.

Двадцять років виходила переможцем у соціалістичному змаганні тваринників доярка колгоспу «Маяк» Дунаєвецького району Хмельницької області Б. П. Антонова. Вона по-науковому налагодила вирощування молодняку. За останні роки корови класу еліта в її групі дають по 7 тис. кг молока, еліта-рекорд — по 7,5 тис. У 1966 р. Б. П. Антонову було нагороджено орденом Леніна, а в 1973 р. їй присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці³⁸.

Цього високого звання за успіхи у Всесоюзному соціалістичному змаганні й збільшення виробництва та заготівлі продуктів тваринництва в зимовий період 1972—1973 рр. були удостоєні доярки О. П. Кондратюк з колгоспу «Україна» Млинівського району Ровенської області, М. О. Раковці з колгоспу ім. Кірова Виноградівського району Закарпатської області, а також дояр К. А. Малицький з колгоспу ім. Фрунзе Ніжинського району Чернігівської області та ще 25 кращих тваринників Української РСР³⁹.

За успішне виконання планів і соціалістичних зобов'язань у 1973 р. було нагороджено Почесними Грамотами й Грамотами Президії Верховної Ради УРСР 287 кращих працівників тваринництва⁴⁰.

Щороку великі групи трудівників сільського господарства відзначалися високим званням Заслуженого механізатора, Заслуженого пра-

³⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 92, спр. 169, арк. 125.

³⁶ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 336, арк. 177.

³⁷ «Сільські вісті», 4 вересня 1973 р.

³⁸ «Сільські вісті», 7 жовтня 1973 р.

³⁹ «Радянська Україна», 7 вересня 1973 р.

⁴⁰ «Радянська Україна», 26 вересня 1973 р.

цівника сільського господарства, Заслуженого раціоналізатора, Заслуженого зоотехніка, Заслуженого агронома, Заслуженого ветеринарного лікаря, Заслуженого меліоратора, Заслуженого будівельника. В 1966—1967 рр. цього звання було удостоєно 111 колгоспників⁴¹, у 1969 р.— 60⁴², в 1970 р.— 31⁴³, в 1972—1973 рр.— 12⁴⁴, тобто загалом — 214 чол.

Президія Верховної Ради СРСР присвоїла великій групі колгоспників Української РСР звання Героя Соціалістичної Праці: в 1961—1963 рр.— 4⁴⁵, в 1965 р.— 50⁴⁶, в 1966 р.— 266⁴⁷, в 1967 р.— 8⁴⁸, в 1971 р.— 179⁴⁹, в 1972 р.— 16⁵⁰, в 1973 р.— 109⁵¹. Всього в Українській РСР цього високого звання за цей час було удостоєно 632 колгоспники. На ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна орденами й медалями Радянського Союзу було нагороджено близько 1 млн. колгоспників, з них майже 900 тис. чол.— медаллю «За доблесну працю». Високі урядові нагороди одержали також працівники радгоспів, племінних заводів, наукових сільськогосподарських установ, партійні й радянські працівники, які мають значні заслуги в піднесенні колгоспного виробництва.

Вперше серед учених у галузі рослинництва високе звання двічі Героя Соціалістичної Праці було присвоєно в 1959 р. визначному радянському селекціонерові пшениці, академікові ВАСГНІЛ, директорові Харківського науково-дослідного інституту рослинництва, селекції і генетики В. Я. Юр'єву. Звання Героя Соціалістичної Праці в 1965—1973 рр. удостоїлись відомий селекціонер, директор Миронівської селекційно-дослідної станції (нині — інститут селекції та наслідництва пшениці) В. М. Ремесло; завідуючий відділом Всесоюзного науково-дослідного інституту кукурудзи, академік ВАСГНІЛ Б. П. Соколов; керівник лабораторії Полтавського науково-дослідного Інституту свинарства, академік АН УРСР О. В. Квасницький; науковий консультант Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів ім. акад. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова», академік АН УРСР і ВАСГНІЛ Л. К. Гребень; відомий селекціонер ячменю, завідуючий відділом Всесоюзного селекційно-генетичного інституту в Одесі, членкореспондент ВАСГНІЛ П. Х. Гаркавий. Їх наукові досягнення, а також конструкторська робота інженерів-механізаторів, які забезпечували колгоспне селянство новітньою технікою, сприяли піднесенню всіх галузей сільськогосподарського виробництва.

Так науковий і технічний прогрес безпосередньо впливає на розвиток продуктивних сил села. Невід'ємною його частиною є постійне вдосконалення технології сільськогосподарського виробництва, яке відповідало б новому рівню продуктивних сил.

Науково-технічний прогрес немислимий без дбайливої підготовки кваліфікованих кадрів, здатних рухати вперед науку й техніку, виконувати в колгоспному виробництві всі складні роботи, пов'язані з експлуатацією нової техніки, впровадженням нової технології, науковою організацією праці та управління виробничими процесами.

⁴¹ «Радянська Україна», 7 березня, 9 та 11 жовтня, 31 грудня 1966 р., 8 березня та 7 жовтня 1967 р.

⁴² «Радянська Україна», 10 червня та 11 жовтня 1969 р.

⁴³ «Радянська Україна», 13 червня та 10 жовтня 1970 р.

⁴⁴ «Радянська Україна», 5 жовтня та 14 листопада 1972 р.; 8 березня 1973 р.

⁴⁵ «Радянська Україна», 31 грудня 1961 р., 28 серпня 1962 р., 11 травня 1963 р.

⁴⁶ «Радянська Україна», 1 січня 1966 р.

⁴⁷ «Радянська Україна», 23 березня та 30 квітня 1966 р.; 23 червня 1966 р.

⁴⁸ «Радянська Україна», 19 квітня 1967 р.

⁴⁹ «Радянська Україна», 8 квітня 1971 р., 16 грудня 1972 р.

⁵⁰ «Радянська Україна», 6 вересня 1972 р.

⁵¹ «Радянська Україна», 10 грудня 1973 р.

Розвиток колгоспного виробництва вимагає постійного озброєння знаннями всіх без винятку його працівників, від голови правління колгоспу та провідних спеціалістів і до рядових механізаторів, тваринників, рільників. Загальноосвітній і технічний рівень трудівників села України дедалі зростає, про що свідчать матеріали переписів населення 1959 і 1970 рр.

Якщо в 1959 р. серед кожної тисячі працівників сільського господарства Української РСР з вищою освітою було 8 чол., із середньою спеціальною — 40, з середньою загальною (включаючи неповну середню) — 271, то в 1970 р., відповідно, — 19 (тобто більше в 2,4 раза), 59 (більше на 47%) і 425 (більше на 157%)⁵². Отже, фактично половина трудівників села в 1970 р. мала вищу, середню й незакінчену середню освіту. Враховуючи, що за 1971—1973 рр. в колгоспне виробництво влилося ще майже півмільйона юнаків і дівчат — випускників сільських шкіл, число тих, хто мав середню освіту, збільшилося ще майже на 10%.

Значно підвищився кваліфікаційний рівень голів колгоспів та їх заступників, бригадирів і завідуючих фермами. В 1970 р. 89,5% голів колгоспів УРСР і 77,3% їх заступників мали вищу й середню спеціальну освіту, а в 1973 р., відповідно, — 93% і 82%. Серед бригадирів колгоспів у 1970 р. було з вищою і середньою сільськогосподарською освітою 43,3%, завідуючих фермами — 20%⁵³, а в 1973 р., відповідно — 50% і 33%.

Всі колгоспи мають агрономів (у середньому по 2—3 на колгосп), зоотехніків (по 2), ветпрацівників (по 3), інженерів і техніків (по 3), економістів (по 2). Це дає змогу оперативну, по-науковому організувати виробництво. Таким чином, праця в колгоспі набирає іншого характеру, наближається до індустріальної як у виробничо-технічному, так і в соціально-економічному напрямках. У сільському господарстві Української РСР, як і всієї країни, сформувався працівник нового типу — з високим культурно-освітнім і технічним рівнем, творчою ініціативою. Все це забезпечує високу продуктивність праці.

Разом з науково-технічним прогресом — застосуванням найновіших машин, організаційних форм і наукових досягнень — на зміст і характер праці в колгоспному виробництві у вирішальній мірі впливають соціально-економічні процеси, зумовлені дальшим усупільненням колгоспного виробництва, вдосконаленням форм кооперації та організації сільськогосподарської праці і розподілом громадського продукту, розвитком нових відносин на селі.

Дальше усупільнення колгоспного виробництва в останні роки здійснюється шляхом створення міжколгоспних і колгоспно-державних об'єднань. Ця форма економічних зв'язків посилює провідний вплив промисловості на сільське господарство, зміцнює братній союз робітничого класу з колгоспним селянством, сприяє зближенню сільськогосподарської праці з індустріальною.

В ході комуністичного будівництва колгоспне виробництво за технічною озброєністю й продуктивністю праці, за ступенем використання наукових досліджень піднімається до рівня промисловості. Дальше усупільнення колгоспного виробництва приведе до створення нового типу соціально однорідних підприємств, до формування широкої системи аграрно-промислових комплексів як вищого синтезу промислового й сільськогосподарського виробництва.

⁵² Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., М., 1972, стор. 482.

⁵³ Народне господарство Української РСР в 1970 р., стор. 298 (підрозуміється автором).

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ ДАВНЬОРУСЬКИХ КНЯЗІВСТВ У XII СТ.

Формування державної території закономірно пов'язане з розвитком феодального способу виробництва, процесом феодалізації Русі і є одним з виявів останнього¹.

Складання суцільної території Стародавньої Русі як державної у власному розумінні цього слова* завершувалось, як показав А. Насонов, уже в умовах феодальної роздробленості, коли в кінці XI — на початку XII ст. межі земель-князівств стали щільно прилягати². Вивчення наступного розвитку давньоруської державної території, процесу формування земель-князівств, змін і ускладнень їх структури, дальшої динаміки межування, виявлення внутрішніх меж, що виникли в результаті дроблення земель-князівств, не було метою дослідження вченого. Якщо відносно деяких земель ці питання і зачіпалися, то тільки побіжно, в інтересах розв'язання основного завдання. Разом з тим сама постановка питання А. Насоновим — дослідити складання державної території як процес, в динаміці, яка принципово відрізняє сучасне історико-географічне дослідження Стародавньої Русі від праць дореволюційних істориків, змушує звернутися до вивчення процесу формування територій давньоруських земель-князівств і насамперед межування цих земель у розглядуваний період.

В тих умовах, в результаті феодальних воєн-усобиць, які майже не припинялись, окремі території часто переходили з рук у руки, перш ніж закріпитися за одним князівством**. Далеко не завжди можна простежити власницьку належність суміжних волостей протягом тривалого відрізка часу. За браком літописних даних в деяких випадках склалися неправильні, які згодом стали традиційними, уявлення про окремі ділянки меж земель-князівств. Такі уявлення були, з одного боку, результатом некритичного використання джерельного матеріалу, з другого, — наслідком недостатньої уваги до історичної географії, яка вважалася лише допоміжною дисципліною.

У пропонованій статті розглядається створення північно-західної межі Чернігівської землі в умовах феодальної роздробленості XII ст. Це історико-географічне питання пов'язане з вивченням динаміки меж Київської землі та формування території Турово-Пінського князівства і є лише частиною проблеми розвитку відособлених територій давньо-

¹ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства, М., 1951, стор. 9; И. И. Смирнов. Очерки социально-экономических отношений Руси XII—XIII вв., М.—Л., 1963, стор. 8.

* Під державною територією в безпосередньому значенні слова розуміється (за А. Насоновим) розділена за адміністративною ознакою територія, населення якої в інтересах панівного класу підпорядковане цивільній владі, яка чинить суд і встановлює різні побори-податі (А. Н. Насонов. Назв. праця, стор. 6).

² Там же, стор. 219—220.

** Курське Посейм'я, наприклад, у 1-й половині XII ст. щонайменше п'ять разів переходило від Переяславської землі до Чернігівської і назад, перш ніж наприкінці 50-х років остаточно ввійти до складу останньої. На Вітебськ, який у 2-й половині XII ст. переходив від Полоцької землі до Смоленської і назад, в 1195—1196 рр. претендували також і чернігівські князі (тут і далі дати наводяться за дослідженням Н. Г. Бережкова «Хронология русского летописания», М., 1963).

руських князівств, важливої для дослідження феодальних відносин Стародавньої Русі.

Державна територія Чернігівського князівства — Чернігівська земля, межі якої виявляються в літописних джерелах 1-ї половини XII ст.³, займала ряд територій колишніх племінних союзів. Жодна з них не ввійшла цілком до складу Чернігівської землі. Вона включала: північно-східну територію полян⁴, більшу частину сівери (сіверян), в'ятичів і радимичів⁵. Є літописні відомості про входження до складу Чернігівської землі у XII ст. і частини території дреговичів на північ від Прип'яті з містами Клечеськ (на р. Лань), Случеськ (на р. Случ) і Рогачов (правий берег Дніпра)*.

Ці міста в різних дослідженнях відносили до Волинської⁶ або до Полоцької (в обох випадках без аргументації), найчастіше до Турово-Пінської землі⁷ чи до Турово-Пінської волості Київської землі⁸. С. Середонін, наприклад, вважав, що названі міста не були зв'язані з Туровом і як волості Київської землі перебували в різних князівських володіннях у ролі «додатків або доповнень» (1149 р.)⁹. Основні вказівки на те, що чернігівські князі володіли Случеськом, Клечеськом і Рогачовим (у 1142 і 1149 рр.), містилися і в загальних дослідженнях і в працях, присвячених спеціально Чернігівській землі. Проте, очевидно, історики розглядали ці володіння як епізодичні «додатки», оскільки їх ніхто ніколи не включав до складу Чернігівської землі XII ст.¹⁰

В радянській історичній літературі так само немає єдиної думки з приводу цього питання**. Случеськ і Клечеськ відмічають у складі Турово-Пінської волості Київської землі¹¹ або Турово-Пінської землі¹². Істотне спостереження зробив Л. Алексеев, який, аналізуючи вплив чернігівських князів на політичну боротьбу в Полоцькій землі, пов'язав його з тим, що Святослав Ольгович сусідив з нею, володіючи Случьком, Клечьком і «всіма дреговичами», отриманими, на думку дослідника, в 1149 р. від Юрія Долгорукого¹³. Проте Л. Алексеев неточно визначив початок володіння Святославом цією територією і не виявив, як довго вона була в руках чернігівських князів. Г. Соловйова, вивчаючи дреговичькі і радимичькі кургани та городища, розташовані вздовж Дніпра, поблизу Рогачова, висловила важливе припущен-

³ А. Н. Насонов. Назв. права, стор. 65—67.

⁴ Б. А. Рыбаков. Поляне и северяне.— Советская этнография, вып. VI—VII, 1947, стор. 81, 86, 101 та ін.; И. П. Русанова. Курганы полян X—XII вв., М., 1966, стор. 25.

⁵ А. Н. Насонов. Назв. праця, стор. 67.

* Нині Клечьк і Случьк — райцентри Мінської, а Рогачов — Гомельської областей БРСР.

⁶ Н. Барсов. Географический словарь Русской земли (IX—XIV ст.).— Материалы для историко-географического словаря России, Вильна, 1865, стор. 98, 186.

⁷ М. Довнар-Запольский. Очерк истории Кривической и Дреговических земель до конца XII столетия, К., 1891, стор. 51, 100.

⁸ М. Погодин. Исследования, замечания и лекции, т. IV, М., 1850, стор. 164, 209.

⁹ С. М. Середонин. Историческая география, Пг., 1916, стор. 136—137.

¹⁰ С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. 1, М., 1959, стор. 433, 462, 709; П. Голубовский. История Северной земли до половины XIV ст., К., 1881, стор. 118, 135; Д. Багалея. История Северной земли до половины XIV столетия, К., 1882, стор. 197, 212.

** Розбіжності у визначенні меж Туровської волості відзначав М. Тихомиров. Не вказуючи, до якої землі належать міста, що вивчаються, він розташував їх на карті «Полоцькі і Смоленські міста» (М. Н. Тихомиров. Древнерусские города, М., 1956, стор. 305, 352).

¹¹ А. Н. Насонов. Назв. праця, стор. 150.

¹² П. Ф. Лысенко. Города Туровской земли. Автореферат диссертации наискание ученой степени канд. ист. наук, Минск, 1971, стор. 8—9.

¹³ Л. В. Алексеев. Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.), М., 1966, стор. 275—276.

ня, що місто і територія, яка до нього прилягала, належали чернігівським князям¹⁴.

Звідси випливає необхідність уточнення становища території, яка розглядається, в системі давньоруських князівств XII ст.

Восени 1149 р., коли Юрій Долгорукий вперше посів київський стіл, його союзник новгород-сіверський князь Святослав Ольгович звернувся до свого двоюрідного брата чернігівського Володимира Давидовича, який займав в усобиці 1149 р. очікувальну позицію, зі словами: «Держиши отчину мою», и тогда взя Курск и с Посемьемь, и Сновскую тысячу у Ислава (Ізяслава Давидовича.— О. З.), и Случьск и Кльчьск и вси Дреговиче»¹⁵. Ці дані Київського літописного зведення становлять значний інтерес для з'ясування розміру володінь чернігівських князів в середині, а також на початку XII ст., оскільки йшлося про вотчини, тобто спадкоємні володіння Святослава, землі його батька — першого новгород-сіверського князя Олега Святославича (1097—1115 рр.).

Те, що територія Сновської тисячі (з містами Сновськ і Стародуб) — одна з основних частин територіального ядра Чернігівської землі — була вотчиною Ольговичів, не викликає сумніву¹⁶. А Курськ був спірною територією: це видно з того, що і Ярополк Володимирович, сидячи в Києві (1132—1139 рр.), також його вважав своєю вотчиною. Є підстави думати, що Олег Святославич володів Курськом принаймні в 1113—1115 рр., можливо, отриманим від Мономаха як умовне держання. «Что ны отец держал при вашем отци, того же и мы хотим»¹⁷, — так вимагали Ольговичі у Ярополка в 1134 р. Курське Посейм'я, яке з 1127 р. було повернуте до складу Переяславського князівства*. В 1136 р. 12 січня «вда Ярополк Олговичем отчину свою, чего и хотели (вда Ярополк отчизну свою ко Олговичем)¹⁸. Дослідник історії та історичної географії Чернігівської землі П. Голубовський писав, що в 1149 р. Святослав Ольгович не назвав би Курськ вотчиною, якби це місто не належало його батькові¹⁹. Проте, якщо відносно Курська така думка є цілком слушною і підтверджується джерелами, то законотвірне питання про входження дреговичів до складу Чернігівської землі П. Голубовський не зачепив.

Поняття «вотчина», за джерелами 1149 р., включало три території: споконвічну чернігівську Сновську тисячу, отримане Олегом від Мономаха не пізніше 1113 р. Курське Посейм'я і Случеськ, Клечеськ і всі Дреговичі. Можливі два тлумачення цього повідомлення: третьою територією, як і двома іншими, володів Олег або ж вона була навмисно підведена під це поняття Святославом для обґрунтування загарбання. Аргумент вотчинності неодноразово наводився в територіальних суперечках князів Чернігівської землі, і слово «вотчина» у відомостях кінця XI — середині XII ст. вживалося в значенні батькового володіння.

¹⁴ Г. Ф. Соловьева. О восточной границе дреговичей.— Краткие сообщения Института археологии (КСИА), вып. 110, 1967, стор. 12; і і ж. Славянские курганы близ Рогачева Гомельской области.— Там же, вып. 129, 1972, стор. 52—53. Рогачов узкано в Чернігівській землі на карті Полоцької землі (Л. В. Алексеев. Назв. праця, рис. 13).

¹⁵ Ипатьевская летопись.— Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. II, изд. 2, СПб., 1908, стовп. 384.

¹⁶ А. Н. Насонов. Назв. праця, стор. 57—59.

¹⁷ ПСРЛ, т. II, стовп. 296.

* О. Пресняков вважав, що в 1127 р. Всеволод Ольгович, вигнавши свого дядька Ярослава в Муром, утвердився на чернігівському столі саме завдяки тому, що віддав Курськ Мономашичам (А. Е. Пресняков. Княжое право в Древней Руси, СПб., 1909, стор. 76).

¹⁸ ПСРЛ, т. II, стовп. 299, варіант 50—52 (у дужках — варіант за Хлебниковським списком).

¹⁹ П. Голубовський. Назв. праця, стор. 100.

Наприклад, у 1151 р. Святослав Ольгович та його племінник Святослав Всеволодович звернулися до чернігівського Ізяслава Давидовича: «Се отцине межѣ нама две: одина моего отца Олга, а другая твоего отца Давида, а ты, брате, Давидович, а я Олгович. Ты же, брате, прими отца своего Давидово, а што Олгово — то нама дан»²⁰. Це чернігівське свідчення²¹ про поділ за вотчинною ознакою виразно перегукується з рішенням Любецького з'їзду: «Нехай кожний держить вотчину своєю».

Ймовірним є і компромісний варіант: одним із вказаних у «дреговичях» міст раніше володів Олег, а друге підведене ним під поняття «вотчина» довільно. Проте до питання про вотчинні претензії Святослава Ольговича на територію, що вивчається, слід звернутися тільки після встановлення значення слів «вси Дрегвиче», часу володіння цією територією чернігівськими князями, виявлення приблизних її меж.

Очевидно, йшлося не про всю етнічну територію дреговичів, досить чітко визначену в результаті ряду досліджень радянських археологів²². У той час в Турові, розташованому на правому березі Прип'яті, південній окраїні дреговицьких земель, сидів старший брат Юрія Долгорукого — Вячеслав, північна частина дреговичів була Мінською волостю Полоцької землі. На користь того, що під «Дреговичами» розуміли лише землі, які не входили до складу туровських і мінських дреговицьких територій, можна навести відомості «Повісті временних літ» про похід Мономаха на Полоцьку землю в 1116 р. з тієї причини, що Гліб Всеславич Мінський «воевал Дреговичи и Случеск пожег»²³⁻²⁴. Під «Дреговичами» тут мається на увазі тільки частина, яка не входила до Мінської волості, і Случеськ, очевидно, вказано як центр цієї території (основна заселена частина Случеської волості визначена Л. Алексеевим)²⁵.

Ще С. Середонін відмічав, що в літописанні XII ст. Дреговичі згадані лише двічі і тільки у зв'язку з територіями міст Случеська й Ключеска²⁶. Справді, з поняття «Дреговичи» в 1116 р. виключалася територія Мінської волості, в 1149 р. — дреговицькі території Турова, на півдні, і Мінська, на півночі. Таким чином, є підстави розглядати термін «вси Дрегвичи» як назву адміністративної території з центрами Случеськ і Ключеск, що становила лише частину етнічної території дреговичів, якою володіли тоді мінські, туровські і сіверські князі. Аналогічно чернігівські князі називали частину території в'ятичів, що входила до Чернігівської землі, «вси Вятиче»²⁷, або просто «Вятичи», а в разі потреби уточнювалося — «наше Вятиче»²⁸.

Міста досліджуваної території вперше вказуються у володінні князів Чернігівської землі у статті (далі — ст.) 6650 (р. 1142) Іпатіївського літопису. В 1142 р. чернігівські князі Ігор і Святослав Ольговичі вступили в усобицю зі своїм старшим братом київським князем (1139—1146 рр.) Всеволодом Ольговичем. Причиною були переміщення в Київській землі, викликані смертю Андрія Володимировича Перяславського 22 січня того ж року. Прагнути оволодіти Київською

²⁰ ПСРЛ, т. II, стовп. 444.

²¹ А. Н. Насонов. История русского летописания XI — начала XVIII века, М., 1969, стор. 107.

²² В. В. Седов. Славяне Верхнего Приднепровья и Подвинья. — Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА), 1970, № 163, стор. 79—81, рис. 19—20.

²³⁻²⁴ ПСРЛ, т. II, стовп. 282.

²⁵ Л. В. Алексеев. Назв. праця, стор. 76—77, рис. 13.

²⁶ С. М. Середонин. Назв. праця, стор. 136—137.

²⁷ ПСРЛ, т. II, стовп. 342, 502.

²⁸ Там же, стовп. 310, 336, 343, 371, 374 та ін.; А. Н. Насонов. «Русская земля», стор. 183.

землею в повному її розмірі, Всеволод направив Вячеслава Володимировича, що сидів у київській волості — місті Турові, у Переяслав, а Туров віддав своєму синові Святославу, якому тоді було близько 17 років*. Внаслідок цього «бысть браты его тяжко сердце Игореву и Святославу: волости бо дасть сынови а браты не надели ничим же»²⁹. До новгород-сіверських Ольговичів приєдналися Володимир та Ізяслав Давидовичі, і загальною вимогою було наділити їх чернігівськими землями, що лишалися за Всеволодом Ольговичем, але той запропонував їм «по городу: Берестии и Дорогычин, Черторыеск и Кльчьск, а отчин своей не дасть Вятичь». На це брати відповіли: ««Мы просим у тебе черниговской и новгородской волости, киевской не хотим». Он же Вятичь не съступяшетъ»³⁰. Усобиця завершилася наприкінці року, коли Всеволодові вдалося схилити на свій бік Давидовичів, віддавши їм крім Берестья і Дорогичина чернігівську волость — Вщиж і Ормину, яку вони просили. Після цього молодші Ольговичі були змушені піти на компроміс і задовольнитися Городцем Остерським і Рогащовим (Ігор), Клечеськом і Чорторийськом (Святослав)³¹, а В'ятичі, на яких вони претендували, лишилися за Всеволодом.

Таким чином, в Київській і Чернігівській землях існували окремі волості. В Чернігівській землі були волості власне чернігівські (в даному разі — Вщиж і Ормина) і волості новгородські (В'ятичі). Клечеськ, який цікавить нас, і, що не виключено, Рогащов були київськими волостями, отриманими сіверськими князями Чернігівської землі. Безперечно, ні Клечеськ, ні Рогащов, так само, як і Берестье, Дорогичин і Чорторийськ, до Туровської волості в цей час не входили, Клечеськ був центром певної волості у Київській землі нарівні з Туровом. Це засвідчує розповідь про похід південноруських князів «чотырма пути» на Полоцьку землю у серпні 1127 р. Перший «путь» (на Ізяслав) здійснився силами «Вячеслава ис Турова, Андрея из Володимеря, а Всеволодка из Городна и Вячеслава Ярославича ис Кльчьска»³². Всеволод Ольгович з братами повинен був розвивати наступ в напрямку Борисов — Стрежев — Полоцьк³³.

Отже, у Клечеську вже 1127 р. був княжий стіл, який займав онук Святополка Ізяславича**, тимчасом як у Турові сидів Мономахшч. Наприкінці 1142 р. сіверські князі успадкували від свого старшого брата київські волості або волость в землі дреговичів, причому в Клечеську на той час уже існував княжий стіл, окремий від Турова і безпосередньо підпорядкований Києву. Слуцьк у подіях 1142 р. не згадувався. Рогащов київською волостю не був названий, бо він серед запропонованих на самому початку Всеволодом київських волостей не значився, тому не ясно, була ця волость київською чи чернігівською, що збереглася за Всеволодом Ольговичем подібно до В'ятичів або Вщижу з Орминою. Уже в 1149 р. Святослав Ольгович розглядав Слуцьськ, Клечеськ і Дреговичі як свою вотчину.

У 1151 р. полочани вигнали свого князя Рогволода Борисовича в Мінськ, а Ростислава «Глебовича к себе уведоша, и прислашася По-

* Б. Рибаків відносить народження Святослава десь до 1125 р. (Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова.— МИА, 1949, № 11, стор. 93).

²⁹ ПСРЛ, т. II, стовп. 310.

³⁰ Там же, стовп. 311; А. Н. Насонов. «Русская земля»..., стор. 129.

³¹ ПСРЛ, т. II, стовп. 312.

³² Лаврентьевская летопись.— ПСРЛ, т. I, изд. 2, Л., 1926, стовп. 397; т. II, стовп. 292.

³³ Там же; Л. В. Алексеев. Назв. праця, стор. 258—260.

** Вячеслав Ярославич (згаданий тільки в 1127 р.) отримав Клечеськ, очевидно, після 1123 р., року загибелі свого батька, який втік у 1118 р. з Русі і був відтоді в усобиці з Мономахом.

лотьчани к Святославу Ольговичю с любовью, яко имети отцемь себе и ходити в послушаньи его; и на том целоваша хрестъ»³⁴. Це свідчення дуже великого впливу Святослава на полочан можна пояснити тільки тим, що його волості були сусідніми з полоцькими³⁵. Про цю подію Б. Рибаків пише: «Послання полочан в далекий Новгород-Сіверський, відокремлений від їх міста чернігівськими і смоленськими землями,— перший випадок феодалної комендації без територіального зв'язку. Святослав Сіверський став сюзереном полоцького князя»³⁶. Однак дослідник випускає з уваги дані 1149 р. про перебування Дреговичів в руках князів Чернігівської землі 40-х років. Розглядаючи повідомлення ст. 6659 Іпатіївського літопису, слід враховувати, що своєрідну васальну присягу полочани склали тоді, коли становище Святослава Ольговича було далеко не блискучим: незадовго до цього, 12 травня, в тому ж році, відбулася жорстока битва на р. Руті, під Києвом, де Юрій Долгорукий та його союзник Святослав зазнали поразки від Ізяслава Мстиславича. У цій битві загинув тимчасовий союзник Юрія Володимир Давидович, і його на чернігівському столі замінив союзний Ізяславу Мстиславичу другий Давидович — Ізяслав.

Мабуть, зі смертю Юрія (15 травня 1157 р.) вплив Святослава Ольговича в Полоцьку послабшав чи був зовсім втрачений, бо в червні 1158 р., безсередно, з його ініціативи, «иде Рогволод Борисовичь от Святослава от Ольговича искать себе волости, поем полк Святославль... и приехав к Случьску», надіслав вимогу жителям Друцька прийняти його князем, повернути вотчину. Кінець кінцем, Рогволод вигнав раніше угодного Святославу Ростислава Глібовича і почав княжити в Полоцьку³⁷. Очевидно, його залежність від Святослава відновилася, але слід зауважити, що Рогволода підтримував і смоленський Ростислав. Ст. 6667 літопису повідомляє, що незабаром після цього Ізяслав Давидович, помирившись із Святославом, дав йому в тому ж 1158 р. одночасно з Мозирем і Чичерськ³⁸ (місто на р. Сож, радимицька волость Чернігівської землі, яка знаходилася поруч з дреговичами Рогачова). Тим самим позиції Святослава у Дреговичах значно зміцніли. Раніше всіма радимицькими волостями володіли Давидовичі, і дреговичькі володіння Святослава не прилягали безпосередньо до його володінь на Лівобережжі.

У 1161 р. ставленик Святослава Ольговича полоцький Рогволод Борисович після невдалого походу на Володаря до Городця «вбеже в Случьск и ту був три дни иде в Дрыютеск», колишню свою волость³⁹. Перехід із Случеська до Друцька можна розглядати як свідчення того, що Случеськ не належав Рогволоду і в 1158 р. це місто Святослава Ольговича було лише відправним пунктом для вторгнення на Полоцьку землю. Це підтверджує і ту обставину, що саме через Случеськ чернігівські князі вливали на полоцькі справи.

Оскільки позиції Чернігівського князівства серед давньоруських князівств у 60-х роках не слабшали, і Ольговичі не тільки зберегли, а й зміцнили союз з київським князем, одруживши Олега Святославича з дочкою Ростислава Мстиславича, є підстави вважати, що до смерті Ростислава (14 березня 1167 р.) Дреговичі лишалися за Чернігівською землею. Дальша доля дреговичьких волостей Случеська і

³⁴ ПСРЛ, т. II, стовп. 445—446.

³⁵ Л. В. Алексеев. Назв. праця, стор. 275—276.

³⁶ Б. А. Рыбаков. «Слово о полку Игореве» и его современники, М., 1971, стор. 126.

³⁷ ПСРЛ, т. II, стовп. 493—496.

³⁸ Там же, стовп. 498.

³⁹ Там же, стовп. 519.

Клечеська, за даними писаних джерел домонгольського періоду, невідома*. Однак є підстави вважати ці землі аж до початку XIII ст. у складі Чернігівської землі. В 1181 р. після битви з Давидом Ростиславичем Смоленським біля Друцька, де союзниками Святослава Всеволодовича були майже всі полоцькі князі з литовськими і ливськими дружинами, Святослав пішов до Рогачова⁴⁰. Це місто ми бачили ще в 1142 р. у володінні чернігівських князів, і можна не сумніватися в тому, що він в 70-х роках також залишався чернігівським.

Можна думати, що Дреговичами чернігівські князі володіли, принаймні, до початку XIII ст., бо позиції Чернігова на правобережжі Дніпра в цей час не тільки не ослабли, а навіть зміцніли. Про це свідчать події усобиці 1195—1196 рр. між Рюриком Ростиславичем Київським та Всеволодом Велике Гніздо, з одного боку, і Ярославом Всеволодовичем Чернігівським, — з другого. В березні 1196 р. був укладений мир, за яким Рюрик віддав («сступил») Ярославу Вітебськ. Проте, як повідомляє літописець Рюрика, чернігівські війська підійшли до Вітебська, не чекаючи, поки посли Рюрика повідомлять Давида Ростиславича Смоленського про рішення його брата. А у Вітебську в цей час сидів зять Давида — Гліб Володимирович, князь з Рязанської землі. Відбулася битва, і смоленські війська були переможені завдяки сміливим діям союзних Чернігову полочан⁴¹. Очевидно, чернігівським князям не вдалося закріпитись у Вітебську, оскільки феодална війна вибухнула з новою силою.

В дальшому описанні цієї усобиці важливе місце відводиться тому фактові, що від Всеволода не було Рюрику звістки «все лето», і Рюрикові посли не могли досягти Владимиро-Суздальської землі, бо Ярослав «не пустяшеть послов рюриковых сквозе свою волость, заяли бо бяхуть Олговичи вси пути»⁴². Таким чином, наприкінці XII ст. чернігівський князь контролював шляхи сполучення південноруських князівств з північними, які проходили через його волості. Якби територія «Дреговичи» була складовою частиною Турово-Пінського князівства, союзного в той час Рюрику, то проблеми сполучення Києва із Смоленськом і Володимиром не було б. Немаловажним є і те, що чернігівські князі вже на початку XIII ст. активно включаються в боротьбу з Литвою. Взимку 1203—1204 рр. «победиша Олговиця Литву: убиша их 7 сот и 1000»⁴³.

Отже, для часу початку 40-х — кінця 60-х років є всі підстави вважати дреговичькі волості Случеськ і Клечеськ у складі чернігівських земель і припускати, що вони в основному збереглися там до XIII ст.

Якими ж були межі території, що розглядається? Очевидно, правобережжя Дніпра було її східною межею, що збігалася з племінною межею дреговичів і радимичів. Північна межа чернігівських дреговичів — з південною Полоцької землі, тобто вона йшла в широтному напрямі від Рогачова до верхів'їв Немана⁴⁴, і північними сусідами черні-

* Після монгольського вторгнення вперше Случеськ згадується у ст. 6782 (р. 1247) Іпатіївського літопису як місце зустрічі військ Льва Галицького з татарською допомогою і «заднепрскими князьями» для походу на Новгородок. Раніше за інших сюди підійшли татари з Олегом Романовичем, сином князя Романа Михайловича Брянського і Чернігівського (ПСРЛ, т. II, стовп. 872—873).

⁴⁰ ПСРЛ, т. II, стовп. 620—621. Про значення коаліційного походу чернігівських і полоцьких князів на Друть див.: Л. В. Алексеев. Назв. праця, стор. 280—282, рис. 73.

⁴¹ ПСРЛ, т. II, стовп. 691—693. Система підпорядкування Вітебська дає наочне уявлення про складність відносин васалітету на Русі в кінці XII ст.

⁴² Там же, стовп. 697—698.

⁴³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, стор. 45, 246; ПСРЛ, т. I, стовп. 421.

⁴⁴ Л. В. Алексеев. Назв. праця, стор. 77—82, рис. 13.

гівських дреговичів були полоцькі волості Свислоцька і Мінська. Клечеськ на р. Лані знаходився, мабуть, у північно-західному кутку території, яка вивчається, і західну межу можна умовно провести на захід від цієї річки. Лівий берег Прип'яті, або його частина, входив до складу Турово-Пінської волості: під час облого Ізяславом Давидовичем Турова і Пінська (1157—1158 рр.) «вояша Берендичи около Пиньска і за Припетью»⁴⁵. Межа тут може бути проведена умовно дещо на північ від Прип'яті по лісистих болотах, що розділяли прибережні райони Прип'яті і основні заселені території Случеська і Клечеська. Проте у зв'язку з тимчасовим наділенням чернігівських князів (1155—1158 рр.) Мозирем поблизу гирла Птичі межа чернігівських Дреговичів, можливо, йшла вздовж Прип'яті і далі в широтному напрямі в район верхів'їв р. Брагинки, де проходила межа з Брягинською волостю Київської землі.

Літописні джерела не дають вказівок про належність цієї території у XII ст. до Турова. Дослідники вважали її туровською, виходячи з того, що Случеськ і Клечеськ, як і Туров, знаходилися на території Дреговичів, а в Турові, відповідно до «Повісті временних літ», коли не рахувати легендарного Тура, вже у 983 р. був посаджений свій князь — син Володимира Святославича — Святополк. Терміни «Дреговичька земля» і «Туровська земля» часто вживалися в історичних дослідженнях як синоніми без достатнього обґрунтування.

Чим же було викликано неправильне тлумачення літописного свідчення про територію, яка вивчається? Безперечно, тут діяла сила традиції. Проте в основі фактичних помилок при визначенні меж Туровської волості лежало те, що дореволюційні дослідники не враховували якісні відмінності племінних територій від державних, історико-географічні дані розглядали «переважно у статистичному плані»⁴⁶.

Вивчення формування державної території Стародавньої Русі як процесу дало можливість А. Насонову цілком послідовно включити Турово-Пінську волость до складу Київської землі, причому показати різний ступінь міцності зв'язків території цієї землі з київським столем⁴⁷. Однак до його завдання не входило досліджувати дроблення Київської землі та інших земель-князівств, тому він не відзначив, що в першій третині XII ст. у джерелах виявляється існування в дреговичькій землі крім Турова та інших центрів адміністративних територіальних одиниць — волостей, незалежних від Турова.

Подібно до того як Туров і Пінськ відособилися від Києва в середині XII ст. під владою Святополчичів, Случеськ і, можливо, Клечеськ відокремилися дещо раніше під владою сіверських Ольговичів.

На якій же підставі Святослав Ольгович вважав Случеськ, Клечеськ і Дреговичі своєю вотчиною? З'ясувавши власницьку належність цієї території в середині XII ст., можна допустити ретроспекцію до часу кінця XI — початку XII ст.

У січні — березні 1116 р. Володимир Мономах з синами і Давид Святославич Чернігівський з племінниками — Ольговичами ходили на Гліба Всеславича Мінського за те, що той «воевал Дреговичи и Случеск пожег». Текст «Повчання» Мономаха уточнює причину походу Володимира і Давида: «К Меньску ходихом на Глеба, оже ны бяше люди заял, и бог ны поможе, и створихом свое мышленое»⁴⁸. Важливо зауважити, що в поході беруть участь всі князі Чернігівської землі, і те,

⁴⁵ ПСРЛ, т. II, стовп. 491—492.

⁴⁶ А. Н. Насонов. «Русская земля»..., стор. 15.

⁴⁷ Там же, стор. 55, 134, 149—150.

⁴⁸ ПСРЛ, т. I, стовп. 250; т. II, стовп. 282.

що напад Гліба на Случеськ відбувся незабаром після смерті Олега Святославича князя новгород-сіверського.

І текст ст. 6612 (р. 1104) «Повісті временних літ» становить значний інтерес: «Сего же лета исходяща посла Святополк Путятю на Мєнєск, а Володимєр сына своего Ярополка, а Олег сам иде на Глеба, поємше Давыда Всєславича; и не успєша ничтò же и възвратися опятє»⁴⁹. Звертає на себе увагу те, що київський Святополк послав у похід тисяцького, Мономаха — сина, а Олег іде сам з Давидом Всєславичем, становище якого в Полоцькій землі тоді було не досить ясним*. Коли врахувати, що Олег неохоче брав участь у спільних воєнних діях князів «Русской землі», ухилився від походів на половців, то дуже показово, що в похід на далекий від Новгорода-Сіверського Мінськ вирушив не слухняний Давид Святославич Чернігівський, територія якого була значно ближче до Мінська, а саме Олег Святославич. Є підстави вважати його в першу чергу зацікавленим в цьому поході і, не виключена можливість, також у змінах на княжих столах Полоцької землі.

Коли врахувати наявний зв'язок території, яка вивчається, з політикою чернігівських князів середини XII ст. щодо Полоцька і зіставити розглянуті два свідчення з тим, що в 1149 р. Святослав Ольгович називав вотчиною, крім Сновської тисячі, Курська (яким принаймні з 1113 по 1115 р. володів його батько Олег Святославич, а потім до 1127 р. — чернігівські князі) і сусідні з Мінською волостю Полоцької землі міста у Дреговичах, то можна зрозуміти зацікавленість Олега в поході 1104 р. на Мінськ, причину нападу Гліба Мінського (у вересні — жовтні 1115 р.)** на Случеськ незабаром після смерті Олега (1 серпня 1115 р.), а також участь чернігівських князів у поході на Мінськ 1116 р. Якщо припустити, що Олег Святославич володів київською волостю «Дреговичи» зі Случеськом, то напад на місто був пов'язаний з його смертю. Очевидно, Всєславичі претендували на цю територію, і докоряння Гліба були викликані тим, що Мономах зберіг її у володінні чернігівських князів. Можна думати, що Олег і Ольговичі здобули «Дреговичи» так само, як і переяславську волость — Курськ, у вигляді умовного і тимчасового держання і тільки вже в середині XII ст., тобто під час відособлення ряду волостей Київської землі, Ольговичі стали вважати ці території своєю вотчиною.

С. Соловйов, розглядаючи підсумки Любецького поділу, відмічав: «нерівність у розподілі волостей між трьома лініями...: Мономах держав у своїй сім'ї Переяславську, Смоленську і Новгородську волості. Святополк... здобув Володимир-Волинський; ...меншою, ніж усі інші, була волость Святославичів: вони нічого не отримали на додаток до первинної волості, причому їх було три брати»⁵⁰ (підкреслив автор.— О. З.). Слід нагадати, що за цим поділом 1097 р. Олег Святославич втратив чернігівський стіл і, отже, Муром і Рязань, де сів молодший Святославич — Ярослав, а раніше були Олегові посадники. Йому дістався другий за значенням новгород-сіверський стіл. Давид Святославич, втративши Смоленськ, сів у Чернігові, але не одержав безпосередньо всієї Чернігівської землі, де його фактичним співправителем став Олег. Проте після 1097—1100 рр. Святославичі припинили відкрити-

⁴⁹ Там же, стовп. 280; т. II, стовп. 256.

* Л. Алексєєв вважає його полоцьким князем (назв. праця, стор. 252, 253).

** Літопис відмічає, що походові Мономаха і Давида (у січні — березні 1116 р.) передували переговори, в яких Гліб, не підкоряючись і не каючись у зробленому, в чомусь докоряв київському князю. На переговори і підготовку до виступу потрібен був деякий час, отже, напад Гліба на Случеськ відбувся у вересні — жовтні 1115 р., тобто безпосередньо після одержання ним звістки про смерть Олега Святославича (ПСРЛ, т. II, стовп. 282).

⁵⁰ С. М. Соловьєв. Назв. праця, стор. 393.

ту боротьбу з Святополком і Мономахом, не претендували явно і на київський стіл. Безперечно, це примирення пояснювалося не тільки необхідністю консолідації у зв'язку з половецькою загрозою, а й якоюсь компенсацією втрат, і, насамперед, втрат найбільш політично активного Святославича — Олега. Такі компенсації мали в той час місце: на з'їзді у Витчеві Давидові Ігоревичу Святополк віддав м. Бузьк, Дубені і Чорториськ, а Мономах і Святославичі — по 200 гривень^{50а}. Мабуть, такою самою компенсацією було й отримання Олегом (в умовне держання?) північної окраїни Київської землі — Дреговичів або їх частини зі Случком (очевидно, від Святополка) і Курська (від Мономаха). Це наділення можна пояснити і необхідністю залучення Святославичів до боротьби з половецьким Всеславом та Всеславичами, з одного боку, і з половцями — з другого, чого й було, в основному, досягнуто.

Отже, виходячи з даних, які безпосередньо свідчать про володіння чернігівських князів у землі дреговичів в середині XII ст., на основі непрямих відомостей (про вотчинні права Святослава Ольговича, активну політику чернігівських князів щодо Полоцька в першій третині XII ст.) можна припустити, що Олег Святославич одержав, очевидно, в кінці XI — на початку XII ст. (за Любецькою або Витчевською угодою) в тимчасове володіння Случеськ і, можливо, Клечеськ*.

Такий гіпотезі суперечать дані, що містяться у другій редакції «Истории Российской» В. Татищева. При переліченні вотчин учасників Любецького з'їзду зазначені такі розміри володінь Святополчка Ізяславича та його племінників Ярослава і Вячеслава Ярополчича: «Святополчку с сыновцы, яко сыну и внукома Изяславим,— Туров, Слуцк, Пинск и все города до Буга по оной стране Припети, а яко великому князю — Киев со всею областью, что ко оному принадлежит, до реки Горыни и Новград Великий к Киеву»⁵¹. В першій редакції «Истории» рішення з'їзду викладено В. Татищевим згідно з «Повістю временних літ». Не виключено, що в основу повідомлення другої редакції лягли свідчення джерела, яке було в історика, але не дійшло до нас, проте розгорнутий аналіз тексту завів би далеко від основної теми. Досить сказати, що у Воронцовському списку другої редакції «Истории» виділені вище слова дописані⁵² і згадка про Случеськ, яка цікавить нас, є вставкою, що уточнює смисл слів «все города до Буга по оной стороне»**. Таким чином, дані В. Татищева не містять у собі вказівку на північну межу Туровської волості.

Показово, що вони ж (без посилання на Воронцовський варіант) наведені для визначення меж «Туровской земли» у праці П. Лисенка «Города Туровской земли»⁵³. Мабуть, використання цих даних В. Тати-

^{50а} ПСРЛ, т. I, стовп. 274; т. II, стовп. 249.

* Те, що в 1127 р. у Клечеську сидів Вячеслав Ярославич, свідчить проти такого припущення. Однак не виключено, що Клечеськ був відібраний 1127 р. у чернігівського Всеволода, так само як і Курськ, Мстиславом Київським (1125—1132 рр.) і переданий Вячеславу.

⁵¹ В. Н. Татищев. История Российская, т. II, М.—Л., 1964, стор. 110, 285; т. IV, стор. 168.

⁵² С. Н. Валк. О рукописи второй редакции второй части «Истории Российской» В. Н. Татищева.— В. Н. Татищев. История Российская, т. II, М.—Л., 1963, стор. 12, 16; стор. 285, примітка 16 до розділу 12.

** Так само зрозумів В. Татишев і свідчення 1142 р.: Всеволод «дає по місту кожному з Туровської області, а саме: Брест, Дорогобуж, Чорториськ, Клечьк...» (виділене у Воронцовському списку приписано).— В. Н. Татищев. Назв. праця, т. II, стор. 154, 288, прим. 3 до розд. 16; т. IV, стор. 196, 197. Дані 1149 р. про Случеськ, Клечеськ і Дреговичі В. Татишев випускає уже в першій редакції «Истории». Очевидно, Случеськ і Клечеськ вперше в нашій історіографії були включені до складу «Туровской области» В. Татищевим.— Назв. праця, т. IV, стор. 220; т. III, стор. 9.

⁵³ П. Ф. Лысенко. Назв. праця, стор. 8—9. Дослідник необережно називає свідчення В. Татищева «літописними», причому, якщо в результаті власних розкопок

щева пояснюється тим, що археологічне дослідження міст Стародавньої Русі вимагає від історичної географії більш-менш точних меж і в цьому разі звертання до не досить перевірених відомостей зумовлене відсутністю літописних свідчень про входження Слуцьська і Клевцького до складу Туровської волості XII ст.

Археологічні дані в деяких випадках самі свідчать на користь того, що частина дреговицької території входила до складу Чернігівської землі. Вище згадувалося припущення Г. Соловйової, що Рогачов і територія, яка прилягала до нього, належали чернігівським князям. У зв'язку з усім викладеним можна тільки приєднатися до цієї думки, вважаючи її цілком справедливою для XII ст. Археологічні, а також лінгвістичні дослідження багато в чому можуть сприяти вивченню території «Слуцк, Клевцк и вси Дреговичи», але в цьому випадку доводиться обмежуватися даними писаних джерел.

Територія «Дреговичи» мала велике значення для проведення чернігівської політики в Полоцькій землі і була важливим фактором у боротьбі з коаліцією київського і владими́ро-суздальського князів. Самий процес закріплення цієї території за Чернігівською землею (спочатку як умовне володіння новгород-сіверського князя київською волостю в результаті наділення, потім — як «вотчина» чернігівських князів), безперечно, відбиває розвиток феодалних відносин у давньоруських князівствах.

В результаті завершення формування Київської землі, як наслідок дальшого поглиблення процесу освоєння цієї території феодалною державою, в кінці XI — на початку XII ст. виділяються волості, розташовані навколо територіального ядра Київської землі-князівства, яке, мабуть, збігалось з правобережною частиною «Русской земли» у вузькому значенні цього слова. Отримання окремих київських волостей і міст (Слуцьк, Клевцьк, Берестій, Дорогичин, Чорториськ, а також Мозир, Корчеськ, Туров, Білгород, Бузький та ін.) чернігівськими князями можна розглядати як наділення в умовне держання.

Через недостатню міцність економічних і політичних зв'язків між територіями феодалної держави фактор віддаленості від територіального ядра Київської землі відіграв певну роль у відособленні окраїнних волостей і переході до складу сусідніх, могутніших земель. Отримання згаданих волостей Київської землі в умовне держання вело за собою, у другому поколінні держателів, самовільне поширення на ці території вотчинного права (як ми бачили на прикладі Святослава Ольговича). Таким чином, розглянуте питання про «всех Дреговичей» пов'язане з проблемою дроблення і скорочення Київської землі у XII ст.

Наведене вище зауваження Б. Рибаківа щодо проблеми територіальних зв'язків при феодалній комендації на Русі ставить завдання уважнішого їх вивчення. Дослідження процесу формування територій давньоруських князівств XII ст. і змін у структурі державної території, очевидно, зможе зробити свій внесок у вивчення відносин сюзеренітету — васалітету і пов'язаної з ними ієрархічної структури земельної власності⁵⁴ на верхніх щаблях феодалної драбини Стародавньої Русі.

Рогачова, Клевцька і Слуцька виникнення перших двох П. Лисенко датує XI ст., то час виникнення Слуцька відносить до рубежу XI—XII ст. (там же, стор. 16—17), що ще більше знижує ступінь вірогідності даних В. Татішева.

⁵⁴ В. Т. Пашуто. Черты политического строя Древней Руси.— А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин, В. П. Шушарин, Я. Н. Щапов. Древнерусское государство и его международное значение, М., 1965, стор. 59—68; Л. В. Черепнин. Назв. праця, стор. 165.

До створення багатотомної „Історії Української РСР“

Ф. Є. ЛОСЬ

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК РОБІТНИЧОГО КЛАСУ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Проблемі формування і розвитку робітничого класу на Україні присвячено ряд праць і досліджень¹. Безперечно, це актуальне і політично важливе питання потребує дальшого вивчення. Ще далеко не достатньо досліджені структура робітничого класу, складання постійних кадрів, джерела формування, національний склад робітничого класу і т. д. Ці питання і розглядаються у статті.

У період розвитку третьої, вищої стадії капіталістичної промисловості — фабричного виробництва, коли завершується промисловий переворот, формується справжній пролетаріат. «Промислова революція, — підкреслював Ф. Енгельс, — створила клас великих капіталістів-фабрикантів, але разом з тим також далеко численніший клас фабричних робітників»². Сучасний робітник, пролетар, за визначенням К. Маркса, — «продукт великої промислової революції»³. Вивчаючи російську дійсність, В. І. Ленін відзначав, що «капіталізм довів головні галузі промисловості до стадії великої машинної індустрії; ...і водночас створив нову соціальну силу: клас фабрично-заводських робітників, міського пролетаріату»⁴.

Фабрично-заводська промисловість відрізнялась від попередніх форм більшою технічною осначеністю, застосуванням даних науки, прискореним виробничим процесом. З її розвитком виникають великі ринки, швидко зростає резервна армія праці.

В період третьої стадії (фабрика—велика машинна індустрія) остаточно відокремлюється промисловість від землеробства, створюється «...особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що відрізняється від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних»⁵. Цей клас—промисловий пролетаріат, на відміну від селянства, позбавлений власності на засоби виробництва, є класом найманих, формально вільних ро-

¹ О. О. Нестеренко. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ—на початку ХХ ст., К., 1952; Ф. Є. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце ХІХ и начале ХХ ст., К., 1955; І. О. Гуржій. Зародження робітничого класу на Україні, К., 1958; Історія робітничого класу Української РСР, т. І, К., 1967; П. І. Пустоход. Робітники України за переписом населення 1897 р.—«Наукові записки Інституту економіки», 1958, № 6; С. І. Потолов. Рабочие Донбасса в ХІХ веке, М.—Л., 1963; Л. М. Иванов. Преемственность фабрично-заводского труда и формирование пролетариата в России.—В кн.: Рабочий класс и рабочее движение в России, М., 1966.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 297.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 67.

⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 180—181.

⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 518.

бітників, який змушений продавати свою працю капіталістам. Новий клас різниться від селянства і тим, що він зв'язаний з великим виробництвом, вищою формою суспільного господарства, яке ґрунтується на новій техніці. Машинна індустрія вимагає вищої кваліфікації, культури робітника. Вона зосереджує на виробництві великі колективи, а це сприяє підвищенню суспільної свідомості працюючого.

Промисловий переворот на Україні відбувався в тісному, нерозривному зв'язку з технічною революцією Росії, тому і робітничий клас України формувався як складова і невід'ємна частина всього російського пролетаріату. Як відомо, процес формування сучасного промислового пролетаріату почався тут ще в 30—40-х роках ХІХ ст., у зв'язку з промисловим переворотом у цукровій і полотняно-шерстяній галузях промисловості, і завершився у 80—90-х рр., коли з'явилися кам'яновугільна, металургійна та машинобудівна галузі.

Вперше в історії сформувався клас, спроможний «...керувати всією масою трудящих і експлуатованих у боротьбі за скинення ярма капіталу...»⁶. Цю велику історичну місію пролетаріат мав змогу здійснити, «...по-перше, тому, що він найсильніший і найпередовіший клас цивілізованих суспільств; по-друге, тому, що в найбільш розвинених країнах він становить більшість населення; по-третє, тому, що у відсталих капіталістичних країнах, як-от Росія, більшість населення належить до напівпролетарів, тобто до людей, які завжди частину року проводили по-пролетарському, завжди здобували собі на прожиття, у певній частині, роботою по найму в капіталістичних підприємствах»⁷.

Зростання видобутку вугілля, виплавки чавуну та сталі, велика питома вага цукрової промисловості на Україні, їх тісний зв'язок з економікою Росії зумовили і певну своєрідність процесу формування робітничого класу на Україні.

В ході розвитку основних галузей промисловості в другій половині ХІХ ст. швидко зростає і робітничий клас. Лише в кам'яновугільній промисловості Донбасу кількість робітників з 1892 по 1900 р. збільшується з 25,9 тис. до 82,9 тис. чол., тобто втричі⁸. На Криворіжжі число робітників, зайнятих у видобутку залізної руди, в 1900 р. зросло до 7,2 тис. чол.⁹ Ці дані не включають осіб, які виконували допоміжні роботи, — грабарів, візників, вантажників та ін. В дійсності на Криворіжжі робітників було значно більше. Газета «Южный край», наприклад, повідомляла, що в Кривому Розі 1897 р. їх налічувалося від 15 до 18 тис. чол.¹⁰

У 80—90-х рр. ХІХ ст. швидко зростає число робітників на металургійних заводах. На кінець минулого століття воно досягло 43 тис. Всього за 1886—1897 рр. в гірничій промисловості Півдня Росії кількість зайнятих в ній трудівників збільшилася з 46,7 тис. до 110,6 тис. чол. Особливо активно зростала армія праці на рудниках і заводах, на кам'яновугільних шахтах. На Україні склався великий загін робітників у цукровій промисловості. Тут кількість їх збільшилася з 1862 по 1872 р. від 38,9 тис. до 61,4 тис. чол. У 1897 р. на 170 цукрових заводах працювало вже 67 738 робітників. По окремих районах цукрові заводи і робітники розподілялися так: на Правобережній Україні було

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 39, стор. 14.

⁷ Там же, стор. 15.

⁸ Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России (за відповідні роки).

⁹ Статистика железорудной промышленности Криворожского и Керченского района в 1900 г., Харьков, 1901, стор. 23.

¹⁰ «Южный край», 1897, № 5677.

126 заводів з 50 573 чол.; на Лівобережній, відповідно,— 41 і 15 625; у степовій частині діяло 3 заводи з 1540 робітниками¹¹.

На Україні, особливо у південній її частині, було багато сільсько-господарських робітників. У джерелах зафіксовано близько 50 великих і малих ринків найму. Найбільше їх утворилося в Херсонській (близько 30) і Катеринославській (16) губерніях. У Таврійській їх було 4, серед них виділялася Каховка, куди сходилося до 40 тис. чол. Лише для обробітку землі, за даними департаменту землеробства та сільської промисловості, в 70—80-х роках XIX ст. у Таврійську губернію приходило 268,4 тис., в Катеринославську—107,7 тис., у Херсонську—514,8 тис., загалом—890,9 тис. чол. Наведені дані свідчать про сформування основних загонів пролетаріату на Україні.

Цікаві відомості про структуру робітничого класу дає Перший всеросійський перепис 1897 р. Він показав, що в Росії понад 9 млн. чол. жило за рахунок продажу своєї робочої сили, з яких на Україну припадало близько 1480 тис. чол., або 17%. За родом занять пролетаріат останньої розподілявся так: у промисловості—330 тис.; в сільському господарстві, в рибальстві і мисливстві—425 тис.; на транспорті—60 тис.; в торгівлі—35 тис.; поденників і чорноробів—близько 200 тис.; прислуги—429 тис.

Уявлення про розподіл різних категорій робітників по окремих губерніях України дає таблиця¹². Аналізуючи її дані, можна бачити, що найбільше промислових робітників було на Катеринославщині (майже 70 тис.), Херсонщині (59 тис.), Київщині (49,3 тис.) і Харківщині (34,3 тис.). Сільськогосподарських трудівників і тих, що займалися рибальством і мисливством: на Полтавщині—74,5 тис., Київщині—55,5 тис., Херсонщині—50,3 тис., Чернігівщині—47,1 тис., Волині—44,4 тис., в Таврії—44,8 тис., на Поділлі—42,5 тис. На Україні склався також значний загін залізничного пролетаріату (33,6 тис.). Він головним чином концентрувався на території Катеринославщини (8,0 тис.), Харківщини і Херсонщини (по 5,1 тис.), Чернігівщини (3,4 тис.), Київщини (3,1 тис.).

Значно повнішими, ніж перепис 1897 р., є дані «Материалов Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Российской империи». За цим джерелом у 1900 р. по всій європейській частині Росії було 14155 тис. пролетарів, які займалися місцевими та відхожими промислами. Одна частина з них ще була якоюсь мірою зв'язана з землею, а друга цілком відірвалася від неї і пішла на фабрики або на інші заробітки¹³. Весь цей пролетаріат працював: у фабрично-заводській промисловості—1900 тис. чол., або 14%; в сільському господарстві—3771 тис., або 26,6%; в ремісничому, кустарному та інших промислах—4619 тис., або 32,7%; загалом—10 380 тис. чол., які становили 73,3% всього трудового населення. 3776 тис. чол., або 26,7%, займалися відхожими промислами.

На Україну з 14 155 тис. пролетарів усїєї Росії припадало 2448 тис. чол. У промисловості їх було 327 тис. (або 13,4%), в землеробстві—

¹¹ Статистика производств, облагаемых акцизом и гербовыми знаками за 1897 и 1898 г., СПб., 1900, стор. 363—364.

¹² П. І. Пустоход. Робітники України за переписом населення 1897 р.—«Наукові записки Інституту економіки», 1958, № 6, стор. 127, 139.

¹³ Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Российской империи, ч. I, СПб., 1903, стор. 216.

975 тис. (39,8%), кустарі та ремісники становили 754 тис. (30,7%), решта — 392 тис. (16,1%) — працювала у відхожих промислах. Сюди ввійшли всі робітники, зайняті на місцевих фабриках і заводах (і місцеві і прийшли).

Матеріали комісії 1901 р., порівняно з переписом 1897 р., показують значно вищу цифру пролетарів у землеробстві (більш як удвоє). В той же час промислових робітників за переписом було дещо більше, ніж за даними комісії. Мабуть, частину працюючих на дрібних підприємствах віднесено до кустарно-ремісничих робітників, кількість яких комісія подала окремою цифрою.

Розглянувши структуру робітничого класу, ми бачимо, що на Україні на кінець XIX ст. сформувалися великі загони робітників-металургів, гірників, цукровиків та сільськогосподарського пролетаріату.

З розвитком капіталізму, впровадженням у виробництво машин підприємці намагалися дедалі більше застосовувати жіночу працю, яка оплачувалася значно дешевше. За даними перепису 1897 р., з 425,4 тис. робітників України чоловіків було 389,0 тис. і жінок — 36,4 тис., або, відповідно, близько 91,6 і 8,4%. Найбільше жінок працювало на обробці волокнистих речовин, виготовленні одягу та в харчовій промисловості.

Дедалі більше почала використовуватися й дитяча праця. На Україні діти, які працювали, становили близько 14,1%, або $\frac{1}{7}$ всіх робітників. Праця дітей застосовувалася не тільки в легкій та харчовій промисловості, а й навіть на шахтах Донбасу. Впровадження машин посилювало використання дешевої жіночої та дитячої праці і в сільському господарстві.

Стан освіти робітників України на той час був таким: серед чоловіків налічувалося 52,5% письменних, серед жінок — 32,8%. Найбільше письменних було серед металістів, у поліграфічній промисловості тощо; мало — серед гірників та осіб, які працювали по обробці волокнистих речовин. У великих містах процент письменних робітників був вищий: у Києві він становив 62,4, в Харкові — 62,7, в Одесі — 59,1%. Таким чином, у значних фабрично-заводських центрах зосереджувалися найбільш передові елементи робітничого класу.

З розвитком промисловості поступово створюються постійні кадри робітників. «...Саме велика машинна індустрія,— відзначав В. І. Ленін,— робить повний і рішучий переворот в умовах життя промислового населення, відокремлюючи його остаточно від землеробства і від зв'язаних з цим останнім вікових традицій патріархального життя»¹⁴.

Постійні кадри формувалися насамперед у найбільш розвинутих промислових губерніях. Катеринославський губернатор у своєму звіті за 1899 р. писав: «Робітничий клас у великих центрах перестав уже бути прийшлим елементом, яким він був тут раніше, коли роботи в містах були для селянина лише одним з видів відхожого промислу, тимчасовим заняттям... Теперішній фабричний робітник в більшості випадків порвав зв'язок з селом...»¹⁵ Цю ж думку висловлював і фабричний інспектор Харківського округу у своєму повідомленні від 31 грудня 1900 р. у відділ промисловості округу. В одній з доповідних записок катеринославського губернатора говорилося також, що робітники-металісти «в більшості остаточно порвали із землеробством; спеціалізувалися у своїй справі, набувши певних навиків та деяких потреб; не повертаються в село»¹⁶.

¹⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 513.

¹⁵ Цит. за: Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба, К., 1955, стор. 85.

¹⁶ Там же стор. 155—156.

Найміцніший прошарок постійних кадрів склався у металістів, які були передовим загоном робітничого класу. Так, на нових Олександрівському і Кам'янському металургійних заводах постійні кадри становили 44, а на заснованому раніше Новоросійському — 50%¹⁷. Серед них були діти й онуки тих робітників, які працювали на цих підприємствах і вже давно порвали з селом. Одним з показників формування постійних кадрів робітників був великий процент сімейних робітників. В кінці XIX ст. на металургійних заводах вони становили 44, а на Новоросійському — 55%¹⁸.

Після металістів за питомою вагою постійних кадрів йшли робітники кам'яновугільної промисловості. Наприклад, у 80-х роках XIX ст. в Донбасі, зокрема в Бахмутському повіті, на 33 великих шахтах було зайнято кам'яновугільним промислом 5150 чол., з них 2067 чол. (40,1%) — постійні працівники і 3083 (59,9%) — тимчасові¹⁹.

Постійні кадри вугільників, що працювали на шахтах цього повіту, були переважно з приїждих, а тимчасові — головним чином з місцевих жителів. Шаhtarів, які не мали свого господарства, налічувалося понад 52,5%. Ті, які ще були зв'язані з своїм господарством, становили 47,5%.

Дані шахт Слов'яносербського повіту свідчать, що кількість постійних робітників Донбасу з кожним десятиліттям зростала. На XXIII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії відзначалося, що наприкінці 90-х років XIX ст. на рудниках Донецького басейну було вже близько 70% всіх постійних робітників. На початок 1899 р. близько 2/3 трудівників вугільної промисловості належало до кадрового пролетаріату²⁰. Враховуючи великий приплив наприкінці XIX ст. нових робітників, дослідники історії робітничого класу Донбасу вважають, що на 1900 р. припадає 40—45% постійних кадрів усього басейну²¹.

Якщо в кам'яновугільній промисловості постійні кадри робітників сформувалися у 80—90-х роках минулого століття, то в залізорудній промисловості, зокрема в криворізькій, вони тільки почали створюватися. На руднях Криворіжжя працювали переважно селяни, які дивилися на цю роботу як на додаткову, тимчасову²². Відсутність складної техніки давала змогу підприємцям обходитися без достатньої кількості постійних кадрів робітників.

На криворізьких рудниках парові машини з'явилися лише в кінці 80-х років XIX ст. Їх застосування сприяло тому, що з початку XX ст. стали досить швидко формуватися постійні кадри робітників.

В цукровій промисловості цей процес проходив значно повільніше, ніж в металургійній та кам'яновугільній, внаслідок сезонного характеру виробництва. На цукрових заводах працювало багато місцевих селян, які ще не зовсім порвали з землеробством. Проте і в цій промисловості на початок XX ст. уже склалися постійні кадри. За відомостями фабричного інспектора Київського округу, які він занотував під час відвідування заводів у так звані «Путевые журналы», на кінець 80-х років XIX ст. на окремих цукрових заводах протягом цілого року працювало близько третини робітників²³.

¹⁷ Е. И. Рогозин. Железо и уголь на Юге России, СПб., 1895, стор. 120.

¹⁸ Там же, стор. 119.

¹⁹ Журнал «Юридический вестник», т. VI, кн. 3 за 1890 г. Положение горнорабочих в Донском бассейне, стор. 448.

²⁰ Труды XXIV съезда промышленников Юга России. Стенографический отчет, Харьков, 1900, ч. 1, стор. 154.

²¹ С. И. Потолов. Рабочие Донбасса в XIX веке, М.—Л., 1963, стор. 149.

²² «Экономический журнал», 1887, № 7, стор. 79.

²³ Історія робітничого класу Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 130.

Постійні кадри формувалися також і серед сільськогосподарського пролетаріату. Яскравим прикладом цього є кількісне зростання працівників, які повторно наймалися на південні ринки. Так, наприклад, в Херсонську губернію 1894 р. з 46 тис. чол. повторно прийшли 35 тис., або 78,4%²⁴. Найбільше таких робітників давала Полтавська (76,3%), Київська (75,9%), Чернігівська (71,2%), Орловська (68,7%), Курська (59,3%) губернії. Все це свідчить «...про гігантський процес перетворення дрібних землеробів у сільських пролетарів...»²⁵.

Одночасно з формуванням постійних кадрів посилювалася концентрація робітничого класу України. На кінець XIX ст. Росія щодо зосередження робітників на великих підприємствах вийшла на перше місце в світі. Україна ж зайняла одне з перших місць у Російській імперії. В останній на підприємствах з кількістю понад 500 чол. налічувалося більше 50% всіх робітників, а на Україні на подібних підприємствах працювало 44%. Найбільшої концентрації робітничого класу досягла Катеринославщина (75%).

Особливо швидко відбувався процес концентрації робітників у кам'яновугільній промисловості Півдня України. Зокрема, на Катеринославщині було 22 кам'яновугільних підприємства, де працювало 72,3 тис. чол.²⁶ У 1890 р. в Донбасі на 37 найбільших шахтах (з 269), які мали не менше 100 робітників кожна, було зосереджено $\frac{3}{5}$ усієї кількості робітників і 70% всього видобутку вугілля.

Великі за кількісним складом працівників підприємства харчової промисловості були розміщені на Київщині (7 — з 10,1 тис. чол.), Поділлі (4 — з 9,2 тис.), Харківщині (2 — з 2,8 тис. чол.).

Концентрація виробництва та робітників посилилася і в цукровій промисловості. За період з 1879 по 1899 рр. число заводів на Правобережній Україні з кількістю працюючих до 200 чол. скоротилося з 22 до 3, а з кількістю понад 200 чол. зросло з 84 до 137. У 1899 р. 44 цукрових заводи Правобережжя мали не менше 500 робітників кожний. На цих підприємствах працювало понад 32,6 тис. чол., або 49,5%.

На Україні була також значна кількість пролетарів, зв'язаних з дрібним виробництвом, — ремісників.

Найпередовішим, найорганізованішим був пролетаріат великих промислових підприємств, який становив найбільш надійну революційну частину робітничого класу. Концентрація стала однією з передумов його високої революційної активності.

Питання про джерела формування робітничого класу має велике наукове і політичне значення. Мова йде не тільки про те, з яких соціальних верств поповнювався робітничий клас України, а й за рахунок яких народів він формувався.

Основним ядром промислового пролетаріату були робітничі кадри, що склалися ще в попередні стадії розвитку капіталізму. Вже на час реформи 1861 р. існували цілі покоління робітників, які працювали на мануфактурних підприємствах. «Велика машинна індустрія, — відзначав В. І. Ленін, — не могла б так швидко розвинутися в пореформений період, якби позаду неї не стояла довга епоха підготовки робітників мануфактурою»²⁷.

На фабриках і заводах вже існувала спадкоємність фабрично-заводської праці. На Україні найбільше потомственного пролетаріату

²⁴ Н. И. Тезяков. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии, Херсон, 1896, стор. 79.

²⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 224.

²⁶ А. В. Погожев. Учет численности и состава рабочих России, СПб., 1906, стор. 61—62.

²⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 406.

було в полотняно-шерстяній, харчовій промисловості, зокрема в цукровій, де промисловий переворот почався ще в 30—40-х роках ХІХ ст. За рахунок цих робітників та їх сімей і поповнювався певною мірою склад робітничого класу.

Щодо нових галузей промисловості, таких, наприклад, як металургійна і кам'яновугільна, цього не можна сказати. Так, промисловість Донбасу успадкувала зовсім незначний контингент кваліфікованих робітників (не більше 1,5—2 тис. чол.) від періоду кріпосного права²⁸. Іноземні капіталісти, засновуючи тут промислові підприємства, привозили з собою відповідно підготовлених працівників, але їх було дуже мало²⁹.

Робітничий склад Півдня України поповнювався переважно з російських губерній. Це були люди, які мали певний стаж і досвід роботи на промислових підприємствах. А на кінець ХІХ ст. вже і тут була значна кількість місцевих промислових робітників. За підрахунками дослідника С. І. Потолова (на основі даних Всеросійського перепису 1897 р.), на Катеринославщині у керамічній, головним чином на цегельних і скляних заводах, та металургійній галузях промисловості 1/5 частину всіх робітників цих підприємств становили члени робітничих сімей. Трохи менше таких працівників налічувалося в хімічній (12,2%) і в гірничодобувній (7,1%) промисловості³⁰. За соціальним походженням серед робітників металургійної промисловості України (до 1905 р.) вихідців з робітничих сімей було 41,6%, з селян — 53,8, службовців — 2,2, кустарів і торговців — 2,4%. У кам'яновугільній промисловості Донбасу в той же час з робітників було 33,3%, з селян — 64,3, кустарів і торговців — 1,4 і з службовців — 1,0%³¹.

Звичайно, найбільше потомствених робітників працювало на старих заводах, фабриках і рудниках. Відомий письменник В. Вересаєв, який побував літом 1890 р. в Донбасі, констатував, що серед шахтарів уже склалося «ціле покоління, яке народилося і виросло на місцевих рудниках»³².

Проте масовим джерелом формування робітничого класу було селянство. «Звільнення селян,— писав В. І. Ленін,— знищило нерухомість населення і поставило селян в такі умови, що вони не могли вже харчуватися з тих клаптиків землі, які залишилися у них. Маса народу кинулась шукати заробітку, йдучи на фабрики, на будівництво залізниць...»³³.

При проведенні реформи 1861 р. величезна маса селян, близько 1,5 млн., не одержала наділів, а близько 1 млн. чол.—тільки мізерні клаптики землі. В пореформений період різко зменшився земельний наділ на душу населення. В той же час активізувався процес розкладу селянства на куркульство і бідноту. За даними кінського перепису 1894 р., в Київській і Полтавській губерніях понад половину дворів були безкінними, в Харківській, Волинській і Херсонській — близько 40%. Значна кількість однокінних господарств була в Харківській (31,7%), Полтавській (26,2%), Чернігівській (21,9%).

В. І. Ленін відносив безкінні й однокінні господарства до злидених, бідняцьких. «І все це населення,— писав Володимир Ілліч,—

²⁸ С. І. Потолов. Назв. праця, стор. 98.

²⁹ Там же, стор. 101.

³⁰ Там же, стор. 119.

³¹ Л. М. Иванов. Преемственность фабрично-заводского труда и формирование пролетариата в России.— В кн.: Рабочий класс и рабочее движение в России, М., 1966, стор. 122, 127.

³² С. І. Потолов. Назв. праця, стор. 122.

³³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 2, стор. 85—86.

паупери, злидарі, наділені мізерними клаптиками землі, з яких не можна жити, на яких можна тільки вмирати голодною смертю»³⁴. До представників сільського пролетаріату В. І. Ленін відносив не менше як половину всієї кількості селянських дворів, що відповідало приблизно $\frac{4}{10}$ населення³⁵. Таким чином, наприкінці ХІХ ст. «...маса «селянства» зайняла вже цілком певне місце в загальній системі капіталістичного виробництва, а саме, місце сільськогосподарських і промислових найманих робітників»³⁶.

Оскільки знайти роботу в сільському господарстві було важко, значна частина цього спролетаризованого селянства йшла на фабрики і заводи. Про масовий відхід селян на заробітки свідчила численна видача паспортів. Так, за 1890—1900 рр. в українських губерніях було видано 11903,7 тис. відпускних квитків. В той же період на Україні видано 1216,9 тис. шестимісячних паспортів, 5876,4 тис. річних, на більш тривалі строки — 382,4 тис.³⁷

Тільки у 1891 р., за даними тарифного відділу з'їзду представників залізниць, на заробітки з села пішло: з Київської губернії — 191,5 тис., Полтавської — 173 тис., Харківської — 164,2 тис., Чернігівської — 134,2 тис., Подільської — 108,3 тис. (всього з п'яти губерній — 771,2 тис. чол.)³⁸. Значна частина їх знаходила роботу в різних галузях промисловості. За даними про видачу паспортів, щороку на 1000 душ обох статей неземлеробського населення виходило з Полтавської та Чернігівської губерній в 1881—1890 рр. — 22,3, а в 1891—1900 рр. — 41,3. За цей же час з південно-західних губерній вийшло, відповідно, — 18,1 і 33,6³⁹.

Головними районами, куди збиралися сільськогосподарські робітники, були Бессарабська, Донська, Самарська, Саратовська й Оренбурзька губернії. Особливо багато їх вирушало на Південь України — в Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії. Тут на робітничих ринках вони не тільки наймалися на сільськогосподарські роботи, а й влаштовувалися працювати на промислові підприємства. «Такі ринки, — писав В. І. Ленін, — приурочуються часто до міст, промислових центрів, торгових селищ, до ярмарків. Промисловий характер центрів особливо приваблює робітників, які охоче наймаються і на неземлеробські роботи»⁴⁰. Такими робітничими ринками, наприклад, в Київській губернії були містечка Шпсла, Сміла, великі центри цукрової промисловості та місто Біла Церква; в Херсонській губернії — села Новоукраїнка, Бірзула, Мостове, де, як указував В. І. Ленін, щонеділі збиралося понад 9 тис. робітників; залізничні станції — Знам'янка, Долинська; міста — Єлисаветград, Бобринець, Вознесенськ, Одеса, Кривий Ріг, Катеринослав.

На робітничі ринки йшла сільська біднота не тільки з України, а й з Центральної Росії та інших місць. Так, із зареєстрованих з 3 по 9 травня 1895 р. на Каховському ринку 19519 заробітчан було: з Полтавської губернії 61,4%, з Київської — 15,6, з Чернігівської — 11,9, з Херсонської — 7,8, з Орловської — 1,8, з Курської — 0,5, з Могильовської — 0,4%. Майже така сама картина спостерігалась у переважній більшості робітничих ринків.

³⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 60.

³⁵ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 163.

³⁶ Там же, стор. 165.

³⁷ Матеріали Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии..., ч. 1, стор. 222—227.

³⁸ Сельское хозяйство Украины, Харьков, 1923, стор. 23.

³⁹ Матеріали Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии..., ч. III, стор. 222.

⁴⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 227.

Робітничий клас формувався не лише за рахунок спролетаризованого селянства, а й за рахунок ремісників. У 1900 р. на Україні їх налічувалося 753,6 тис. чол.⁴¹ В результаті конкуренції і концентрації промисловості вони розорялися і змушені були йти працювати на фабрики й заводи, тобто перетворювалися в пролетаріат. Більшість кустарів втратила або зберегла незначний зв'язок з землею. Так, з 6,8 тис. кустарів Полтавської губернії зовсім не мало її 27,1, до одної десятиїни — 21,3, до шести десятиїни — 15,6, понад шість-вісім — 5%, на решту не було відомостей⁴².

В. І. Ленін, роблячи висновки після вивчення матеріалів про селянські промисли, писав: «Розширення, розвиток, поліпшення дрібних селянських промислів не може відбуватися в даній суспільно-господарській атмосфері інакше, як виділяючи меншість дрібних капіталістів, з одного боку, а з другого — більшість найманих робітників або таких «самостійних кустарів», яким живеться ще тяжче і гірше, ніж найманим робітникам»⁴³.

Дуже важливим є питання про національний склад робітничого класу України. Йдеться про те, за рахунок яких національностей він складався і поповнювався. Прямих статистичних відомостей про це немає. Побічні джерела дають нам можливість зробити правильний науковий висновок. Так, матеріали перепису 1897 р. розповідають про місце народження та рідну мову робітників і прислуги по кожній губернії. Хоч в цьому перепису і не було поділу всього зайнятого населення різних галузей промисловості на хазяїв, прислугу і робітників, але серед нього, як писав В. І. Ленін, «...безсумнівно, найбільше пролетаріату...»⁴⁴.

За переписом 1897 р., погубернський розподіл робітників і прислуги з виділенням місцевих уродженців даної губернії та інших українських губерній має такий вигляд⁴⁵:

Губерні	Кількість робітників і прислуги	В тому числі місцевих уродженців	% місцевих уродженців	% уродженців інших українських губ.	% всіх уродженців українських губ.
Полтавська	159508	147052	92,2	4,6	96,8
Чернігівська	128364	118170	92,1	1,7	93,8
Подільська	138944	124747	89,8	6,0	95,8
Волинська	133943	110953	82,8	3,3	86,1
Київська	226539	173560	76,6	11,7	88,3
Харківська	137805	102990	74,8	4,0	78,8
Херсонська	237106	129379	54,6	25,1	79,7
Катеринославська	179585	81390	45,3	20,3	65,6
Таврійська	137004	53925	39,4	31,9	71,3
Всього	1478798	1042166	70,5	13,1	83,6

⁴¹ Матеріали Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии..., ч. I, стор. 216, 218.

⁴² Д. Я р о ш е в и ч. Кустари и ремесленники Полтавской губернии. По сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг., Полтава, 1901, стор. 128—129.

⁴³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 336.

⁴⁴ Там же, стор. 478.

⁴⁵ П. І. П у с т о х о д. Назв. праця, стор. 152—153.

З цих даних ми бачимо, що на Лівобережжі та Правобережжі України робітники і прислуга були в переважній більшості місцевого походження (від 92 до 74%). У степові губернії приходила численна кількість робітників з інших українських місцевостей (від 39 до 54%). Так, у Херсонській губернії багато вихідців було з Київської, Подільської, Полтавської; у Таврійській — з Полтавської, Чернігівської, Катеринославської; у Катеринославській — з Полтавської, Харківської, Чернігівської.

У всіх українських губерніях робітники і прислуга, за переписом 1897 р., переважно були місцевими уродженцями. В цілому по Україні вони становили 83,6%, решта були вихідцями з неукраїнських губерній. Найбільше їх налічувалося в Катеринославській губернії (33,4%), у Таврійській (24,5%), Харківській (20,9%) і Херсонській (18,8%). Батьківщиною цих робітників і прислуги були Орловська, Курська, Смоленська, Калузька та інші губернії. Значна частина робочої сили приходила на Україну і з Білорусії. Україна, писав В. І. Ленін, «...притягає з Великої Росії десятки й сотні тисяч селян і робітників у капіталістичні економії, на рудники, в міста»⁴⁶.

Проте Україна не лише до себе приймала робітників. За даними першого перепису 1897 р., з неї вийшло на заробітки 153 тис. чол. Найбільше було з Харківської (38,8 тис.), Полтавської (28 тис.), Чернігівської (22,7 тис.), Подільської (16,5 тис. чол.). «Капіталізм,— відзначав Володимир Ілліч,— досягає таким чином рівномірнішого (з точки зору потреб капіталу, звичайно) розміщення населення; нівелює заробітну плату по всій країні, створює дійсно єдиний, національний, ринок праці...»⁴⁷.

Вище наводилися загальні дані щодо кількості робітників і прислуги, оскільки в матеріалах перепису 1897 р. немає конкретних цифр по губерніях. Дослідники самі зробили спробу встановити кількість робітників (без прислуги), які працюють у промисловості, на транспорті, в органах зв'язку, в торгівлі, за їх місцем народження⁴⁸. В результаті було отримано таку таблицю:

Губерніі	Кількість робітників	В тому числі:			
		місцевих уродженців		з інших губерній	
		кількість	%%	кількість	%%
Чернігівська	36982	31931	86,3	5025	13,6
Волинська	30108	25489	84,7	3623	12,0
Подільська	25863	21254	82,2	4097	15,8
Полтавська	23410	18421	78,7	4895	20,9
Харківська	45825	29725	64,8	15888	34,7
Київська	61424	39285	64,0	21467	34,9
Херсонська	82024	38772	47,2	41633	50,8
Катеринославська	84408	23119	27,4	60276	71,4
Таврійська	35369	8634	24,4	23819	67,4
Всього	425413	236630	55,6	180723	42,5

⁴⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 125.

⁴⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 106.

⁴⁸ П. І. Пустоход. Назв. праця, стор. 167—168.

Як видно з цих даних, понад 55% робітників були уродженці губерній, в яких вони працювали. Великий процент (42,5) припадає на прийшлих з інших губерній. Але відомо, що частина з них була теж з України. Отже, за висновком дослідників, уродженці українських губерній становлять понад 75%. Близько 2% робітників були іноземного походження.

Найбільше місцевих робітників було в Чернігівській, Волинській, Подільській, Полтавській, Харківській, Київській губерніях (від 86,3 до 64,0%). У степових губерніях України переважали прийшли — від 47,2 до 24,4%. За визначенням В. І. Леніна, тут в останні десятиріччя виросла суто капіталістична промисловість, яка «...не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкненості певного населення»⁴⁹.

Цікаві відомості дає перепис 1897 р. про склад промислового населення України за мовою. На основі цих даних можна досить впевнено говорити, що по Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях у всіх галузях промисловості було зайнято 554 364 чол., з них росіян — 185 019, або 33,4%, українців — 204 261, або 36,9%. По окремих губерніях ці цифри розподіляються так:

Губернії	Всього чоловік	За мовою			
		росіян		українців	
		кількість	%%	кількість	%%
Київська	126489	25752	20,4	47840	37,5
Полтавська	65414	4316	6,7	48758	74,5
Харківська	83476	27621	33,1	51263	61,4
Херсонська	117429	48652	41,4	20697	17,6
Катеринославська	106111	53442	50,4	29590	27,9
Таврійська	55445	25236	45,5	6773	12,2

Ми розглянули лише шість губерній України. Що ж до таких губерній, як Волинська, Подільська, Чернігівська, то там у всіх галузях промисловості працювало 199 090 чол., з них українців — 86 326 чол., або 43,3%.

Наведені вище дані дозволяють зробити висновок, що робітничий клас України формувався переважно за рахунок двох братніх народів — російського і українського. Крім того, в нього вливалось спроторизоване єврейське населення, особливо на Правобережжі, частково поляки та представники інших національностей.

Найбільше прийшлих робітників було у Донбасі, в кам'яновугільній промисловості. «Южно-русский горный листок» вказував, «що з усіх 16000 робітників, які перебувають в Донецькому басейні на гірничих роботах, $\frac{7}{8}$ становлять робітники прийшли»⁵⁰.

Гірники Бахмутського повіту, які жили на шахтах постійно, були вихідцями з Бахмутського повіту (39,35%) та інших повітів Катеринославської губернії (3,85%), з інших губерній налічувалося 51,91%. Іноземці становили 1,99, не вказано місця приписки 2,90% чол.⁵¹

Те саме спостерігається і в інших повітах Донбасу. Серед робітників гірничої промисловості Слов'яносербського повіту було: місцевих — 28, з інших губерній — 56%. Величезну кількість становили прийшли з Тульської (58,9%) та Орловської (21,9%) губерній.

⁴⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 463.

⁵⁰ «Южно-русский горный листок», 1881, № 10, стор. 44.

⁵¹ «Юридический вестник», 1890 г., т. VI, кн. 3, стор. 450.

На рудниках Криворіжжя, хоч і були тут прийшли робітники, переважали уродженці місцевостей України. Так, на рудниках Новоросійського товариства робітники за місцем виходу розподілялися так: з Чернігівської губернії — 35,1, Орловської — 27,2, Київської — 12,8, Могильовської — 10,3, Курської — 6,4, з інших губерній — 8,2%⁵².

В металургійній промисловості України переважали робітники, які прибули з Центральної Росії. Наприклад (згідно з земським переписом 1884 р.), в селищі при заводі Юза проживало 5494 чол., з них місцеве населення становило 21,6, прийшли з центральних губерній Росії — 24, з південних та південно-західних губерній — близько 20%⁵³. Економіст Є. І. Рогозін вказував, що на Юзівському заводі 46,7% робітників були вихідцями з південних та південно-західних губерній, 48,6 — з центральних, північно-західних та прибалтійських і 4,7% становили іноземці⁵⁴.

На Дніпровському заводі в 1894 р. працювало 3625 робітників; з великоруських губерній — 55, польських — 27, українських — 15%. Решта були іноземці⁵⁵. На Олександрівському заводі в Катеринославі налічувалось 3756 чол. Більшість з них прийшло з Орловської, Калузької, Смоленської, Тверської і лише частина з Вітебської губерній. У 1897 р. на цьому ж заводі росіян було 67, українців — 30, поляків — 2, євреїв — 0,3, інших національностей — 0,7%⁵⁶.

За матрикулярними книгами Харківського паровозобудівного заводу в 1896—1900 рр. робітників, які народилися на Україні, налічувалося 51,5, в Росії — 47,6, в зарубіжних країнах — 0,9%.

Про перевагу прийшлих серед робітників в Катеринославській губернії, де була головним чином розташована кам'яновугільна та металургійна промисловість, повідомляв катеринославський губернатор у своїй доповідній записці департаментові поліції: «Склад робітників майже поголовно прийшлий, особливо в кам'яновугільних копальнях... Головний контингент робітників дають губернії Орловська, Курська, Чернігівська, Рязанська, Костромська, частково Воронежська, а також білоруські — Мінська та Могильовська»⁵⁷.

Процес формування робітничого класу України мав свої особливості в окремих районах і навіть в різних галузях промисловості. Так, на металургійних підприємствах, розташованих на Катеринослащині, переважали прийшли робітники. У харчовій промисловості Правобережної України в основному працювало населення місцевого походження. Сільськогосподарський пролетаріат комплектувався головним чином з розореного українського селянства.

Все вищенаведене повністю спростовує брехливі твердження українських буржуазних націоналістів про те, нібито на Україні не було свого національного пролетаріату.

Розвиваючись, капіталізм руйнував національну замкнутість і зумовлював розвиток і частішання всіляких зносин між націями, ломку національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д.⁵⁸ Одночасно з цим створювалася інтернаціональна єдність робітничого класу всіх національностей. Українці були тісно зв'язані з росіянами. Робітники і

⁵² «Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены», 1904, № 3.

⁵³ П. И. Фомин. Горная и заводская промышленность Юга России, т. I, стор. 449.

⁵⁴ Е. И. Рогозин. Назв. праця, стор. 119.

⁵⁵ Там же, стор. 37.

⁵⁶ Сторінки історії заводів, Харків, 1934, стор. 42.

⁵⁷ Історія робітничого класу Української РСР, т. I, стор. 135.

⁵⁸ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 121.

селяни Центральної Росії вливались у промисловість України, знайомилися з життям українських трудящих, а останні — з життям росіян. Спілкуючись, робітники починали розуміти, що в їх тяжкому, політично безправному житті винні не лише окремі місцеві капіталісти або царські чиновники, а вся капіталістична система, царизм, починали усвідомлювати необхідність спільної боротьби з ними.

У розвитку політичної свідомості українських робітників визначна роль належала революційному марксизмові, поширенню на Україні ленінських праць. Працюючи пліч-о-пліч з російськими робітниками, українці знайомилися з їх прогресивною культурою, з вищим досягненням російської і світової культури й науки — ленінізмом.

В. І. Ленін надавав великого значення знайомству українського робітника з російською прогресивною культурою. Він писав, що треба «...всюку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей обов'язково всіма силами ловити, використовувати, закріпляти, цього вимагають корінні інтереси і українського і великоруського робітничого руху»⁵⁹.

У свою чергу російський пролетаріат був обізнаний з прогресивною українською літературою, з творами кращих, передових її діячів — Т. Г. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін.

Так само, як російські пролетарі на фабриках і заводах України, українські робітники на капіталістичних підприємствах Росії почували себе рівноправними членами єдиної робітничої сім'ї. Це було зародженням почуття класової єдності трудящих усіх націй. Спільність класових інтересів і пролетарська солідарність згуртовувала їх у боротьбі з експлуататорами.

В. І. Ленін у своїй праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», яка вийшла з друку 80 років тому, геніально передбачив історичну місію робітничого класу Росії і визначив завдання російських марксистів щодо цього нового класу. «Природна річ, — писав Володимир Ілліч, — що соціал-демократи звернули всю свою увагу і всі надії на цей клас, що вони звели свою програму до розвитку його класової самосвідомості, спрямували всю свою діяльність до того, щоб допомогти йому піднятися на пряму політичну боротьбу проти сучасного режиму і втягти в цю боротьбу весь російський пролетаріат»⁶⁰.

Під керівництвом Комуністичної партії, створеної В. І. Леніним, робітничий клас нашої країни, усвідомивши свої класові завдання, виступив гегемоном у трьох російських революціях, встановив диктатуру пролетаріату, разом з іншими верствами трудящих побудував розвинуте соціалістичне суспільство і успішно будує комунізм.

⁵⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 126.

⁶⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 181.

Повідомлення

До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників

ПОЧАТОК ПЕРЕБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА МИРНИЙ ЛАД ПІСЛЯ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ВІЙНИ

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

Перебудова народного господарства Української РСР, як і всієї країни, супроводжувалась докорінними змінами в економічному, політичному й духовному житті трудящих, зумовленими завданнями завершального етапу побудови соціалізму.

Для швидкої і успішної перебудови життя на мирний лад треба було ліквідувати наслідки війни, в якій Україна зазнала величезних людських втрат і матеріальних збитків. Фашисти знищили й вивезли на каторгу до Німеччини мільйони чоловік цивільного населення, багато радянських людей загинуло на фронті, в ході партизанської та підпільної боротьби проти окупантів. Гітлерівці зруйнували, спалили й пограбували не тільки господарські, а й культурні об'єкти. Загинули національні шедеври архітектури й мистецтва, цінність яких виходить за межі матеріальної вартості. «У тих, хто був на Україні в ті роки,— говорив Л. І. Брежнев,— досі не згладилася з пам'яті викликана ворожою навалюю страшна картина спустошення. Лежали в руїнах її найбільші міста, були зруйновані заводи і фабрики, затоплені шахти, висаджені в повітря електростанції»¹.

Якщо до війни Українська РСР давала 18% валової продукції промисловості країни, то в 1945 р. на її долю припадало всього 7%².

І все ж в результаті перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні трудящі Української РСР, як і всієї нашої країни, вступали в мирне життя з незламним соціалістичним оптимізмом. Українська РСР, як невід'ємна і складова частина Радянського Союзу, вже у ході війни при допомозі союзного уряду, братніх республік, особливо Російської Федерації, досягла певних успіхів у відбудові народного господарства. Протягом 1943—1945 рр. було введено в дію значну кількість промислових підприємств, шахт, зроблено перші кроки у відродженні сільськогосподарського виробництва. Народне господарство всієї країни, в порівнянні з довоєнними роками, вже у ході війни розвивалося на базі нових процесів тогочасного науково-технічного прогресу.

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, стор. 156.

² Ю. Ф. Вороб'єв. Выравнивание уровней экономического развития союзных республик, М., 1965, стор. 162.

На початку четвертої (першої післявоєнної) п'ятирічки валова продукція промисловості Української РСР становила 26% довоєнної; було виконано близько третини відбудовних робіт³, освоєно 35% довоєнних потужностей шахт і видобуто 38,4 млн. т вугілля, тобто 35% довоєнної кількості. В результаті самовідданої праці робітників, поліпшення організації виробництва та досконалішого оснащення 34% основних шахт Донбасу перевищили довоєнний рівень видобутку вугілля⁴. Вже у 1945 р. питома вага Української РСР у загальносоюзному виробництві чавуну становила 18%, сталі — 11,2, прокату — 12, видобуток залізної руди — 24, а марганцевої — 14%. На машинобудівних заводах республіки було відроджено 44% довоєнних виробничих потужностей⁵.

На основі відродження важкої промисловості до кінця 1945 р. було введено в експлуатацію майже всі підприємства легкої промисловості республіки, які діяли до війни⁶, й відновлено близько 30% їх довоєнних виробничих потужностей. Проте деякі важливі галузі відроджувалися надто повільними темпами. Так, у шкіряній промисловості до 1945 р. було відновлено тільки 4% потужностей, у взуттєвій — 10, швейній — 27, трикотажній — 30%. Значно жвавіше йшли справи в харчовій промисловості. Знову почали діяти 79,8% виробничих потужностей цукрової промисловості, 87 — м'ясної, 73,6 — молочної, 70,8 — хлібопекарської, 74,8 — жирової та 47,3% рибної⁷.

Вироблена продукція	Роки	
	1940	1945
<i>Промисловість</i>		
Електроенергія, млн. квт/год.	12,4	3,1
Нафта, тис. т	353	250
Вугілля, млн. т	83,8	30,3
Чавун, млн. т	9,6	1,6
Сталь, млн. т	8,9	1,4
Прокат чорних металів, млн. т	5,6	0,9
Мінеральні добрива, тис. т	1012	136
Верстати металорізальні, тис.	11,7	1,7
Металургійне обладнання, тис. т	16,0	10,1
Трактори, тис.	10,4	0,5
Тканини бавовняні, тис. м	13,8	2,1
Тканини вовняні, млн. м	12,0	0,4
Взуття шкіряне, млн. пар	40,8	3,2
Цукор (пісок), тис. т	1580	329
<i>Сільське господарство</i>		
Зернові культури, млн. т	26,4	12,4
Картопля, млн. т	20,7	13,8
М'ясо, млн. т	1,1	0,4
Молоко, млн. т	7,1	4,4

³ Досягнення Радянської України за 40 років. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 25.

⁴ Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний збірник, К., 1962, стор. 134.

⁵ Розвиток народного господарства Української РСР 1917—1967 рр., т. II, К., 1967, стор. 131, 132, 133.

⁶ Центральний державний архів народного господарства СРСР (далі — ЦДАНГ СРСР), ф. 1562, оп. 317, спр. 316, арк. 2.

⁷ Розвиток народного господарства Української РСР 1917—1967 рр., т. II, стор. 134.

В процесі переходу до мирного життя великі й відповідальні завдання стояли перед сільським господарством Української РСР. При їх виконанні трудящі республіки керувалися постановою ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів СРСР від 23 лютого 1945 р. про державний план розвитку сільського господарства⁸. В ній вказувалося, що головним завданням колгоспів, МТС, радгоспів, земельних органів, партійних і радянських організацій є всемірне підвищення врожайності й збільшення валових зборів зернових та інших сільськогосподарських продуктів.

Заходи, що їх вживали партія та уряд ще в роки війни, відіграли важливу роль у відбудові сільськогосподарського виробництва. Переборюючи великі труднощі, господарства всіх категорій відновили 76% посівної площі в республіці й досягли певних успіхів у виробництві сільськогосподарської продукції⁹.

Про стан народного господарства свідчать основні виробничі показники найважливіших видів промислової та сільськогосподарської промисловості¹⁰.

Після визволення території України від німецько-фашистських загарбників тут дуже гостро постала проблема трудових ресурсів. Війна різко змінила кількісний і якісний склад населення. В 1940 р. республіку населяло 43 340 тис. чол. За час окупації число жителів зменшилося на 13 614 тис. чол., при чому жіноче населення переважало над чоловічим. В республіці залишалося тоді лише 17% довоєнної чисельності робітників¹¹, не вистачало інженерно-технічних працівників у промисловості, робочих рук у сільському господарстві. Промислово-виробничий персонал республіки в 1945 р. налічував усього 1256 тис. чол. (проти 2614 тис. чол. у 1940 р., тобто менше половини довоєнної кількості)¹². Гострою була потреба в кадрах для партійних і державних органів, закладів науки й культури.

Війна тяжко позначилася на життєвому рівні трудящих, їх добробуті. Близько 10 млн. трудящих у містах і селах Української РСР залишилося без житла. В країні діяла карткова система постачання населення продуктами харчування. Невистачало товарів широкого вжитку.

Вороги СРСР зловісно пророкували, що наша країна не зможе в короткі строки налагодити народне господарство, що для ліквідації наслідків війни потрібні будуть десятки років. Але вони не враховували й не могли врахувати головного рушійного фактора — невичерпних потенціальних можливостей соціалізму, дружби народів СРСР, величезного організаторського впливу на маси Комуністичної партії — керівної сили радянського суспільства. Ніщо не могло загасити ентузіазм робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції, які докладали всіх зусиль, щоб перевести народне господарство республіки на мирні рейки, залікувати рани війни, розвинути далі економіку та культуру на шляху завершення соціалістичного будівництва.

Запорукою успішної перебудови народного господарства республіки на мирний лад було посилення партійного керівництва всіма сферами життя. В цих умовах перед Компартією України постали невідкладні внутріпартійні завдання: перебудувати свою роботу у відповід-

⁸ «Правда», 24 лютого 1945 р.

⁹ Розвиток народного господарства Української РСР 1917—1967 рр., т. II, К., 1967, стор. 138.

¹⁰ Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов, М., 1967, стор. 310, 311.

¹¹ В. Юрчук. Борьба КП Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, стор. 76.

¹² Труд в СССР. Статистический сборник, М., 1968, стор. 44.

ності з вимогами мирного часу, ліквідувати обмеження внутріпартійної демократії, зумовлені воєнним часом. Компартія України швидко зростала кількісно, в ній відбувалися значні якісні зміни.

Однак поряд з успіхами в регулюванні кількісного і якісного складу Компартії України для посилення керівництва народно-господарськими справами траплялися й суттєві недоліки. Недостатнім був добір до лав партії робітників провідних професій у промисловості, залізничному транспорті, МТС і радгоспах, а також передовиків сільськогосподарства. В Сталінській (тепер Донецька) та Харківській областях, наприклад, серед прийнятих у партію за сім місяців 1945 р. робітники становили всього тільки 18, а в Дніпропетровській — 12%.

Тому в серпні 1945 р. ЦК Компартії України прийняв постанову, в якій вказувалося, що з нових кадрів та значного безпартійного активу, який виріс у роки Великої Вітчизняної війни, необхідно активно залучати в партію робітників, особливо провідних професій, передових колгоспників і представників радянської інтелігенції¹³. Виконуючи цю настанову, партійні організації на місяць вживали рішучих заходів для поліпшення кількісного і якісного складу партійних рядів. Уже протягом 1946 р. значні зміни відбулися в розстановці комуністів по окремих галузях народного господарства республіки. Їх стало значно більше на підприємствах, у колгоспах і радгоспах. У промисловості й на будівництві за цей час число комуністів зросло на 85,4%, а на селі — на 81,4%¹⁴. Значно більше стало комуністів з вищою, середньою і неповною середньою освітою. Якщо до війни вони становили 35%, то на початок 1947 р. — 60%. На цей же час у партійній організації України кількість інженерів і техніків, агрономів та інших спеціалістів сільськогосподарства, педагогів, лікарів збільшилась на 69% у порівнянні з попереднім роком¹⁵.

Перебудовуючи життя республіки на мирний лад, партія піклувалась про відновлення первинних партійних організацій на заводах, фабриках, шахтах, у колгоспах і радгоспах, про збільшення їх числа в усіх провідних галузях народного господарства. За 1946 р. їх кількість зросла майже на 16 тис., або на 77,2%¹⁶.

Відновлювались також партійні комітети, які діяли до війни на великих промислових підприємствах республіки, а також посади звільнених секретарів парторганізацій з великим числом комуністів¹⁷. Так, на початку 1946 р. ЦК КП(б) України відновив на ряді провідних промислових підприємств республіки заводські партійні комітети з наданням цеховим парторганізаціям прав первинних. Тоді ж на 14 великих підприємствах промисловості й залізничного транспорту Дніпропетровської області ЦК КП(б)У відновив посади звільнених партійних працівників, зокрема на Нікопольському південнотрубному, Дніпродзержинському вагонобудівному, ордена Трудового Червоного Прапора Криворізькому металургійному заводах та інших провідних підприємствах¹⁸.

Відповідно до вимог мирного часу перебудовувалася й структура партійних органів. Вже у вересні 1945 р. було ліквідовано відділи оборонної промисловості в Дніпропетровських обкомі та міськкомі¹⁹.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 812, арк. 52—55.

¹⁴ Там же, спр. 1496, арк. 116—117.

¹⁵ Там же, арк. 114.

¹⁶ Там же, арк. 116.

¹⁷ Там же, спр. 774, арк. 114.

¹⁸ Там же, спр. 775, арк. 62, 64, 69, 70.

¹⁹ Там же, арк. 76.

Після визволення України від німецьких загарбників і в умовах мирного часу регулярно проводилися пленуми ЦК КП(б)У. До кінця 1946 р. відбулося 8 пленумів, на яких обговорювалися питання відбудови й дальшого розвитку народного господарства, організаційно-партійної та партійно-політичної роботи. Особливо велика увага приділялася сільському господарству: його проблеми розглядалися за вказаний час на 6 пленумах. Крім цього, спеціально обговорювався стан партійно-масової роботи в містах і селах Сталінської та Харківської областей, політичної роботи серед населення західних областей Української РСР, відбудови й розвитку міського господарства, спорудження жител для колгоспників, виробничих і культурно-побутових об'єктів на селі. Наприкінці 1945 р. пленум ЦК КП(б)У виніс на обговорення питання про політичну й агітаційно-масову роботу серед населення у зв'язку з підготовкою до виборів у Верховну Раду СРСР. Протягом 1946 р. відбулося 4 пленуми, на яких, крім сільськогосподарських проблем, обговорювався стан внутріпартійної роботи в Дніпропетровській і Дрогобицькій обласних партійних організаціях. У серпні 1946 р. Пленум заслухав питання «Про рішення ЦК ВКП(б) на звіт ЦК КП(б)У «Про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації»²⁰. Враховуючи величезні народногосподарські, політичні й культурні завдання мирного часу, серпневий (1946 р.) Пленум вказав на необхідність докорінно поліпшити роботу з кадрами, зобов'язав партійні організації рішуче боротися з окупаційними елементами, порушниками соціалістичної законності, бюрократами, керуватися ленінськими принципами при доборі кадрів на керівні пости в партійні та радянські органи. Виконуючи ці рішення, партійні організації України значно поліпшили роботу з кадрами.

Протягом 1945—1946 рр. ЦК КП(б)У регулярно заслуховував інформації обласних партійних комітетів про прийом у партію, стан партійно-політичної роботи на підприємствах тощо^{20а}.

Питання відбудови й дальшого розвитку народного господарства завжди перебували в центрі уваги ЦК КП(б)У. Він здійснював повсякденний контроль за виконанням директив партії та уряду, подавав практичну допомогу обкомам партії в їх діяльності, систематично вивчав роботу партійних комітетів на місцях, рішуче викривав недоліки в роботі. До областей систематично виїжджали члени Політбюро та Оргбюро, відповідальні працівники апарату Центрального Комітету.

В ході перебудови народного господарства на мирний лад партійні організації України провели велику роботу, спрямовану на зміцнення радянських, господарських, профспілкових і комсомольських організацій республіки. Вони багато зробили для піднесення їх ролі у відбудові й дальшому розвитку народного господарства республіки, спрямовували роботу громадських організацій на залучення широких трудящих мас до активної участі у відбудові міст, підприємств, сіл, колгоспів, МТС, радгоспів, культурно-освітніх установ.

За цих складних умов особливо велике значення мало правильне застосування принципів соціалістичного планування. Комуністична партія України приділяла велику увагу розробці четвертого п'ятирічного плану відбудови й розвитку народного господарства. У серпні 1945 р. була опублікована директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, за якою Держпланові СРСР спільно з галузевими наркоматами і РНК союзних республік доручалося розробити перший післявоєнний п'ятирічний план. Партійна організація України взяла цю справу під свій безпосередній

²⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 522.

^{20а} Там же.

контроль. П'ятирічні плани по областях спеціально обговорювалися обкомами партії. Так, уже 31 серпня 1945 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У розглянуло і схвалило представлений уповноваженим Держплану СРСР по Дніпропетровській області п'ятирічний план розвитку народного господарства²¹.

Загальносоюзний п'ятирічний план був затверджений Верховною Радою СРСР 18 березня 1946 р. Народного господарський план по Українській РСР після схвалення Політбюро ЦК КП(б)У затвердила Верховна Рада у серпні 1946 р. Робітники, колгоспники та інтелігенція Радянської України сприйняли новий п'ятирічний план як бойову програму, що відповідає їх життєвим інтересам.

В ході перебудови економіки республіки на мирний лад треба було здійснити перерозподіл трудових ресурсів, сировини й матеріалів, встановити нові пропорції між галузями народного господарства, налагодити нові внутріпромислові зв'язки, переглянути технологічні процеси з метою дальшої спеціалізації та кооперування.

Характерною особливістю цього стану в умовах соціалістичної держави є переведення більшості воєнних та оборонних потужностей на відбудову й дальший розвиток народного господарства. При цьому Радянська держава зіткнулася з об'єктивними труднощами. Переведення значної кількості підприємств на виробництво мирної продукції вимагало певного часу, протягом якого робітники не могли давати високої продуктивності, а машини працювали не на повну потужність. Нові умови вимагали перепідготовки робітників та інженерно-технічного персоналу, які до цього працювали в оборонній промисловості. В умовах капіталістичної держави таких людей просто звільняють, і вони стають безробітними. Соціалістичні ж підприємства допомагали робітникам перекваліфікуватися й виплачували їм середню зарплату.

26 травня 1945 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову «Про заходи по перебудові промисловості в зв'язку з скороченням виробництва озброєння»²². Однак сприятливі умови для реалізації цієї постанови в повній мірі створилися тільки після капітуляції мілітаристської Японії у вересні 1945 р. В республіці, як і по всій країні, скорочувалося виробництво воєнної техніки, було скасовано понадурочні роботи, встановлено 8-годинний робочий день, відновлено право трудящих на чергові відпустки. Вживалися й інші заходи для поліпшення організації праці, піднесення народного добробуту.

Кардинальна перебудова промисловості на мирний лад відбувалася протягом усього 1946 р., а деякі проблеми вирішувалися і в наступні роки. Це певною мірою загальмувало поступальний розвиток народного господарства. Якщо в 1945 р. обсяг промислової продукції в СРСР становив 92% довоєнного рівня, то на кінець 1946 р.— лише 77%²³.

Високі темпи й ефективність перебудови забезпечувалися, насамперед, соціалістичною системою господарювання, суспільною власністю на засоби виробництва, плановим веденням господарства, а, значить, високою його організованістю, можливою лише в умовах централізованої Радянської держави. Перехід до мирного життя супроводжувався всенародним трудовим піднесенням, яке охопило всю країну після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни, широким використанням передового виробничого досвіду, нагромадженого промисловістю у воєнні роки.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 776, арк. 5.

²² Решения Партии и Правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.), т. 3, 1941—1952 годы, М., 1968, стор. 231.

²³ В. Юрчук. Борьба КП Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, стор. 25.

Комуністична партія і Радянський уряд внесли необхідні організаційні зміни в систему управління народним господарством. Наприкінці 1945 й на початку 1946 рр. Президія Верховної Ради СРСР ліквідувала Народні комісаріати танкової промисловості та боеприпасів і створила Народні комісаріати транспортного та сільськогосподарського машинобудування. В лютому 1946 р. Народний комісаріат мінометного озброєння було перетворено на Народний комісаріат машино- та приладобудування. Відбулася також реорганізація цілого ряду промислових і будівельних наркоматів з метою поглиблення їх спеціалізації²⁴. Заводи, які раніше виготовляли озброєння, перейшли на виробництво продукції для потреб мирного часу. Частина підприємств, підпорядкованих оборонним наркоматам і відомствам, передавалася у відання цивільних наркоматів. Так, наприклад, уже в грудні 1945 р. Народному комісаріатові сільськогосподарського машинобудування було передано кілька великих українських підприємств: Одеський завод ім. Жовтневої революції, Осипенківський Першотравневий, Кіровоградський «Червона зірка», Запорізький «Комунар», харківські ім. Фрунзе та «Серп і Молот», Львівський завод сільськогосподарських машин²⁵.

Військові установи не тільки формально передавали підприємства цивільним організаціям, а й, за рішенням уряду, допомагали в переведенні їх на виробництво мирної продукції²⁶. Враховуючи особливу важливість відродження й дальшого розвитку транспортного машинобудування в країні, в тому числі й в Українській РСР, у квітні 1946 р. військові відомства одержали вказівку вказівку в першочерговому порядку постачати Ворошиловградському паровозобудівному заводу, Маріупольському заводу транспортного машинобудування та іншим підприємствам країни метал, труби, обладнання, інструмент, допоміжні матеріали, виготовляти за їх кресленнями необхідні установки, моделі, штампи тощо²⁷.

На виробництво предметів широкого вжитку переходили підприємства текстильної, легкої, харчової і місцевої промисловості, а також артілі промкооперації, які під час війни виготовляли продукцію для потреб армії. Вже з третього кварталу 1945 р. переважна більшість підприємств легкої промисловості Української РСР перейшла на випуск товарів для цивільного населення²⁸.

В ході розгортання мирного будівництва в центрі уваги партійних, господарських і громадських організацій республіки стояли проблеми дальшої відбудови основних галузей промисловості й сільського господарства, виконання народногосподарських планів, відновлення трудових ресурсів, підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. На кінець 1945 р. й протягом 1946 р. вже було досягнуто значних успіхів у відродженні зруйнованої промисловості. Однак відбудовникам народного господарства доводилося долати надзвичайні труднощі, зумовлені перехідним періодом.

Більш-менш задовільно йшла відбудова машинобудування й металургії республіки. На початку 1946 р. було введено в експлуатацію майже половину машинобудівних заводів, до березня — 18 домен і 45 прокатних станів, більше 50 мартенівських печей. Металургійним заводам країни давали залізну руду 44 криворізькі шахти; 14 шахт поста-

²⁴ Розвиток народного господарства Української РСР, 1917—1967. Том II, К., 1967, стор. 162—163.

²⁵ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 46, спр. 472, арк. 17, 18, 19.

²⁶ Там же, арк. 118.

²⁷ Там же, спр. 973, арк. 283, 284.

²⁸ Там же, ф. 1562, оп. 317, спр. 316, арк. 2.

чали марганцеву руду²⁹. Металурги республіки виконували плани виробництва чавуну, сталі, прокату, труб та коксу. Колективи окремих металургійних цехів і цілих підприємств — сталеплавильники Маріупольського заводу «Азовсталь», доменщики Дніпропетровська та Єнакієвого, мартенівці Сталінського металургійного заводу — вже у лютому 1946 р. досягли довоєнного рівня³⁰. Проте на металургійних заводах траплялися аварії в доменних і мартенівських печах, тривали простої під час ремонтів, перебої в постачанні вапняком та електроенергією.

В ході перебудови на Україні склалися сприятливі умови для прискореного розвитку машинобудування. Харківський тракторний завод, Кіровоградський «Червона зірка», Краматорський важкого верстатобудування, судно- та вагонобудівні заводи в 1946 р. збільшили випуск продукції в 2—3 рази³¹. Проте деякі машинобудівні заводи в перші роки п'ятирічки не виконували планів. Із 117 діючих підприємств річний план випуску валової продукції в 1946 р. виконало тільки 69. Особливо незадовільно працювали заводи сільськогосподарського машинобудування³². Підприємствам не вистачало виробничих площ, некомплектним було обладнання, вони недостатньо забезпечувалися електроенергією. Тільки в 1948 р. настав докорінний перелом.

Незадовільно йшли справи у вугільній промисловості. З запланованих до відбудови 54 основних шахт з проектним добовим видобутком 88,9 тис. т у 1946 р. фактично почали діяти тільки 23. Не повністю освоювалися кошти, виділені державою на відбудову. В 1946 р. для відродження шахт було асигновано 120,5 млн. крб., з них використано тільки 78,9 млн. За цей час планувалося побудувати 105 нових шахт, а стало до ладу тільки 45³³. По видобутку особливо відставали комбінати «Луганськвугілля» та «Артемвугілля». Через несвоєчасне відвантаження вугілля скупчувалося у великій кількості на складах.

Повільно велася відбудова хімічної промисловості. За 1946 р. у цій галузі було освоєно тільки 73,3% капіталовкладень³⁴. Галузь в цілому не справлялася з виконанням народногосподарських планів. Значно відставала також електротехнічна промисловість.

Успіх у переведенні народного господарства республіки на мирний лад значною мірою залежав від чіткої діяльності будівельної промисловості. Тому партійні й громадські організації подбали про розширення виробничих площ, створення власних виробничих баз, виявлення й використання місцевих будівельних матеріалів та нових сировинних ресурсів, розробку досконалих конструкцій. Це дало позитивні результати. Підприємства будівельної промисловості в 1946 р. перевиконали план виробництва цементу, скла, шиферу³⁵. Повсюдно створювалися підсобні підприємства: будівельні двори, деревообробні та ремонтно-механічні майстерні; при великих трестах діяли деревообробні та ремонтно-механічні заводи. Почали давати продукцію гіпсові заводи в Києві, Ворошиловграді й Сталіно.

Великих зусиль докладали трудящі республіки до відбудови транспорту, особливо залізничного, який зазнав у роки війни найбільших руйнувань. Відбудова йшла повільно, зокрема двоколіїних ліній. Та згодом тут було досягнуто певних успіхів. План середньодобового навантажен-

²⁹ «Радянська Україна», 1 березня 1946 р.

³⁰ Там же.

³¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 1495, арк. 42.

³² Там же, арк. 43.

³³ Там же, арк. 36.

³⁴ Там же, арк. 47.

³⁵ Там же, арк. 50.

ня в 1946 р. успішно виконувався, хоч швидкість руху вантажів ще відставала від планової.

Поряд з виконанням і перевиконанням державних планів рядом підприємств траплялися й суттєві хиби в роботі, аритмія виробничого процесу. Так, у харчовій промисловості вже у 1946 р. було виконано план виробництва консервів тощо, але значно менше запланованого одержала країна цукру, спирту, тваринного жиру та іншої продукції³⁶.

Як видно з наведених даних, цілий ряд провідних галузей промисловості на початку відбудовного періоду не виконував виробничих планів. Це пояснюється складними умовами перебудови, недостатнім рівнем механізації виробничих процесів, порівняно низькою кваліфікацією щойно набраної робочої сили, несвоєчасним забезпеченням підприємств і будов необхідною документацією, сировиною, обладнанням.

В перші роки мирної відбудови ще низькою була продуктивність праці порівняно з довоєнною. Так, через зниження обсягу перевезень, збільшення контингенту робітників в цілому по залізничній мережі Української РСР, уповільнене використання рухомого складу, зменшення швидкостей знизилася продуктивність праці залізничників. Невисокою була вона і в шахтах Донбасу, куди прибула малокваліфікована робоча сила. В 1946 р. половина вугільників працювала на відрядній оплаті праці й не виконувала норм виробітку. Незадовільно використовувалися механізми: через недостатній ремонт і відсутність запасних частин у 1946 р. не діяло близько 30% врубових машин, 20% конвеєрів та електровозів. У зв'язку з цим собівартість 1 т вугілля перевищила планову на 2 крб. 55 коп. Збитки на видобутку вугілля становили 101 млн. крб.³⁷

Перебудову народного господарства партія здійснювала не шляхом звичайної реставрації всього, що існувало до війни, а з врахуванням найновіших досягнень науково-технічного прогресу. Війна надзвичайно прискорила розвиток радіолокації, радіоелектроніки, реактивної техніки, металургії надтвердих сплавів, нових видів пального. Широким фронтом розгорталася науково-дослідна діяльність. Усе це, в свою чергу, вимагало поліпшення технічної підготовки кадрів, здатних кваліфіковано керувати новими машинами, верстатами, вдосконалювати їх.

В повоєнні роки на Україні закладалися основи газової промисловості, організовувалось виробництво шарикопідшипників, нових видів металургійного, гірничо-шахтового, енергетичного та іншого обладнання, мотоциклів, автомобілів тощо, створювалася буровугільна промисловість. Уже наприкінці 1945 р. й на початку 1946 р. в багатьох містах України на високому науково-технічному рівні споруджувалися нові машинобудівні заводи, електростанції, підприємства будівельної, легкої, місцевої та харчової промисловості. Це — Одеський та Львівський автоскладальні заводи, Харківський підшипниковий, Львівсільмаш, Дніпропетровський радіозавод, Київський керамічний комбінат та ін.³⁸

Велика увага приділялася механізації трудомістких процесів, збільшувалася потужність цехів, освоювався випуск нових, досконаліших машин і механізмів. Колектив Харківського заводу транспортного машинобудування, наприклад, впроваджував у виробництво потужні магістральні тепловози, які до війни не виготовлялися в СРСР; Новокраматорський завод ім. Сталіна взявся за виготовлення першого післявоєнного блюмінга потужністю 1,5 млн. т прокату на рік. Вже восени 1946 р. Горлівський завод ім. Кірова почав випуск нових типів насосів

³⁶ Там же, арк. 47, 48.

³⁷ Там же, арк. 35.

³⁸ «Радянська Україна», 5 лютого 1946 р.

та врубових машин. Протягом 1946 р. заводи вугільного машинобудування освоїли випуск нових гірничих машин, які підвищували продуктивність праці.

Повсюдно впроваджувалася сучасна технологія і передові форми організації праці. На ряді підприємств широко застосовувалися методи потокового виробництва, впроваджувалося центробіжне литво під тиском і в кокіль, швидкісна обробка металів різанням, новітні способи електрозварювання, конвеєрний метод монтажу машин. Так, на вагонобудівних заводах республіки впроваджувалося автоматичне електрозварювання, заводи сільгоспмашинобудування почали переходити на лиття деталей з модифікованого чавуну, подекуди стали застосовувати загартування металу струмом високої частоти тощо.

Враховуючи, що від розвитку електротехнічної промисловості значною мірою залежить дальший технічний прогрес усіх галузей народного господарства, партія та уряд приділяли особливу увагу збільшенню випуску автоматизованих електричних приводів, нових типів електромашин, трансформаторів, телеграфної апаратури, розподільних пристроїв, точних електровимірювальних приладів, автоматичних реле.

Однак впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу, введення нової технології проходило на Україні в складних умовах. Виникали матеріальні труднощі, невивстачало кваліфікованих кадрів, низьким був рівень організації виробництва, нові машини розроблялися і впроваджувалися у виробництво надто повільно. Так, на Харківському електромеханічному заводі ім. Сталіна із запланованих на 1946 р. 49 нових конструкцій за перше півріччя було впроваджено тільки 2. Такий стан значною мірою спричинювався незадовільною роботою заводських лабораторій, які відставали від виробничих цехів, ледве справлялися з поточними потребами виробництва і майже не займалися перспективними проблемами. Навіть у 1948 р. на заводі ще не було термічної, зварювальної, магнітної та інших лабораторій³⁹.

Та все ж промисловість республіки, спираючись на нову технічну основу, поступово переборювала труднощі повоєнної пори, набирала сил для нових соціалістичних звершень.

Складовою частиною перебудови народного господарства на мирний лад було поповнення трудових ресурсів, які за роки війни зазнали великих втрат. Вирішення проблеми кадрів партія і уряд здійснювали, перш за все, шляхом демобілізації значного числа військовослужбовців, яка почалася одразу ж після закінчення Великої Вітчизняної війни. Це було в той час основним джерелом поповнення трудових ресурсів країни, в тому числі й Української РСР.

Демобілізація з Радянської Армії тривала до 1948 р. Але головні три її черги було здійснено в період з червня 1945 р. по вересень 1946 р. За першим Указом Президії Верховної Ради СРСР (22 червня 1945 р.) демобілізації підлягало 13 вікових категорій⁴⁰; за другим (25 вересня 1945 р.) — наступні 10, а також спеціалісти народного господарства з вищою і середньою освітою, студенти другого й старших курсів, учителі й викладачі шкіл та учбових закладів, воїни, які мали два і більше поранень, усі, хто відслужив в армії 7 і більше років, та жінки рядового і сержантського складу⁴¹; за третьою чергою (травень — вересень 1946 р.) здійснювалась демобілізація решти вікових категорій особового складу Збройних Сил СРСР⁴².

³⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 84, спр. 267, арк. 58—62.

⁴⁰ «Правда», 24 червня 1945 р.

⁴¹ «Правда», 26 вересня 1945 р.

⁴² «История СССР», 1970, № 3, стор. 97.

До 1 грудня 1946 р. на Україну прибуло більше 1 млн. 840 тис. демобілізованих⁴³. Усього ж протягом 1945—1948 р. на Україну повернулось близько 2,2 млн. демобілізованих. У промисловість пішло працювати 350 тис. чол., на транспорт — 100 тис.⁴⁴

Партійні й радянські органи приділяли значну увагу працевлаштуванню демобілізованих, матеріально-побутовому їх забезпеченню, всемірній допомозі інвалідам Вітчизняної війни, родинам військовослужбовців та загиблих воїнів. Ці питання обговорювались на засіданнях ЦК, обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У, Раднаркому УРСР, на партійних зборах, загальних зборах колективів підприємств, установ, колгоспів, радгоспів, МТС. Проводились республіканські, обласні, міські та районні наради керівників партійних і радянських організацій. Захисники Батьківщини та їх сім'ї були оточені всенародним піклуванням, їм було надано велику матеріальну допомогу за рахунок держави і створених на місцях громадських грошових, продовольчих та інших фондів. Демобілізовані одержували квартири в першу чергу, держава допомагала їм будувати й ремонтувати житло, виділяла грошові позики, будівельні матеріали, худобу для особистого господарства, паливо, підсобляла продуктами харчування, одягом, взуттям, мануфактурою, одноразовими видачами грошових сум. В результаті цих заходів демобілізовані одержували змогу одразу ж включитися у вирішення народногосподарських завдань, брали активну участь у суспільно-політичному житті республіки.

До лав робітничого класу вливалася й частина селян. Відновлювалася довоєнна практика укладення договорів між господарськими організаціями й колгоспниками, які переходили працювати у промисловість. Важливим джерелом поповнення робітничих кадрів України було навчання молоді в системі трудових резервів. Уже в ході війни в цю систему було залучено значну кількість юнаків і дівчат. З моменту визволення республіки до жовтня 1945 р. в учбових закладах трудових резервів, розташованих на території України, було підготовлено 115 тис. кваліфікованих робітників⁴⁵. Ця армія юних трудівників влилася в робітничі колективи металургійної, вугільної, машинобудівної та інших галузей.

З метою ефективного використання кадрів, зокрема демобілізованих воїнів, в республіці була розгорнута широка мережа курсів, шкіл професійно-технічного навчання, особливо в провідних галузях промисловості.

У листопаді 1945 р. Наркомат транспортного машинобудування організував на заводах країни підготовку кваліфікованих кадрів для паровозо- і вагонобудування в кількості 35 тис. чол.⁴⁶. Конкретні завдання були поставлені перед Ворошиловградським паровозобудівним, Дніпродержжимським і Крюківським вагонобудівними заводами.

Перебудовуючи народне господарство республіки на мирний лад, партія та уряд вживали рішучих заходів для підвищення життєвого рівня трудящих. У червні 1945 р. Пленум ЦК КП(б)У заслухав і обговорив питання про відбудову та будівництво міського господарства, житлових будинків колгоспників, виробничих будівель у колгоспах і культурно-побутових споруд на селі⁴⁷. Пленум зазначив, що мирний період розвитку країни відкриває великі можливості для прискорення

⁴³ ІА ІІП при ЦК Компартії України, ф: 1, оп. 18, спр. 1496, арк. 165.

⁴⁴ В. І. Юрчук. Назв. праця, стор. 76, 77.

⁴⁵ «Радянська Україна», 5 жовтня 1945 р.

⁴⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 46, спр. 973, арк. 10—19.

⁴⁷ Див.: Резолюції Пленуму ЦК КП(б)У. 5—8 червня 1945 р., К., 1945, стор. 44.

темлів відбудовних робіт і значного поліпшення обслуговування широких мас трудящих, задоволення їх різнобічних побутових і культурних потреб. Уже на той час по Українській РСР було введено в експлуатацію значну кількість електростанцій, водопроводів, у багатьох містах пущено трамваї, відремонтовано й відбудовано мільйони квадратних метрів житлової площі, що належала місцевим Радам депутатів трудящих, відомчим організаціям і приватним особам. Накресливши конкретні заходи, Пленум ЦК КП(б)У закликав партійні, радянські, комсомольські та профспілкові організації, робітників, інтелігенцію, колгоспників, усіх трудящих Радянської України докласти максимум сил та енергії, щоб якомога швидше відбудувати міста й села, зробити їх ще красивішими й впорядкованішими. Вже до 1 жовтня 1945 р. в містах УРСР було відбудовано 7 млн. м² житлової площі. Йшла розробка генерального плану відродження міст і сіл Радянської України.

В умовах мирного будівництва відновлювали свою виробничу діяльність тисячі підприємств, які виготовляли продовольчі й промислові товари широкого вжитку. Почали діяти медичні заклади.

Важливими заходами були скасування в грудні 1947 р. карткової системи й проведення грошової реформи.

Таким чином, переборюючи величезні труднощі, трудящі Української РСР за допомогою всіх братніх народів СРСР перебудовували економіку своєї республіки на мирний лад. Стали до ладу й почали давати мирну продукцію більшість підприємств головних галузей промисловості, налагоджувалось сільськогосподарське виробництво, поліпшувалися умови життя трудящих. Українська РСР впевнено виходила на нові рубежі відбудови й дальшого розвитку народного господарства, на рубежі завершального етапу в боротьбі за соціалізм.

ЗАЛІЗНИЧНИКИ УКРАЇНИ В ПЕРШИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941—1942 рр.)

Л. Я. МУСАТОВА

З перших днів Великої Вітчизняної війни перед залізничниками СРСР постали важливі й невідкладні завдання: швидко евакуювати вглиб країни устаткування фабрик і заводів, народногосподарські вантажі, безперебійно постачати фронт технікою, боеприпасами й продовольством, переправляти військові частини, транспортувати поранених з прифронтової смуги, вивозити пошкоджену військову техніку, забезпечувати нормальну роботу оборонних та інших підприємств. Крім того, працівникам магістралей України та інших радянських республік, яким загрожувала окупація, треба було евакуювати обладнання підприємств залізничного транспорту.

Тимчасом обстановка була надзвичайно складною і створювала серйозні труднощі в роботі. По-перше, кількість залізниць скоротилася майже вдвоє (з 54 діяло тільки 34 на кінець 1941 р.)¹, а довжина ко-

¹ В. И. Бредков. Партийные организации в борьбе за обеспечение воинских и эвакуационных перевозок в первый период Великой Отечественной войны.—Из истории борьбы Коммунистической партии за развитие советского железнодорожного транспорта, Л., 1960, стор. 150.

лії — з 106,1 тис. до 61,8 тис. км. По-друге, різко зменшився рухомий склад залізниць, незважаючи на те, що значна частина його була евакуйована: парк паровозів — на 14%, товарних вагонів — на 21%. По-третє, погіршало матеріально-технічне забезпечення, особливо паливом у зв'язку з втратою важливих паливних районів країни — Донбасу і Підмосков'я. Майже припинилося виробництво нової техніки: за 1942 р. і перший квартал 1943 р. на залізниці країни надійшло тільки 8 паровозів².

Евакуація устаткування, а також підприємств залізничного транспорту України здійснювалася так, щоб на нових місцях можна було налагодити виробництво в найкоротші строки. Перебазовували їх на схід країни. Наприклад, устаткування вагоноремонтних пунктів (ВРП) ст. Ясинувата, Сталіно, Мандрикіне, Чумакове Південно-Донецької залізниці було передано вагонному депо ст. Грязі, а ВРП ст. Рутченкове, Костянтинівка, Краматорськ, Слов'янськ — у ВРП ст. Філіпове Південно-Східної магістралі; депо ст. Харцизьк, ВРП ст. Часів Яр, Іловайськ, Єнакієве — в депо ст. Сарепта Сталінградської магістралі; депо ст. Єлєнівка, Маріуполь — частково в депо ст. Сталінград, а частково — у паровозне депо ст. Ртищеве Пензенської залізниці. Сюди ж надійшло обладнання паровозного депо ст. Красноармійськ Південно-Донецької магістралі³. Колійне господарство Сталінградської магістралі значно поповнилося також за рахунок устаткування Сталінської залізниці: матеріалами верхньої будови колії — для 152,3 км, 138 комплектами стрілочних переводів, 11 поворотних кругами, 36 тис. шпал і т. ін.⁴ Київський завод «Трансигнал» розмістився в Ташкенті⁵. Велику кількість обладнання Ворошиловградського паровозоремонтного заводу було відправлено на завод в Омськ, частину — в Улан-Уде й Алма-Ату⁶, де почав діяти завод важкого машинобудування⁷.

Полтавський паровозоремонтний завод перебазувався до Красноярська. Сюди ж прибуло обладнання Ізюмського і Воронежського заводів. Чотири великих спеціалізованих підприємства об'єдналися в одне — Красноярський паровозоремонтний завод, керівником якого призначили полтавця Т. В. Гайового⁸.

Працівники евакуйованих підприємств ішли в армію, на фронтіві й тиліві магістралі, на заводи Народного комісаріату шляхів сполучення (НКШС), на будівництво нових колій. Так, робітники Одеської залізниці були відправлені на Південно-Східну (6246 чол.) та інші магістралі, Вінницької — на Оренбурзьку (258 чол.), Південно-Уральську (201 чол.) та ін.⁹, Львівської — на Сталінградську (2135 чол.), Пензенську (500 чол.) та ін., а 200 чол. — на будівництво Московсько-Окружної залізниці¹⁰. Робітники Південної магістралі працювали на Рязано-Уральській, Ашхабадській, Томській і Сибірській залізницях¹¹.

² Г. А. Куманев. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941—1945), М., 1963, стор. 132, 135.

³ ЦДАНГ СРСР, ф. 1884, оп. 31, спр. 3957, арк. 6.

⁴ Там же, арк. 5.

⁵ К. Дубина. В годы тяжелых испытаний, К., 1962, стор. 24.

⁶ А. В. Митрофанова. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941—1942), М., 1960, стор. 105.

⁷ М. В. Коваль. У горнилі війни, К., 1972, стор. 103.

⁸ П. Н. Ємець, О. П. Самойленко. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни, Харків, 1965, стор. 13; Полтавський телловозоремонтний завод им. А. А. Жданова, Харьков, 1971, стор. 97.

⁹ ЦДАНГ СРСР, ф. 1884, оп. 31, спр. 3709, арк. 1.

¹⁰ М. З. Данилюк. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор трудовых подвигов украинского народа в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). Автореферат диссертации на соискание степени доктора исторических наук, К., 1970.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 391, арк. 174, 179, 181, 184.

За неповними даними, вже на 23 серпня 1941 р. загальна кількість евакуйованих з 9 магістралей прифронтової смуги становила 54 769 чол., у тому числі з українських залізниць (Одеської, Львівської, Ковельської, Вінницької) — 20 191 чол.¹² На 1 грудня 1941 р. з України організованим порядком було вивезено 72 581 залізничника¹³.

Розміщення обладнання підприємств залізничного транспорту Української РСР, забезпечення евакуйованого населення житлом, роботою, продуктами харчування були в центрі уваги партійних і радянських органів країни. Неодноразово з цього приводу скликалися засідання бюро ЦК Компартій союзних республік, обкомів, міськкомів партії, приймалися спеціальні рішення¹⁴.

Велику організаторську роботу в цьому напрямку проводили НКШС, а також профспілкові організації. Так, Президія ЦК профспілки працівників залізниць Півдня прийняла постанову від 24 червня 1941 р. «Про зустріч і розміщення евакуйованих членів сімей залізничників Ковельської залізниці»¹⁵, а НКШС — від 7 жовтня 1941 р. та від 19 жовтня 1942 р. — «Про будівництво житлових приміщень для евакуйованих працівників залізничного транспорту»¹⁶ і «Про поліпшення обслуговування евакуйованих сімей працівників залізничного транспорту»¹⁷. Ці документи мали велике значення для створення нормальних умов життя евакуйованим.

По-братньому зустрічали своїх колег працівники тилових магістралей. Вони допомагали їм встановлювати обладнання, будувати житла, забезпечували паливом, продуктами харчування, одягом. У тісному співробітництві з трудящими союзних республік самовіддано працювали залізничники з України, більшість яких були висококваліфікованими робітниками, передовиками й новаторами, командирами виробництва. За неповними даними, тільки в м. Саратов прибуло 763 керівних працівників Південної магістралі¹⁸. Начальники служб, станцій, депо, інженери, машиністи, робітники шляхових підприємств вливалися у виробничі колективи місцевих залізниць і підприємств НКШС або ставали кістяком нових.

Серед працівників сталевих магістралей ширився рух за своєчасне перевезення воєнних і народногосподарських вантажів, раціональне використання транспорту, економію палива та інших матеріалів. Цей рух підтримували й спрямовували партійні організації. Форми його були найрізноманітніші. Змагалися між собою споріднені підприємства, цехи, дільниці, бригади і члени бригад. Популярною стала боротьба за звання кращого робітника за певною професією, відмінника виробництва. Великого розмаху набрало змагання молодіжно-комсомольських і фронтових бригад. У травні 1942 р. з ініціативи колективу Московсько-Рязанської залізниці розгорнулося всесоюзне соціалістичне змагання під гаслом — посилити допомогу фронтові¹⁹.

Працюючи на тилових магістралях країни, залізничники УРСР не тільки активно включилися в соціалістичне змагання, а й стали його організаторами. Про це переконливо свідчить робота евакуйованих у депо ст. Уральськ залізничників Південної магістралі. Майстер Ф. О.

¹² ЦДАНГ СРСР, ф. 1884, оп. 31, спр. 3709, арк. 1.

¹³ М. З. Данилюк. Назв. праця.

¹⁴ М. В. Коваль. Все для перемоги, К., 1970, стор. 146.

¹⁵ Профсоюзы СССР. Документы и материалы, т. III (1937—1952), М., 1963, стор. 218.

¹⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 1884, оп. 40, спр. 1420, арк. 316—318.

¹⁷ Там же, спр. 1516, арк. 250.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 391, арк. 109.

¹⁹ Советские железнодорожники, М., 1970, стор. 217.

Шляховий став ініціатором оздоровлення котельного господарства і в 1942 р. вийшов переможцем в індивідуальному соціалістичному змаганні. За рішенням Західно-Казахстанського обкому КП(б) Казахстану йому було присвоєно звання кращого майстра області й вручено грамоту²⁰. Злагоджено працювали робітники механічного цеху депо, керівником якого був полтавець А. Я. Ромашов. Колективіви цеху в листопаді 1942 р. за рішенням обкому партії присвоєно звання «Кращого колективу»²¹. К. Г. Глущенко керував у депо заготівельним цехом, який теж виборов звання кращого в області²². Значних успіхів добилися машиністи, які прибули з Полтавського депо. Так, одному з них — І. В. Ільїнському — в 1942 р. присвоїли звання кращого машиніста області і вручили грамоту Західно-Казахстанського ОК КП(б) Казахстану; його ім'я неодноразово заносили на Дошку пошани, про нього розповідали в обласній і місцевій пресі. Газета «Приуральская правда» 1 серпня 1941 р. надрукувала статтю «40 років на паровозі», в якій говорилося: «Іллі Васильовичу Ільїнському 61 рік. З них 46 він віддав залізничному транспортові. За 40 років він зробив більше 2 млн. км і не мав браку в роботі, не допустив жодного порушення, жодної аварії. У 1924 р. він вступив до лав ВКП(б). Зараз він голова виробничо-товариського суду й керівник колони паровозів...»²³

Донецькі машиністи Ковш, Нежурин, Осадчий, Єременко, ставши на трудову вахту, зобов'язалися до 23 лютого 1943 р. перевезти додатково по 20 тис. т вантажів. На честь Дня Червоної Армії Єременко встановив рекорд: на 1 год. 50 хв. випередив графік і провів на фронт важкогазовий поїзд, зекономивши при цьому 2,5 т вугілля²⁴.

Щодня перевиконував норми пробігу машиніст І. П. Редько. Протягом 1942 р. він додатково провів 60 поїздів, перевіз понад план 49 тис. т вантажів і зекономив 88 т палива. Його паровоз рік не був у ремонті, хоч і пройшов 100 тис. км замість 30 тис. за планом. Таким чином, тільки на ремонті локомотиву бригада І. П. Редька заощадила 27 тис. крб.²⁵

Разом з усіма працівниками сталевих магістралей країни залізничники УРСР активно боролися за ощадливе витрачання палива. В одному з депо Рязано-Уральської залізниці за місяць було зекономлено 295 т вугілля. Найкращих результатів домоглися машиністи Покусай, Бова, Захаров, Стоянов: кожен з них за 25 днів зберіг по 30 т вугілля. Наближалися до цього рівня машиністи Гончаров, Айтуганов, Туреча, Колесников, Книш та ін.²⁶

Багато зусиль докладали командири залізничного транспорту України, щоб поліпшити роботу магістралей СРСР у важкі воєнні роки. Їх посиляли на найвідповідальніші ділянки. Так, оперативна група Південної залізниці була зосереджена на Рязано-Уральській магістралі, але за розпорядженням НКШС 30 чол. було відкликано в особливу групу Наркомату для забезпечення безперебійної роботи Ртищівського вузла — важливої комунікаційної лінії, що забезпечувала вантажами фронт²⁷. Спеціальні групи уповноважених НКШС, укомплектовані з працівників Південної магістралі, було послано на керівні пости до за-

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 391, арк. 176.

²¹ Там же.

²² Там же, арк. 177.

²³ Там же.

²⁴ «Советская Украина», 17 січня 1943 р.

²⁵ «Советская Украина», 15 січня 1943 р.; М. З. Данилюк. Назв. праця.

²⁶ М. З. Данилюк. Назв. праця.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 391, арк. 107.

лізничних вузлів Лиски та Поворино Рязано-Уральської залізниці. Досвід, набутий у фронтових умовах, допомагав їм швидко налагоджувати роботу вузлів і забезпечувати безперерйне просування на фронт військових вантажів. Командування Рязано-Уральської магістралі та НКШС неодноразово відзначало невтомну працю залізничників Південної магістралі²⁸.

Самовіддано трудилася група працівників цієї ж залізниці на Пензенській магістралі. І коли в 1941 р. її необхідно було зміцнити досвідченими кадрами, заступником начальника було призначено колишнього начальника служби руху Південної залізниці Дмитрюка, на інші керівні пости було послано ще 100 чол.²⁹

Невтомно працювали і робітники підприємств залізничного транспорту. Прикладом може бути Красноярський паровозоремонтний завод, колектив якого поповнили робітники Полтавського (573 чол.), Ізюмського та Воронежського заводів. Уже через два тижні після прибуття ешелонів було встановлено обладнання й почався випуск продукції. Наприкінці березня закладено новий цех, а у грудні з нього на фронт пішла перша партія мінометів. У 1942 р. завод отримав замовлення — налагодити випуск санітарних поїздів. Виконати це завдання було надзвичайно важко: не вистачало обладнання, матеріалів. Тоді конструктори зробили майже неможливе — за кілька днів виготовили креслення потрібного оснащення. Не рахувалися з часом і робітники, працюючи по 12 год. на добу, а при необхідності — й більше. В результаті замовлення фронту було виконано достроково. Через деякий час заводіві доручили випуск бронепоїздів. Спочатку їх складали за кресленнями бронепоїзда «Маршал Будьонний», збудованого полтавцями в липні 1941 р. Згодом на Красноярський паровозоремонтний завод надійшла документація досконаліших машин. І тут самовіддано працювали полтавські робітники, маючи вже в цьому певний досвід. Особливо відзначилися В. Є. Сученко, В. А. Балеєв, С. Я. Колесниченко та інші, які виконували по 2—3 норми за зміну³⁰.

Багато залізничників з Української РСР працювало на фронтових шляхах. Частину лінії Кизляр — Астрахань Орджонікідзівської залізниці, яка за нечувано короткий строк з'явилася в калмицькому степу, обслуговували працівники Ворошиловградського відділення А. І. Гречаний, К. П. Коняєва, Д. І. Могильний, С. В. Вербицький, І. О. Коваль та О. І. Могильний. Через невеличкий роз'їзд, де вони працювали, безупинно йшли ешелони: на північ з військами та озброєнням, на південь — з пораненими. Фронт був поруч. Фашистські літаки бомбардували поїзди, обстрілювали їх з кулеметів. Але невеличкий штат підтримував на роз'їзді повний порядок. 23 вересня 1942 р. під час авіанальоту загинуло п'ятеро з героїчної групи. Живою залишилася тільки Катерина Коняєва. Не думаючи про себе, вона кинулася відправляти санітарний поїзд, переслідований ворожими літаками. Три доби, поки не прибула зміна, відважна дівчина сама працювала на роз'їзді, виконуючи обов'язки шести чоловік — стрілочників, чергових, начальника³¹.

Українські залізничники перебували також у складі спеціальних відбудовних і експлуатаційних формувань НКШС, ремонтних і відбудовних паровозних колон особливого резерву Наркомату, військово-експлуатаційних відділень тощо. І скрізь вони показували зразки самовідданої праці. Яскравим прикладом може бути паровозна колона № 10,

²⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 391, арк. 107.

²⁹ Там же, арк. 108.

³⁰ Полтавський тепловозоремонтний завод ім. А. А. Жданова, стор. 98.

³¹ Стальные пути Донбасса, Донецк, 1970, стор. 195—196.

сформована на ст. Ожерельє Московсько-Донбаської залізниці в червні—липні 1942 р. з 342 працівників Південної колії. Її керівником був колишній начальник Південної залізниці К. І. Даниленко. Паровозна колона пройшла славний шлях: брала участь у боях за Сталінград, Орел, Ростов, Курськ, Белгород, Харків, Київ, у визволенні Польщі³². Працювати доводилося під вогнем. Більше 20 чол. було вбито й 50 поранено. Але особовий склад тримався стійко й героїчно. Серед кращих були машиністи О. І. Яковлев, М. П. Кутепов, О. І. Покусай та багато інших³³.

Таким же бойовим шляхом — від Сталінграда до Берліна — пройшла колона № 34³⁴. З честю витримав випробування на мужність колектив паровозної колони № 11 особливого резерву НКШС, укомплектований бригадами Південно-Донецької та Північно-Донецької магістралей. Очолив його колишній начальник служби паровозного господарства Південно-Донецької залізниці В. Ф. Євсєєв³⁵.

Героїчно й самовіддано трудилися залізничники України в складі воєнно-експлуатаційних відділень, у відбудовних і ремонтних поїздах, що створювалися за наказом НКШС, на будівництві нових колій, забезпечували безперебійну роботу прифронтових шляхів і відділень тощо. Тільки на Південній залізниці на початку війни було сформовано воєнно-експлуатаційні відділення № 12 і № 21, два поїзди для ремонту рухомого складу, ряд інших спецпідрозділів³⁶.

Спецформування НКШС, незважаючи на те, що їм доводилося працювати в різних пунктах СРСР, виявилися найстабільнішими колективами. Де б не були залізничники України у важкі роки війни, — вони відразу включалися в трудовий ритм. Транспортники Донбасу розширювали станційні колії в Красноводську, будували роз'їзди й ремонтували колії на багатьох дільницях Ашхабадської й Ташкентської залізниць. Зв'язківців-будівельників Південно-Донецької й Північно-Донецької залізниць можна було зустріти на спорудженні колії Кизляр—Астрахань, паровозників і працівників служби руху — в Самарканді, Новосибірську, Фрунзе, вагонників — у Челябінську, Саратові, Алма-Аті, Сизрані тощо³⁷.

Отже, успішно здійснивши евакуацію підприємств і транспортних господарств, українські залізничники у співдружності з працівниками магістралей братніх республік самовіддано трудилися на фронтових і тиллових шляхах країни та у спецформуваннях НКШС. Вони активно включилися в боротьбу за поліпшення роботи залізничного транспорту, який у перші роки війни опинився в надзвичайно важкому становищі. В результаті героїчних зусиль радянським залізничникам вдалося швидко ліквідувати прориви в роботі транспорту і значно підвищити його основні виробничі показники. А це прискорювало перемогу над ворогом.

³² Южной — 100 лет (1869—1969), Харьков, 1969, стор. 72.

³³ Там же, стор. 71; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 391, арк. 159—173.

³⁴ Южной — 100 лет, стор. 79.

³⁵ Стальные пути Донбасса, стор. 196.

³⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 391, арк. 115; Южной — 100 лет, стор. 61.

³⁷ Стальные пути Донбасса, стор. 197—198.

З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВО-ШЕФСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

М. В. КОВАЛЬ, І. І. ЛАДИВІР

У роки Великої Вітчизняної війни, як ніколи раніше, зросла роль широких мас трудящих у зміцненні обороноздатності країни і бойової могутності Радянських Збройних Сил. Поряд з робітничим класом і колгоспним селянством величезний внесок у справу перемоги над ворогом зробила радянська інтелігенція. Плоть від плоті народу, кращі її представники завжди виступали в перших рядах борців за здійснення соціалістичних перетворень у нашій країні, були вірними помічниками Комуністичної партії в боротьбі за здійснення культурної революції і технічного прогресу.

У період війни радянська творча інтелігенція, віддаючи всі свої сили й знання справі оборони Батьківщини, особливу увагу приділяла військово-патріотичній роботі, зокрема шефству над армією. Відзначаючи її особливу роль у цьому, газета «Правда» писала: «Діяльність науки, техніки, літератури і мистецтва у воєнний час потрібна не менше, а можливо, ще більше, ніж в мирний час»¹.

Зародившись ще в період громадянської війни, шефство радянської інтелігенції над Червоною Армією розвивалося й ширилося у роки передвоєнних п'ятирічок, коли партія вела активну боротьбу за зміцнення Збройних Сил країни. А в період Великої Вітчизняної війни цей патріотичний рух набув ще більшого розмаху, став одним з найважливіших проявів єдності армії і народу, фронту і тилу.

З перших же днів велику роботу, зокрема, по вдосконаленню бойової техніки розгорнули вчені Української РСР. 25 червня 1941 р. відбулися загальні збори співробітників Академії наук республіки, присвячені питанню перебудови роботи її установ на воєнний лад. В одностайно прийнятій резолюції вчені висловили готовність максимально допомогти Червоній Армії в її боротьбі за свободу і незалежність рідної Батьківщини².

Тисячі наукових працівників України, одягши військову форму, пішли до лав діючої армії, віддаючи всі свої знання справі перемоги над ворогом. Лише із співробітників Академії наук республіки на фронт перебували понад 300 науковців, у тому числі 130 докторів та кандидатів наук. Серед них — члени-кореспонденти АН УРСР О. Ю. Лур'є, М. М. Сиротинін, кандидати хімічних наук І. А. Шека, В. А. Радченко, кандидат фізико-математичних наук М. В. Пасічник, кандидат біологічних наук І. Г. Підоплічко та ін.

У перші ж дні війни установи Академії наук налагодили найтісніші зв'язки з армією. Цьому, зокрема, сприяла зустріч президента АН УРСР О. О. Богомольця з командуючим Південно-Західним фронтом М. П. Кирпоносом, в результаті якої було намічено заходи, що їх мали здійснювати установи Академії наук для зміцнення обороноздатності Радянських Збройних Сил³.

25 червня 1941 року президія АН УРСР запропонувала всім підпорядкованим їй відділам і науковим установам негайно внести зміни в тематичні плани, наблизивши їх до вимог воєнного часу⁴. Вже чере:

¹ «Правда», 26 грудня 1941 р.

² Там же.

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 307, арк. 103.

⁴ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 26, арк. 28.

кілька днів на її адресу почали надходити повідомлення про виконання цього рішення. Ось що писала, наприклад, дирекція Інституту історії України 27 червня 1941 р.: «В зв'язку з умовами воєнного часу Інститут історії України поточну роботу за тематичним планом тимчасово припинив і переключився на написання серії брошур про героїчне минуле нашого народу, систематичне надсилання статей відповідного змісту в періодичну пресу, особливо військову, активну участь усіх співробітників інституту в читанні доповідей та лекцій у частинах Червоної Армії»⁵.

У складних умовах перших воєнних тижнів інституту АН УРСР розширювали зв'язки з військовими установами й частинами, промисловими підприємствами, вносили відповідні зміни у плани науково-дослідних робіт. Їх майстерні й лабораторії налагодили виробництво продукції на замовлення фронту.

Багато для діючої армії зробив, зокрема, створений при Академії наук УРСР Науково-технічний комітет сприяння обороні з хімічною, медичною та технічною секціями. У ньому працювали такі видатні вчені, як П. П. Будников, М. В. Луговцев, Г. Ф. Проскура, І. М. Францевич, А. І. Кіпріанов та ін.

Велику роботу на замовлення командування Військово-Повітряних Сил і Військово-Морського Флоту провів також Фізико-технічний інститут АН УРСР. З 20 тем оборонного значення уже в перші місяці війни було виконано 18. Всі 8 лабораторій інституту перейшли на воєнне виробництво⁶. Його колектив, налагодивши тісні зв'язки з заводами Харкова, які працювали для потреб фронту, а також із штабом МППО і військовим командуванням, проводив дослідження зразків фашистських бомб, торпед, снарядів і т. ін.⁷

Активну участь у створенні бойової техніки брали й працівники вузів республіки. В Одеському університеті, наприклад, виконувалися замовлення Приморської армії. Хіміки, зокрема, створили спеціальну лабораторію, в якій добували водень для аеростатів. Важливі замовлення виконувалися для фронту у майстерні фізико-математичного факультету. За самовіддану працю командування армії оголосило подяку його працівникам⁸. Міни, гранати, пляшки із запальною рідиною виготовлялися також у Дніпропетровському хіміко-технологічному, Донецькому й Київському індустріальних, Харківському механіко-машинобудівному інститутах та інших вузах України.

Понад 50 тем, переважна більшість яких мала оборонне значення, розробляли вчені Інституту енергетики Академії наук УРСР. Під керівництвом академіка АН УРСР Г. Ф. Проскури вони удосконалили конструкції гідромуфт і гідропередач для транспортних і бойових машин, що сприяло підвищенню їх надійності й поліпшенню управління ними.

Широке впровадження на промислових підприємствах знайшов метод калібрування труб для артилерійських гармат і мінометів, розроблений в Інституті чорної металургії Академії наук УРСР під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР П. Т. Ємельяненка. За удосконалення технології виробництва мінометних труб вченому в 1943 р. присуджено Державну премію СРСР⁹.

Увагу Інституту електрозварювання АН УРСР було прикуто до розробки технології електрозварювання обладнання, необхідного для

⁵ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 26, арк. 39.

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 436, арк. 76; Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 18, спр. 2, арк. 8.

⁷ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 17, спр. 13, арк. 12—13.

⁸ О. Юрженко, З. Паршина, Г. В'язовський. Одеському університету — сто років, Одеса, 1965, стор. 78.

⁹ Труды Института черной металлургии АН УССР, т. 1, К., 1946, стор. 35, 75.

виробництва оборонної продукції, зокрема, авіабомб, артилерійських систем, корпусів танків тощо. Улітку 1942 р. був успішно застосований спосіб автоматичного дугового зварювання під флюсом, винайдений перед самою війною директором інституту академіком АН УРСР Є. О. Патоним. Про великий економічний і технологічний ефект нового способу учений у листі до ЦК КП(б)У в березні 1943 р. писав: «На верстаті для зварювання бортів танку колгоспна дівчина, яка недавно поступила на завод, працюючи на автоматі, за одиницю часу випускає таку ж кількість зварених бортів, яку раніше, при роботі вручну, випускали шість кваліфікованих зварників. На іншому верстаті до башти танка приварюється кільце-погон. Якщо раніше досвідчений зварник витрачав на цю роботу п'ять годин, то тепер хлопчик-учень, працюючи автоматом, виконує ту ж роботу за 45 хвилин, тобто в 6,5 раза швидше»¹⁰.

За роки Великої Вітчизняної війни на оборонних заводах з допомогою спеціальних установок було зварено близько 6000 км швів на танкових корпусах і баштах, а також на самохідних гарматах¹¹. Метод автоматичного зварювання броні значною мірою допоміг розв'язати завдання безперебійного забезпечення фронту такою грізною зброєю, як танк Т-34.

У завершальний період війни вчені України продовжували важливу роботу по вдосконаленню бойової техніки для діючої армії. Складне завдання на початку 1945 р. одержав, зокрема, від Державного Комітету Оборони Інститут будівельної механіки АН УРСР. Воно полягало у випробуванні на його стендах матеріалів для ферм мосту через р. Віслу напередодні штурму Варшави радянськими військами. Завдання було виконане швидко і якісно. Крім цього, вчені інституту на замовлення Інженерного комітету Червоної Армії зробили гідравлічний розрахунок наплавних і понтонних мостів¹². Усього тут було виконано понад 400 оборонних робіт¹³. Науковці Інституту фізики і математики АН УРСР створили цілий ряд унікальних зразків засобів зв'язку та акустичних приладів для підрозділів протиповітряної оборони¹⁴.

Радянські вчені доклали багато зусиль до організації медичної служби в Червоній Армії, найшвидшого вилікування поранених бійців та офіцерів. Багато тисяч радянських воїнів було повернуто у стрій завдяки діяльності колективів медиків на чолі з О. О. Богомольцем, М. М. Губергріцем, М. О. Дудком, М. Д. Стражеском, В. П. Філатовим, Г. В. Фольбортом та ін. Їх невтомна енергія і чудовий талант здобули безмежну вдячність бійців та офіцерів.

Український науково-дослідний туберкульозний інститут, Український психоневрологічний інститут, Харківський інститут переливання крові та інші медичні заклади були перетворені на великі спеціалізовані військові госпіталі. Завдяки новаторській методиці, застосованій в них та інших лікувальних установах, врятовано від загибелі і повернуто до лав армії 72,3% поранених і 91% хворих воїнів¹⁵.

З перших же днів війни науковці очолили фронтові евакопункти і госпіталі, санітарно-епідемічні загони, почали працювати провідними спеціалістами медичної служби армій і фронтів. Так, І. М. Іщенко був головним хірургом 3-го Українського фронту, В. Х. Василенко — головним терапевтом 1-го Українського фронту, Д. Н. Яновський — головним терапевтом 3-го Українського фронту, Р. Є. Кавецький — старшим інспек-

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 408, арк. 3—36.

¹¹ «Известия», 15 листопада 1944 р.

¹² Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 9а, спр. 16, арк. 10.

¹³ Там же, арк. 16.

¹⁴ Там же, оп. 20, спр. 4.

¹⁵ «Наука и жизнь», 1970, № 5, стор. 71.

тором-консультантом фронтового евакопункту Південно-Західного і Ста-лінградського фронтів, М. С. Коломійченко — головним хірургом 62-ї (пізніше — 8-ї гвардійської) армії, М. А. Ясиновський — флагманським терапевтом Чорноморського флоту.

Начальниками сануправлінь, головними спеціалістами армій і фронтів, генералами медичної служби стали професори Київського медичного інституту Л. Р. Маслов, П. М. Бялик, Ф. А. Ходарков та інші. Фронтowymi медпрацівниками були 383 професори і викладачі Дніпропетровського та Харківського медичних інститутів¹⁶. Всього в рядах Червоної Армії, на військово-санітарній роботі перебували близько 16 тис. лікарів України¹⁷.

Чималий вклад у зміцнення боєздатності Червоної Армії зробили представники суспільних наук. Історики, філософи, економісти проводили велику роботу на фронті як лектори і пропагандисти. Так, у розпалі оборонних боїв за Київ у 1941 р. ЦК КП(б)У створив лекторські бригади, в які входили працівники АН УРСР і вузів республіки. Вони читали лекції з воєнно-патріотичної тематики у частинах діючої армії, винищувальних батальйонах¹⁸. В 1942—1943 рр. представники суспільних наук АН УРСР і вузів республіки за відрядженнями ЦК КП(б)У виступали перед воїнами Південно-Західного, Південного, 1, 2, 3 і 4-го Українських фронтів. Великим успіхом, зокрема, користувались у бійців та командирів Південно-Західного фронту лекції доктора історичних наук професора М. Н. Петровського¹⁹. За вказаний час науковці Інституту історії й археології України у тилкових військових частинах і госпіталах прочитали майже 800 лекцій²⁰.

Великий внесок у зміцнення обороноздатності Червоної Армії, у підвищення бойового духу її воїнів зробили працівники літератури і мистецтва. З перших же днів війни вони виявили надзвичайну громадсько-політичну активність. Загальний настрій творчих працівників у ті дні висловили представники інтелігенції Харкова. В прийнятій на їх зборах резолюції відзначалося: «Ми ні на хвилину не дозволимо собі думати про спочинок і спокій. Не залишимо пензля, пера, настійної праці над створенням бойового маршу, пісні, агітплакату, поки весь наш народ докладає титаничних зусиль у боротьбі проти найлютішого ворога свободи, народів і людської культури! Віддамо всі свої сили, все вміння своє, роботу і життя для перемоги нашого вільного народу над гітлерівською бандою варварів, люджерів і мракобісів»²¹. В Києві на зборах, що відбулися на початку липня 1941 р., було організовано три бригади, до яких входили 50 письменників і поетів. Вони проводили велику роботу на оборонних підприємствах, у військових частинах та госпіталах²².

По-новому залунали голоси майстрів художнього слова, які перебували в самій гущій подій воєнного часу. Вже у початковий період війни були опубліковані їхні твори, присвячені боротьбі радянського народу проти фашистської навали. Під час оборони Одеси місцеві письменники написали і видали масовим тиражем 67 назв брошур і листівок²³.

Близько 80 літераторів пішли на фронт. Вони воювали під Москвою і Ленінградом, у горах Кавказу і Криму, на берегах Волги і Дні-

¹⁶ «Відмінник навчання» (Дніпропетровський медінститут), 15 вересня 1965 р.; «За радянського лікаря» (Харківський медінститут), 6 травня 1965 р.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 373, арк. 28.

¹⁸ «Комуніст», 15 серпня 1941 р.

¹⁹ Архів Інституту історії АН УРСР, оп. 1, спр. 8, арк. 57.

²⁰ Там же, спр. 4, арк. 80; спр. 8, арк. 2.

²¹ «Соціалістична Харківщина», 18 липня 1941 р.

²² «Комуніст», 8 липня 1941 р.

²³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 51.

пра. Смертю хоробрих загинуло 25 письменників, серед них — О. Десняк, Я. Кочура, К. Герасименко, В. Трублаїні, Д. Каневський, М. Шпак.

Перебуваючи на фронті, літератори багато іздили, знайомилися з воїнами, їх ділами, прагненнями, думками. Письменники-фронтовики часто влаштовували у військових частинах літературні вечори та зустрічі, на яких знайомили бійців та офіцерів з досягненнями радянської літератури, читали власні твори, написані в окопах і землянках під грім гармат.

Проводячи велику політико-виховну роботу в діючій армії, письменники нерідко, залишивши перо, брали гвинтівку і разом з солдатами йшли в бій. Так було з С. Борзенком, який в силу обставин у 1943 р. прийняв командування над десантною групою на Керченському півострові. За цей подвиг йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Так було і з Ю. Мартинчем, що, замінивши загинлого командира, повів бійців в атаку²⁴. Письменники І. Гончаренко, В. Кучер, А. Трипільський брали участь в обороні Одеси і Севастополя. Під Сталінградом воювали М. Бажан, Л. Первомайський, П. Усенко, А. Малишко, П. Дорошко. Серед захисників Кавказа були Л. Дмитерко, В. Собко, С. Склярєнко та ін.

В ході війни воїни-письменники дедалі більше посилювали ідейно-виховну і політосвітню роботу в армії. Поряд з цим вони знайомили бійців та офіцерів з досягненнями радянської літератури. Так, на Воронезькому (пізніше 1-му Українському) фронті тривалий час перебувала бригада літераторів, до складу якої входили А. Головка, А. Малишко, В. Сосюра, Л. Дмитерко, П. Дорошко, С. Склярєнко, М. Стельмах. Частими гостями були письменники, зокрема, в 5-му гвардійському танковому корпусі, яким командував генерал А. Г. Кравченко. Вони листувалися з самодіяльними літераторами-бійцями, влаштовували літературні вечори та зустрічі.

З великим натхненням працювали для фронту композитори. Основну увагу вони приділяли створенню масової оборонної пісні й маршу. За два перших місяці війни, наприклад, київські композитори у співдружності з поетами написали понад 40 патріотичних пісень і кілька походних маршів для духового оркестру²⁵. Усього за роки війни українські композитори і поети створили понад 100 патріотичних пісень²⁶. Часто передавалися по радіо і виконувалися в концертах, зокрема, пісні «Моя Україна» І. Віленського, «Пісня трактористів» Л. Ревуцького, «Слово гніву» Ю. Мейтуса, «Клятва» Г. Верьовки та ін.

Велику творчу і культурно-освітню роботу серед бійців та офіцерів Червоної Армії провадили майже 20 членів Спілки радянських композиторів УРСР, у тому числі — І. Віленський, В. Рождественський, Р. Верещагін, А. Філіпенко, А. Штогаренко, Г. Жуковський, П. Майборода, Г. Майборода. Вони допомагали організовувати у військових частинах художню самодіяльність²⁷. На 3-му Українському фронті, наприклад, великою популярністю користувались пісні, створені солдатами за допомогою композиторів-фронтовиків В. Борисова і В. Довженка про старого воїна Луку Кривченка, кавалера трьох георгіївських хрестів і чотирьох медалей, а також ордена Червоної Зірки, і про політпрацівника М. Сугакова, який в бою втратив руку, але залишився в строю, повів бійців в атаку і загинув.

Важливу роботу по створенню плакатів і агітвікон, великих панно для оформлення вулиць міст, виконанню карикатур, малюнків для газет, маскуванням воєнних об'єктів проводили художники. Під час оборони

²⁴ «Література і мистецтво», 8 травня 1944 р.

²⁵ «Комуніст», 20 серпня 1941 р.

²⁶ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 175, арк. 168—169.

²⁷ «Література і мистецтво», 22 березня 1945 р.

Києва при Спілці радянських художників України була створена ударна фронтова бригада з найкращих художників-графіків для випуску плакатів та агітвікон. В цю бригаду входили В. Литвиненко, Р. Мельничук, І. Литинський, В. Костецький та інші майстри пензля, а також поети В. Сосюра, Л. Первомайський, К. Герасименко. Перші плакати, створені цією бригадою, з'явилися вже 24 червня 1941 р.²⁸ Активну роботу розгорнули харківські художники на чолі з А. Страховим, які вже на другий день війни організували спеціальний штаб при Харківському військово-муніципальному округу по створенню агітвікон і плакатів. На 15 серпня 1941 р. вони підготували понад 40 агітвікон.

Понад 30 художників (серед них М. Рибальченко, М. Глушенко, Г. Меліхов, І. Кружков та ін.) протягом війни перебували безпосередньо на фронті, оформляючи газети, бойові листки, агітвікна, роблячи зарисовки з натури, портрети воїнів, влаштовуючи виставки у прифронтовій смузі. З власної ініціативи і при допомозі армійських політвідділів українські майстри пензля влаштували, зокрема, невеликі пересувні виставки на Сталінградському, Воронезькому й Північно-Кавказькому фронтах²⁹. Художники, які працювали у радянському тилу, нерідко виїздили на фронт у творчі відрядження. Так, у 1942 р. у складі делегації трудящих Туркменської РСР виїжджав на Західний фронт Р. Мельничук. Працюючи у фронтових умовах, він виконав близько 50 живописних і графічних робіт, присвячених фронтовикам, їх ратним будням. Повернувшись до Ашхабада, Р. Мельничук демонстрував ці твори на двох виставках³⁰.

Плідно працювали у військах 1-го Українського фронту В. Костецький, М. Нелінгер, С. Шишко та інші. Вони зробили 250 етюдів, зарисовок, портретів воїнів³¹. Ці твори були представлені на виставці, що відкрилася в жовтні 1944 р. у Києві. Велику шефську роботу у військах 3-го Українського фронту здійснювала бригада Спілки радянських художників України, до якої входили М. Деревус, В. Касіян, Р. Мельничук, О. Пащенко та ін. Вони влаштовували спеціальні виставки своїх фронтових творів³².

З великим натхненням група митців (О. Шовкуненко, К. Трохименко, М. Деревус, О. Пащенко та ін.) взяла участь у конкурсі на кращий проект бойового ордена Богдана Хмельницького I—III ступенів, запровадженого Радянським урядом у кінці 1943 р. Конкурс цей провадився у Москві. Спеціальна комісія обрала ескіз-проект, виконаний О. Пащенко, за яким і був виготовлений орден³³.

Чимало зробили для культурного обслуговування воїнів Червоної Армії працівники культосвітніх закладів УРСР. Великі бібліотеки, музеї, кінотеатри прифронтових міст перебудували свою роботу для потреб діючої армії. На початок липня 1941 р. Державна публічна бібліотека АН УРСР відправила воїнам 4 пересувні бібліотеки (по 1400 книжок у кожній)³⁴. Цей приклад наслідували колективи бібліотек Одеси, Харкова, Сталіно та інших міст республіки. Під час оборони Донбасу у прифронтовій смузі працювало 9 кінотеатрів і 43 пересувки, які обслужили 152 тис. бійців і командирів, влаштувавши 380 сеансів. Тоді ж співробітники Ворошиловградського музею революції організували близько 90

²⁸ З. В. Лашкул. Украинский советский плакат в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). К., 1962, стор. 7.

²⁹ «Література і мистецтво», 23 квітня 1944 р.

³⁰ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР (далі — ЦДАМЛМ УРСР), ф. 186, оп. 1, спр. 6, арк. 1—3.

³¹ «Київська правда», 18 липня 1944 р.

³² ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 155, арк. 23.

³³ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 117, оп. 1, спр. 62, арк. 6.

³⁴ «Советская Украина», 17 липня 1941 р.

екскурсії для воїнів, у яких взяли участь 55 тис. чоловік. Місцева обласна бібліотека організувала для них 300 пересувних бібліотечок³⁵.

Справді неоціненну творчу роботу виконали працівники театрального мистецтва України в справі задоволення культурних запитів фронтовиків, їх ідейного виховання. На другий же день війни в республіканському і обласних управліннях в справах мистецтв при РНК УРСР було створено штаби по культурному обслуговуванню трудящих і воїнів Червоної Армії. На базі ряду театрів виникли «театри малих форм» — міпіатюр, пересувні і фронтові. З артистів українських театрів створювалися спеціальні концертні бригади для обслуговування військових частин.

Підтримуючи найтісніший зв'язок з діючою армією, мистецькі колективи керувалися ленінськими настановами. Ще в перші роки революції В. І. Ленін у підписаній ним постанові «Про облік сценічних і театральних працівників» наголошував на необхідності залучення майстрів мистецтв до оборони соціалістичної Вітчизни, маючи на увазі «використання їх для обслуговування фронту і тилу Червоної Армії за професією»³⁶.

Велику роботу по обслуговуванню фронтовиків і населення провадили театральні колективи в період оборони Києва. За перший тиждень війни було організовано десятки концертних бригад з участю провідних артистів — З. М. Гайдай, М. С. Гришка, Ю. С. Лаврова, М. Ф. Романова, І. С. Паторжинського та ін. Вони давали в середньому по 10 концертів на день у частинах Червоної Армії та на підприємствах³⁷. Широку концертну діяльність під час оборони Одеси розгорнули місцеві театри — Революції, оперети та інші, які обслужили десятки тисяч воїнів.

Силами артистів України в першій половині 1942 р. здійснювалося культурно-мистецьке обслуговування бійців і командирів двох фронтів — Південно-Західного і Південного. Тут постійно працювали 13 фронтових бригад, до яких входили артисти київських театрів опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, ім. І. Я. Франка, Харківського театру української драми ім. Т. Г. Шевченка, Ворошиловградського театру російської драми та ін.³⁸. У Ворошиловграді під час оборони Донбасу був створений фронтовий музично-драматичний театр, який дав близько 300 спектаклів і концертів для військових частин і госпіталів, що дислокувалися в місті³⁹.

Велику роботу у діючій армії провадили театр Червоної Армії Південно-Західного фронту, ансамбль червоноармійської пісні і танцю того ж фронту під керівництвом П. І. Вірського та інші, в колективи яких влилося багато артистів з театрів України. Ансамбль Південно-Західного фронту лише за шість тижнів війни дав 110 концертів. У мирний час таку кількість концертів можна було дати лише протягом 7 місяців⁴⁰.

Особливого розмаху діяльність концертних фронтових бригад набула у другий і третій періоди Великої Вітчизняної війни. Це було свідченням дедалі міцніючих зв'язків творчої інтелігенції з воїнами. Не було жодного з евакуйованих на схід театрів, який би не послав кращих своїх працівників у складі фронтових бригад. Київський театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка надіслав на фронт 22 бригади, які дали 920 концертів; три бригади Запорізького театру ім. М. Заньковецької дали 215 вистав і концертів тощо. Активну роботу по культурному обслуговуванню бійців провадили Об'єднаний Дніпропетровський і Одеський театр

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 33—36.

³⁶ «Вестник театра», 1919, № 20, стор. 5.

³⁷ «Советская Украина», 30 липня 1941 р.

³⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 63, арк. 34.

³⁹ Там же, спр. 4, арк. 32—33.

⁴⁰ «Советская Украина», 12 серпня 1941 р.

опери і балету, Житомирський ім. М. Щорса, Донецький ім. Артема, Полтавський ім. М. Гоголя, Сумський ім. М. Щепкіна та інші. Усього в 1942—1944 рр. на фронті працювали 108 концертних бригад⁴¹.

Незмінним супутником у боях і походах радянських воїнів був ансамбль пісні і танцю, керований Л. Чернишовою. Він виступав на семи фронтах, його виступи бачили сотні тисяч бійців. Міцна дружба зв'язалась у колективу ансамблю з командуючим 1-м Українським фронтом генералом М. Ф. Ватутіним. Усього за час війни він дав на фронті до 2000 концертів⁴².

800 разів виступив у фронтових умовах шахтарський ансамбль пісні і танцю Донбасу. За період з вересня 1941 по листопад 1942 р. він побував на Південному, Північно-Кавказькому, Закавказькому фронтах і в Приморській армії, подолавши загалом 25 тис. км⁴³. Наприкінці 1944 р. у районі дій 3-го Українського фронту виступали концертно-фронтowa бригада Київської філармонії і театру музичної комедії у складі 14 чоловік, а також ансамбль пластико-акробатичного балету під керівництвом А. Асенкової і бригада артистів естради⁴⁴.

Майстри мистецтв виконували на фронті роль полум'яних агітаторів, пристрасних пропагандистів ідей радянського патріотизму. Злободенним і гострим був їхній репертуар. Вони широко використовували художню розповідь, політичні фельетони, вірші, скетчі, уривки з популярних п'єс, п'єс-одноактівки, пісні, уривки з музичних творів. Іноді ставились і цілі спектаклі в скороченому варіанті.

Перебуваючи в діючій армії, творчі бригади пересувалися разом з військами. З концертами вони виступали вдень, бо в нічний час це можна було запалити світло. Працювали просто неба, у міських парках, у селах, на аеродромах. Перед імпровізованою сценою на галявинах, на гіллі дерев, пнях, ящиках влаштовувалися глядачі. Нерідко концерти переривалися шумом близького бою, повітряним бомбардуванням, гарматною канонадою. Але артисти, виявляючи безстрашність і холонокровність, продовжували свою справу. У наказі Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР про роботу, зокрема, фронтової бригади київського театру ім. І. Франка відзначалося: «Бригада проводила свої виступи безпосередньо на передовій лінії фронту. Виступи відбувалися на високому художньому рівні, програма і репертуар концертів були добре продумані. У важких фронтових умовах бригада несла своє мистецтво в частини діючої армії, викликаючи почуття вдячності бійців і командирів»⁴⁵. Вистави і концерти фронтових бригад часто перетворювалися у хвилюючі патріотичні демонстрації.

Безмежно віддані своїй благородній справі, радіючи кожній зустрічі з воїнами, артисти прагнули подолати всі труднощі у прагненні донести своє мистецтво до передових позицій, до кожного бійця на фронті. Концертні бригади завжди знаходили серед радянських воїнів вдячних глядачів і слухачів, захоплених і щирих цінителів. Про дружбу українських артистів і фронтовиків свідчили відгуки — листи, адреси, накази, телеграми, в яких висловлювалася величезна подяка працівникам сцени. У серпні 1944 р. військова рада 57-ї армії 3-го Українського фронту, наприклад, видала спеціальний наказ, де оголошувалася подяка групі артистів Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка за велику художню роботу, проведену ними серед особового складу армії. У наказі,

⁴¹ Советский театр. Сборник статей, М., 1947, стор. 240.

⁴² Л. Данилевич. Музыка на фронтах Великой Отечественной войны, М., 1948, стор. 78; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 14, арк. 9.

⁴³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 63, арк. 51.

⁴⁴ Там же, арк. 10—10 зв., 33.

⁴⁵ «Вечерняя Москва», 28 січня 1943 р.

зокрема, говорилося: «Концерти проходили з великим успіхом і користувалися великою любов'ю фронтників. Незважаючи на важкі умови фронтової обстановки, бригада артистів дала 12 концертів і виступала з великим натхненням і майстерністю, виявляючи при цьому витримку і спокій. Якістю своїх виступів бригада артистів добилася великої популярності серед частин армії»⁴⁶. Велику шефську роботу в гарнізонах різних міст радянського тилу провадили відомі співаки Л. Руденко, М. Частій, М. Кипоренко-Доманський, М. Гришко та ін.⁴⁷

Свій внесок у посилення боєздатності Червоної Армії зробили і працівники кіномистецтва. Робота операторів на передовій почалася з перших же днів війни. При штабах фронтів були створені спеціальні кіногрупи. Одна з них у складі 15 працівників Української студії кінохроніки працювала протягом 1942—1943 рр. на Південно-Західному і Брянському, інша (10 чоловік) — на Південному і Воронежському фронтах⁴⁸.

У 1943—1945 рр. бригади Української студії хронікального фільму в складі 1, 2, 3 і 4-го Українських, 1-го Білоруського та інших фронтів брали участь у багатьох операціях по визволенню території України, Білорусії, Молдавії, а також Польщі, Угорщини, Австрії, Чехословаччини, Німеччини, Болгарії, Югославії та інших країн від фашистських загарбників. Лише за останні місяці 1944 р. оператори цієї студії відзняли на фронтах понад 20 км плівки. Ці матеріали також були використані О. П. Довженком у фільмі «Перемога на Правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі українських земель»⁴⁹. Кіножурналісти брали активну участь у створенні 500 номерів різних кіножурналів і близько 100 короткометражних і повнометражних воєнних фільмів, у тому числі таких, як «День війни», «Народні месники», «Чорноморці», «Битва за Кавказ» та ін.⁵⁰

Кіножурналісти були не тільки свідками війни, а й її активними учасниками. Щоб відбити на плівці найбільш цікавий фронтовий матеріал, кінооператори брали участь в атаках, вилітали на бомбардувальниках у бойові рейси, разом з партизанами здійснювали тривалі переходи по тилах ворога. Оператор Української студії кінохроніки А. Казак, пройшовши з Червоною Армією героїчний, повний випробувань шлях, знімав оборону Києва у 1941 р. і оборону Сталінграда у 1942 р., Курсько-Орловську битву і форсування Дніпра у 1943 р. Під час зйомок він був тяжко поранений. Такі важливі історичні події, як оборона Севастополя, визволення Києва тощо знімав О. Кричевський.

Замовлення військових установ виконувала Українська кіностудія науково-популярних та учбових фільмів, яка в серпні 1944 р. повернулася в Київ з евакуації. За 1942—1945 рр. її працівники створили 60 інструктивних фільмів для командного і технічного складу Червоної Армії, зокрема, «Перевезення бронетанкових військ», «Підготовка бійця-парашутиста», «Маскування військ», «Протихімічний захист бійця» та ін.⁵¹

Значну роль у вихованні високого бойового духу бійців та офіцерів відігравали працівники радянської преси. Фронтовими кореспондентами були поети і письменники А. Головка, С. Журахович, О. Левада, О. Носенко, М. Стельмах, М. Тардов, А. Трипільський та ін.

⁴⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 175, арк. 53.

⁴⁷ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 2, арк. 5; ф. 120, оп. 1, спр. 42, арк. 15.

⁴⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 66, арк. 36; оп. 14, спр. 448, арк. 23. Відзняті матеріали були використані О. П. Довженком в його фільмі «Битва за нашу Радянську Україну».

⁴⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 15, спр. 208, арк. 14.

⁵⁰ Н. Большаков. Советское киноискусство в годы Великой Отечественной войны, М., 1950, стор. 144.

⁵¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 65, арк. 71.

Майстри слова стали вправними військовими журналістами. Харківський письменник Ю. Шовкопляс, який як фронтовий кореспондент брав участь в обороні Донбасу, Сталінграда, Кавказу, у визволенні території України, писав у вересні 1943 р.: «Написав я за ці два роки багатенько, та це — мій бойовий, а не письменницький рахунок. Писати для себе — на це я не мав ніякої можливості. Треба було писати тільки те, чого вимагала обстановка. Це важка, часто невдячна, але конче потрібна робота. Якщо я допоміг хоч сотні бійців розгледіти, що таке фашист, або навчив нашого солдата краще володіти зброєю, я вважаю, що непогано справився з своїм завданням. Ну а чистою літературою буду займатися потім, коли буде для цього час»⁵².

Широку масово-політичну роботу серед воїнів здійснювали у початковий період війни журналісти з республіканських газет «Комуніст», «Советская Украина», кийвської обласної газети «Пролетарская правда», одеських — «Чорноморської комуни», «Большевистское знамя», газети для населення окупованих територій «За Радянську Україну». З участю українських журналістів були організовані і діяли протягом війни ряд фронтових, армійських та дивізійних органів преси, зокрема газети «За честь Батьківщини» (1-й Український фронт), «Суворовський натиск» (2-й Український фронт), «Советский воин» (4-й Український фронт), «Во славу Родины» (Південний фронт), «За Родину» (Приморська армія), «Красная Армия» (Південно-Західний фронт), фотогазета «Слава героям» (Південно-Західний фронт) та багато інших.

Радянська преса закликала бійців швидше визволити територію нашої Батьківщини від загарбників, викликала в них рішучість віддати для цього всі сили. «Привіт з Південного фронту редактору і всім працівникам газети «Комуніст», — писав у редакцію газети боець К. Білоус. — Коли я читаю «Комуніст», я відчуваю, що Україна живе і буде жити... Яка велика радість для всіх нас читати «Комуніст», відчувати подих рідної Батьківщини»⁵³. Щодня протягом 1944—1945 рр. на фронті відправлялося близько 10 тис. газет, журналів, брошур, що видавалися в УРСР⁵⁴.

Плідну роботу серед воїнів Червоної Армії провадили радіожурналісти. З початком війни з'явилися нові форми роботи на радіомовленні. Український радіокомітет під час оборони Києва і Одеси організовував радіомітинги, присвячені героїзму воїнів і населення, переклики цих міст з Москвою та Ленінградом. Спеціальні передачі радіокомітет організовував для радянських льотчиків, танкістів, артилеристів. У 1941 р. виник і зовсім новий вид зв'язку фронтовиків з їх сім'ями — листування по радіо. В період окупації території України передачі для воїнів Червоної Армії здійснювали радіостанції ім. Т. Г. Шевченка, «Радянська Україна», що працювали в радянському тилу, і пересувна радіостанція «Дніпро», яка діяла у прифронтовій смузі.

Для воїнів по радіо організовувалися спеціальні цикли літературно-драматичних і музичних передач. Кілька їх присвячено Героям Радянського Союзу. Часто влаштовувалися передачі безпосередньо з передової. Так, в одній з них під назвою «Вогонь дніпровських батарей», що транслювалася в червні 1944 р., виступили учасники боїв за Пінськ — воїни Дніпровської флотилії. Із студії Українського радіокомітету з вітанням до дніпровців звернулися письменники, артисти, передовики виробництва. На закінчення передачі був даний концерт. Відразу ж після

⁵² ЦДАМЛМ УРСР, ф. 127, оп. 1, спр. 185, арк. 2.

⁵³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 41, арк. 23.

⁵⁴ Там же, спр. 255, арк. 8.

нього на адресу комітету надійшла радіотелеграма з бази флотилії, в якій висловлювалася подяка за цікаву передачу⁵⁵.

Військово-шефська діяльність інтелігенції мала велике значення для підвищення морально-політичного стану бійців та офіцерів діючої армії, допомагала їм переносити нелегке фронтове життя. У горнилі великої битви з фашизмом наповнювалася новим змістом дружба працівників науки і культури з воїнами славних Збройних Сил СРСР.

Представники творчої інтелігенції своєю активною діяльністю на фронті надихали воїнів на славні подвиги в ім'я матері-Вітчизни. Звертаючись до них, боєць А. Гриценко писав до газети «Правда України»: «Допомагайте словом і ділом бити ворога, посилюйте віру в нашу перемогу, а ми тут розмову з фашистом будемо вести мовою гармат, мінометів і кулеметів. Зіллемо у єдиний потік наші зусилля — ворог буде розбитий»⁵⁶.

В роки Великої Вітчизняної війни радянська інтелігенція переконливо довела свою здатність виконувати громадський обов'язок, вирішувати складні практичні завдання, працювати в самій гущі мас, віддавати всі сили для посилення обороноздатності соціалістичної Вітчизни, для зміцнення зв'язків армії і народу.

⁵⁵ Там же, спр. 272, арк. 8—9.

⁵⁶ «Правда України», 25 червня 1944 р.

З ІСТОРІЇ ВІДНОВЛЕННЯ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У 1944—1946 рр.

А. М. БІЛЬКЕВИЧ

З початком масового вигнання фашистських загарбників Комуністична партія і Радянська держава, спираючись на підтримку всього народу, організували відбудову народного господарства і культурних установ у визволених районах. Необхідною передумовою у цьому процесі було відновлення і організаційне зміцнення партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій.

Одним з найважливіших завдань ЦК КП(б)У було зміцнення партійного, комсомольського апарату та органів Радянської влади у західних областях України.

Відновлення комсомольських організацій в республіці широко висвітлено в історико-партійній літературі¹. Менше сказано про цей процес в західних областях УРСР².

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., том другий, К., 1968; том третій, К., 1969; П. Тронько. Подвиг твоєї батьків, К., 1968; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1971.

² М. Г. Пушкаренко. Відродження комсомольських організацій і розгортання їх діяльності у визволених районах України (1943—1945 рр.) — Наукові праці з історії КПРС.— Міжвідомчий науковий збірник, випуск 30, Видавництво Київського університету, 1969; В. Д. Яценко. Відновлення та організаційно-політичне зміцнення комсомольських організацій республіки (1943—1946 рр.) — «УІЖ», № 6; П. А. Борковський. Восстановление и организационное укрепление партийных организаций западных областей УССР (1944—1945 гг.) — «Вопросы истории КПСС», 1971, № 11; В. Г. Врублевський, Р. І. Киричок. Комуністична партія України — організатор і керівник відродження та зміцнення комсомольських організацій республіки (1943—1946).— Наукові праці з історії КПРС, випуск 60, Видавництво Київського університету, 1973.

В даному повідомленні зроблено спробу заповнити цю прогалину.

На початку 1941 р. в західних областях України було 52 811 членів ВЛКСМ, об'єднаних в 4847 комсомольських організаціях³. Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, більшість з них пішла на фронт, евакуювалася в тил, частина залишилася на окупованій території і брала участь в боротьбі проти фашистських окупантів.

У січні 1944 р. Радянська Армія розпочала визволення цих областей і до середини жовтня повністю завершила його⁴.

Для забезпечення чіткого і правильного керівництва у відродженні діяльності комсомольських організацій ЦК ЛКСМУ ще задовго до визволення території склав плани укомплектування керівними комсомольськими кадрами кожної області, великих міст, добрав і посилав у прифронтіві райони відповідальних працівників. Сформовані групи обкомів ЛКСМУ слідом за діючими частинами Радянської Армії прибували у визволені райони і приступали до відновлення КСМ органів.

Ровенські обком партії і ОК ЛКСМУ, наприклад, з цією метою направили у райони 110 членів ВЛКСМ. Всього з січня по березень 1944 р. в області відновили діяльність 30 райкомів та міськком ЛКСМУ⁵.

У березні того ж року в райцентр Ланівці прибула група Тернопільського обкому ЛКСМУ, а згодом в Чорткові (тут тимчасово розміщувався обком) були сформовані групи комсомольських працівників, які разом з частинами Радянської Армії вступали у визволені райони і там відновлювали діяльність РК ЛКСМУ. 2 червня на Тернопільщині вже діяло чотири райкоми та Кременецький міськком комсомолу, а на 1 серпня, відповідно, — 38 і 3⁶.

Львівський ОК ЛКСМУ до визволення обласного центру (27 липня) перебував в м. Кременці на Тернопільщині. Тут були сформовані апарати міськкомів та райкомів ЛКСМУ, які тимчасово працювали в комсомольських органах Тернопільської і Ровенської областей. У квітні 1944 р. відновили діяльність РК комсомолу в Лопатинському, Підкамінському та Бродівському районах Львівщини⁷, а наприкінці липня — 28 сільських, 4 міські райкоми та 2 міськкоми ЛКСМУ. Всього у Волницькій, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській (нині Івано-Франківській), Тернопільській областях на той час відновили діяльність 6 обкомів, 15 міськкомів, 4 міські та 192 сільські райкоми комсомолу.

Відновлення і налагодження роботи комсомольських організацій було в центрі уваги партійних органів.

27 вересня 1944 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про недоліки у політичній роботі серед населення західних областей УРСР». Центральний Комітет партії зажадав від ЦК КП(б)У, партійних організацій цих областей вжити заходів до рішучого поліпшення політичної роботи серед молоді, посилення виховної роботи в комсомолі, до створення нових комсомольських організацій, залучати юнаків і дівчат до активної участі в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів, мобілізувати їх на відбудову народного господарства, налагодження роботи шкіл, дитячих будинків і позашкільних установ⁸.

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 422, арк. 479.

⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, том четвертый, М., 1962, стор. 69, 227.

⁵ В. Бегма. Героїчна молодь.— «Червоний прапор», 27 вересня 1944 р.; Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 2668, оп. 1, спр. 3, арк. 24.

⁶ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 1, арк. 8, 9, 191.

⁷ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 66, оп. 1, спр. 162, арк. 19, 20, 44.

⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК, том шестой, М., 1971, стор. 124—129.

Робота по відновленню і зміцненню комсомольських організацій у західних областях України була пов'язана з певними труднощами. На початок війни комсомольські організації тут були молоді і малочисельні, вони не встигли виростити достатній актив. Становище ще й ускладнювалося тим, що відновлення партійного, комсомольського і державного апаратів відбувалося в умовах гострої класової боротьби, терористичних дій буржуазно-націоналістичних банд. Питання про виконання партійними організаціями вересневої (1944 р.) постанови ЦК ВКП(б) обговорювалось на Пленумі ЦК КП(б)У в листопаді 1944 р., який прийняв розгорнуту постанову, спрямовану на поліпшення політичної роботи серед населення західних областей республіки. В листопаді — грудні 1944 р. пройшли збори обласних комсомольських активів про хід виконання цих постанов. Одним з недоліків в діяльності комсомольських організацій, як відзначалося на активах, був слабкий вплив їх на неспілкувану молодь, особливо на селі. А це було однією з причин повільного росту сільських комсомольських організацій. В Станіславській області, наприклад, на 1 січня 1945 р. діяло лише 10 таких КСМ організацій, в Тернопільській — 22, Ровенській — 27, Львівській — 8, Дрогобицькій — 56, Волинській — 110⁹.

Винятково важливого значення надавали комсомольські органи масово-політичній роботі серед молоді. Для подання постійної допомоги первинним комсомольським організаціям при МК і РК ЛКСМУ діяли постійно-діючі комісії по агітації та пропаганді. Тільки у Львівській області вони створили наприкінці 1944 р. близько 200 комсомольських політгуртків, в яких навчалися 3 тис. чол., підібрали 269 агітаторів¹⁰.

У відновленні та поліпшенні роботи комсомольським організаціям західних областей України велику допомогу подавав ЦК ЛКСМУ. Він направляв бригади комсомольських активістів, лекторів, приділяв значну увагу добору кадрів. Лише у 1944—1945 рр. туди направили 4553 членів ВЛКСМ на роботу в міськкоми і райкоми комсомолу. Так, у квітні—червні 1944 р. в розпорядження Ровенського ОК ЛКСМУ прибуло 166 комсомольців, з них 128 — на керівну комсомольську роботу, у серпні—вересні до Львівського ОК ЛКСМУ, відповідно, 329 і 186¹¹. На цю роботу у Львівській, Волинській, Ровенській, Дрогобицькій, Тернопільській, Станіславській областях 1944—1945 рр. було висунуто 712 місцевих активістів, в тому числі першими і другими секретарями МК і РК ЛКСМУ — 240 чол. На початок 1945 р. апарати комсомольських організацій західних областей були в основному укомплектовані¹².

Велику увагу партійні органи і ЦК ЛКСМУ приділяли створенню та зміцненню первинних комсомольських організацій західних областей України. Вони створювались за рахунок членів ВЛКСМ, які прибули з східних областей Української РСР та інших республік, демобілізованих воїнів, а також відновлюваних в правах комсомольців, які залишались на тимчасово окупованій території, і за рахунок новоприйнятих до лав ЛКСМУ. 1944 р., наприклад, лише у Ровенську, Тернопільську, Волинську, Львівську області прибуло 7894 членів ВЛКСМ. Того року вступило до лав комсомолу в шести західних областях 4707 юнаків і дівчат.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 194, арк. 72.

¹⁰ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 6, спр. 88, арк. 42; оп. 8, спр. 847, арк. 73.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 192, арк. 198; Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 2668, оп. 1, спр. 3, арк. 24; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 6, спр. 88, арк. 63.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 192, арк. 1; П. А. Боровский. Назв. праця, стор. 71.

На 1 січня 1945 р. тут діяло 1830 комсомольських організацій, які об'єднували понад 16433 членів ВЛКСМ¹³.

З метою поліпшення навчання комсомольського активу ЦК ЛКСМУ в лютому 1945 р. ухвалив створити річні школи комсомольського активу в містах (з районним поділом) і обласних центрах. На кінець року в західних, Чернівецькій та Ізмаїльській областях в них навчалось 316 комсомольських активістів. Міський і районний комсомольський актив відвідував вечірні міські та районні партійні школи і школи комсомольського активу. На 1 січня 1946 р. в них навчалось 1500 комсомольських працівників¹⁴.

Велика увага комсомольськими органами приділялась секретарям комсомольських організацій, з якими райкоми і міськкоми ЛКСМУ систематично проводили наради і семінари, а у квітні 1945 р. провели 10-денний семінар секретарів сільських комсомольських організацій. Комсомольські органи надавали особливої уваги політичному навчанню юнаків і дівчат в гуртках по вивченню Статуту ВЛКСМ, «Наша Батьківщина» та ін. Якщо в листопаді 1944 р. в Тернопільській області їх діяло 327, то в травні 1945 р.— 790, у Львівській області в травні 1945 р. в гуртках «Наша Батьківщина» навчалось 5 тис. чол., в жовтні—8 тис.¹⁵

Пожвавилась агітаційно-масова робота комсомольських організацій. Наприклад, лише у квітні—травні 1945 р. на Волині до цієї роботи було залучено 888 чол. місцевої молоді, а молодіжний колектив агітаторів складався з 1968 комсомольців і 1299 чол. неспілкової молоді. У першому півріччі того року вони провели понад 60 тис. бесід¹⁶.

Виконуючи постанову XIII Пленуму ЦК ВЛКСМ (січень 1945 р.) «Про поліпшення політвиховної роботи комсомольських організацій серед молоді»¹⁷, райкоми і міськкоми комсомолу створили позаштатні групи доповідачів, а обкоми ЛКСМУ — лекторські групи. На Львівщині комсомольські доповідачі і лектори прочитали на протязі січня—жовтня 1945 р. 3700 лекцій¹⁸.

Комсомольські організації подали значну допомогу районним відділам культосвітньої роботи у відбудові клубів, хат-читалень, бібліотек та залученні молоді до художньої самодіяльності.

Великою школою політичного виховання молоді стала підготовка і проведення виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. Виконуючи постанову XIV (листопад 1945 р.) Пленуму ЦК ВЛКСМ про участь молоді у цій кампанії¹⁹, комсомольські організації створили гуртки по вивченню «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР», поповнили склад агітколективів. Зокрема, в Тернопільській області в цих гуртках навчалось 9600 юнаків і дівчат²⁰. Всього в західних областях УРСР напередодні виборів працювало 17 319 молодих агітаторів²¹.

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 194, арк. 72; оп. 6, спр. 140, арк. 183; Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 41, оп. 1, спр. 167, арк. 2; спр. 214 а, арк. 5; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 66, оп. 1, спр. 69, арк. 20; спр. 100, арк. 21; спр. 162, арк. 59; ф. 5001, оп. 6, спр. 292, арк. 5; ф. 5032, оп. 2, спр. 1, арк. 112; Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 177, оп. 1, спр. 20, арк. 8; спр. 84, арк. 182, 189; Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 2, спр. 38, арк. 11; спр. 268, арк. 4, 5.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 300, арк. 20.

¹⁵ Там же, спр. 160, арк. 27; спр. 300, арк. 19; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 6, спр. 174, арк. 65.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 160, арк. 26.

¹⁷ Постанови Пленумів ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ, К., 1946, стор. 11—20.

¹⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 200, арк. 22.

¹⁹ Постанови Пленумів ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ, стор. 21—28.

²⁰ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 2, спр. 50, арк. 35.

²¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 300, арк. 20.

Комсомольські організації досліджуваних областей були активними помічниками парторганізацій та органів Радянської влади в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів. У жовтні 1945 р. у винищувальних батальйонах і групах самозахисту налічувалося 22 397 комсомольців і молоді²². В ході боротьби проти куркульства та націоналістичних банд зростала їх класова свідомість і політична активність.

Для швидкого відновлення первинних КСМ організації 1945 р. в села західних областей УРСР комсомольські органи направили 3680 чол. на постійну роботу, 3625 — в тимчасове відрядження²³.

У ході відновлення діяльності комсомольських організацій зростали їх лави. Приплив нових сил поповнював втрати, яких зазнала ЛКСМУ в роки війни. В Тернопільській області в 1944 р. до лав ВЛКСМ вступило 986 чол., а 1945 р. — 5520, створено 636 комсомольських організацій²⁴.

Велике значення у відновленні комсомольських організацій відіграла постанова ЦК КП(б)У (квітень 1946 р.) про поліпшення роботи комсомольських організацій в західних областях УРСР. Центральний Комітет партії рекомендував обкомам, міськкомам, райкомам ЛКСМУ створити комсомольські організації в кожному селі і з цією метою направити туди членів ВЛКСМ на постійну роботу²⁵. Виконуючи цю постанову, комсомольські організації ЛКСМУ Львівщини послали в села 143 чол., комсоргами райкомів ЛКСМУ — 397 чол.²⁶

На 1 травня 1946 р. в Львівській, Волинській, Дрогобицькій, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР було 6326 первинних комсомольських організацій, які об'єднували 65329 членів ВЛКСМ²⁷. Зросла кількість комсомольських організацій на селі. Якщо на 1 січня 1945 р. в селах шести західних областей діяло 233 первинні організації, то на 1 травня 1946 р. — 2670 (з них 85 колгоспних, які об'єднували 20 150 членів ВЛКСМ).

На початок четвертої п'ятирічки в західних областях Української РСР був створений комсомольський актив, який став опорою партійних організацій в соціалістичному будівництві. У 1944—1946 рр. організації ЛКСМУ набули досвід роботи серед молоді, який допоміг їм в наступні роки успішно розв'язувати завдання по комуністичному вихованню молодого покоління.

²² Там же, спр. 192, арк. 199.

²³ Там же, спр. 300, арк. 12.

²⁴ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 2, спр. 38, арк. 11.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 144, спр. 319, арк. 38.

²⁶ Там же, ф. 7, оп. 2, спр. 249, арк. 8.

²⁷ Там же, спр. 300, арк. 92.

* * *

КРАХ ЗМОВИ БУРЖУАЗНО-ПОМІЩИЦЬКОГО ПОЛЬСЬКОГО УРЯДУ З РОСІЙСЬКОЮ КОНТРЕВОЛЮЦІЄЮ

В 1919—1920 рр.

Г. А. ДЖЕДЖУЛА

Радянсько-польські взаємини в 1919—1920 рр. були надзвичайно складними й відбивали класову боротьбу між першою в світі державою соціалізму і табором імперіалізму. Радянський уряд, очолюваний В. І. Леніним, прагнув установити з Польщею добросусідські відносини.

Це відповідало інтересам обох народів. Володимир Ілліч розробив зовнішньополітичну програму, в якій вимагав «систематично продовжувати політику миру»¹. Керуючись цією ленінською настановою, Радянська держава неодноразово зверталася з мирними пропозиціями до польського уряду. Проте, спираючись на західні імперіалістичні держави, польська буржуазія намагалася силою зброї загартувати українські, білоруські та литовські землі.

Різні аспекти антирадянської політики буржуазного уряду Польщі знайшли своє висвітлення у працях Ф. Г. Зуева, П. М. Калениченка, М. Ф. Кузьміна, Р. Г. Симоненка² та інших радянських істориків. Велику увагу дослідженню антирадянської політики буржуазного уряду Польщі приділяють сучасні польські науковці Л. Гросфельд, В. Найдус, Г. Яблонський³ та ін.

Метою даного повідомлення є висвітлення зв'язків буржуазного уряду Польщі з російською контрреволюцією в 1919—1920 рр. і ролі французького імперіалізму у згуртуванні цих антирадянських сил.

Прихід в листопаді 1918 р. до влади представників польської буржуазії та шляхти визначив у внутрішній політиці Польщі безжалісне придушення революційного руху всередині країни, а в зовнішній — неприховану ворожнечу щодо першої в світі соціалістичної держави. Це робило імперіалістичну експансію на схід та агресію проти радянських республік головним змістом зовнішньополітичного курсу білопанської Польщі. Для досягнення цієї мети польські реакційні кола були готові вступати у змову з будь-якою антирадянською силою, у тому числі з російськими білогвардійцями та українськими буржуазними націоналістами. Прагнення буржуазного уряду Польщі до союзу з російською контрреволюцією дещо гальмувалося відсутністю твердих гарантій з боку прихильників «єдиної і неділимої Росії» про забезпечення існування польської державності в разі перемоги білих армій. Білогвардійські ватажки неохоче висловлювалися щодо визнання незалежності та кордонів польської держави і намагалися ухилитись від прямої відповіді. Колчак, наприклад, заявив, що питання про кордони Польщі має бути відкладене «до перемоги над більшовизмом»⁴. І все ж, незважаючи на існуючі протиріччя, польська буржуазія і російські білогвардійці намагалися об'єднати свої сили.

Перші спроби до встановлення контактів між ними шляхом обміну військовими місіями поступово переростали у переговори про укладення військового союзу й налагодження торговельних зв'язків. За лаштунками цих переговорів незримою тінню стояли французькі імперіалісти. Показово, що саме в Парижі виникла думка послати надзвичайних комісарів польського уряду в центри зосередження контрреволюційних сил в Росії: Архангельськ, Омськ, Одесу⁵.

В свою чергу, з пропозицією спільно виступити проти більшовиків до Варшави прибули уповноважені від Колчака і Денікіна⁶. Польська

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 206.

² Ф. Г. Зуев. Международный империализм — организатор нападения панской Польши на Советскую Россию, М., 1954; П. М. Калениченко. Брати по классу — брати по зброї, К., 1973; М. Ф. Кузьмин. Крушение третьего похода Антанты, М., 1958; Р. Г. Симоненко. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні, К., 1965, та ін.

³ L. Grosfeld. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji. 1917—1919. Warszawa, 1956; W. Najdus. Powstanie Komisariatu do Spraw Polskich i pierwsze porlocze jego działalności — «Przegląd Historyczny», т. 58, 1967, стор. 3; H. Jabłonski. Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej (1918—1919), Warszawa, 1962.

⁴ Польша и южно-русская контрреволюция. — «Красный архив», 1931, № 4—5, стор. 91.

⁵ «Известия ВЦИК», 2 липня 1919 р.

⁶ «Правда», 16 серпня 1919 р.

реакція висловилася за прийняття цієї пропозиції. Одному з лідерів польської буржуазної партії народних демократів Р. Дмовському було доручено вести переговори з білогвардійськими представниками Львовим і Маклаковим. З цього приводу видатний польський революціонер Ф. Кон писав: «Хіба Дмовський не розуміє, що чим сильнішими будуть Денікін і Колчак, тим більше шансів матиме реставрація старої Росії і тим більшою буде загроза для «матері-вітчизни»? Звичайно, розуміє. Проте класові інтереси важливіші, ніж вітчизна, і для знищення класового ворога буржуазія готова будь-коли зрадити «улюблену вітчизну»⁷.

Почалася підготовка до спільних військових дій. 8 липня 1919 р. начальник генштабу польської армії генерал Галлер у доповіді військовому міністерству писав, що «головне командування польської армії вважає за безумовно необхідне встановити безпосередній контакт з Колчаком і Денікіним». Для цього Галлер пропонував створити два офіційних військово-дипломатичних представництва при арміях Колчака і Денікіна. Це мотивувалося тим, що «бойові операції ген. Денікіна найближчим часом можуть створити необхідність координації їх з нашими військовими діями проти більшовиків»⁸.

Білополяки мали великий досвід співробітництва з найреакційнішими колами дореволюційної Росії. Разом з царськими генералами вони брали участь у корніловському заколоті та контрреволюційному путчі Довбор-Мусніцького. У другій половині лютого 1919 р. варшавські газети опублікували відозву до російських офіцерів і солдатів із закликом до спільної боротьби проти Червоної Армії в лавах польських військ. Були зроблені практичні кроки до утворення підрозділів білогвардійців при східній групі польських військ генерала Лістовського. Під час наступу Юденіча на Петроград серед російських військовополонених у Польщі відкрито проводилося вербування в його армію, причому всім охочим поповнити ряди білогвардійців польський уряд надавав численні пільги⁹.

Про тісні зв'язки буржуазного уряду Польщі з махровою російською білоеміграцією свідчать матеріали і документи Міністерства закордонних справ Польщі за 1919 р.¹⁰ З свого боку частина російської контрреволюційної еміграції вбачала у буржуазно-поміщицькій Польщі реальну силу, спроможну з допомогою царських генералів повалити Радянську владу. В березні 1919 р. французька газета «Матен» вмістила заяву емігрантського «Союзу Відродження Росії» із закликом до спільного антирадянського походу польської та російської реакції. «Ніхто неспроможний,— говорилося в заяві,— подати тривалу і міцну підтримку російським демократичним (буржуазним.— Г. Д.) партіям, окрім найближчого сусіда Росії. Цей сусід — Польща, яка, отримавши від союзників матеріальну допомогу, зможе одночасно послужити базою для збройного втручання союзників у справи Росії. Це втручання буде дуже природним, бо, атакуючи більшовиків, Польща буде відстоювати власне існування... Необхідно, щоб відроджена Польща об'єдналася з новою Росією—це політична необхідність для Росії, Польщі і Європи»¹¹.

⁷ "Głos Komunisty", 3 липня 1919 р.

⁸ Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. 2, М., 1964, стор. 277—278.

⁹ Archiwum Akt Nowych (далі — AAN), Prezydium Rady Ministrow, cz. III, sygn. 6205/19, арк. 1.

¹⁰ AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (далі — MSZ), Gabinet Ministra, sygn. 151.

¹¹ "Le Matin", 14 березня 1919 р.

У вересні 1919 р. для переговорів з Денікіним польський уряд послав дві місії: військову — на чолі з колишнім царським генералом Карницьким та економічну, яку очолив міністр торгівлі та промисловості Польщі Івановський. В ході переговорів обидві сторони дійшли висновку про необхідність присутності польського дипломатичного представника при головнокомандуючому «збройними силами на півдні Росії»¹². Перед білим командуванням було поставлено ряд вимог економічного характеру.

В результаті переговорів 13 вересня 1919 р. була підписана «Тимчасова угода» про товарообіг між денікінським командуванням і польським урядом, яка й лягла в основу торговельних операцій. Пізніше ця угода використовувалась Врангелем для економічних, політичних та військових зв'язків з польським урядом. В її основу було покладено принцип «найбільшого благосприяння» — всі товари, що ввозилися чи вивозилися, звільнялися від «будь-яких реквізицій, спеціальних поборів і обкладень»¹³.

Безсумнівно, до цих переговорів доклала рук і французька буржуазія, оскільки 13-та стаття угоди передбачала можливість третейського суду в разі виникнення спірних питань. «При неможливості досягти угоди у виборі голови третейського суду, — зазначалося в ній, — призначення такого надається бельгійському агенту торгівлі»¹⁴. А інтереси бельгійського та французького капіталів у Росії тісно переплітались.

Угода надавала Польщі право завантажувати й відправляти з портів Чорного та Азовського морів різні, у тому числі й військові, товари. Лише з 1 січня по 7 березня 1920 р. з одного Новоросійська було вивезено товарів на 300 тис. фунтів стерлінгів¹⁵.

Всі ці заходи російської білогвардійщини сприяли зміцненню її союзу з білопольською реакцією. Восени 1919 р. у польських урядових колах обговорювався лист Денікіна, в якому він пропонував спільно виступити проти більшовиків. «У противному разі, — говорилося в листі, — існує загроза серйозного прориву розтягнутого і оголеного Південного фронту радянськими військами»¹⁶. Це застереження вплинуло на польський уряд, і той ще активніше почав шукати шляхів для розширення свого військового співробітництва з білогвардійцями. Після підписання торговельного договору створювалися умови й для укладення військового союзу білогвардійців з білополяками.

26 листопада 1919 р. у Парижі відбулася зустріч між представниками Польщі і білогвардійським генералом Щербачовим, під час якої обговорювалися питання про майбутній військовий союз. «Представники поляків, — інформував своє начальство Щербачов, — вказали в загальних рисах на їх готовність укласти військову конвенцію й рішуче допомогти проти більшовиків, проте заявили, що етнографічний кордон їх не влаштовує і що хотіли б знати тепер же, які компенсації можуть бути надані Польщі»¹⁷.

В цей же час польський уряд, намагаючись продемонструвати свою готовність до співробітництва з російською контрреволюцією, організував у країні вербувальне бюро для залучення добровольців до денікінської армії¹⁸. Рада міністрів буржуазної Польщі прийняла спеціальне

¹² Польша и южно-русская контрреволюция, стор. 102.

¹³ Там же, стор. 96—97.

¹⁴ Польша и южно-русская контрреволюция, стор. 97.

¹⁵ Там же, стор. 100.

¹⁶ Відділ рукописних фондів Інституту історії СРСР АН СРСР, ф. Д-3а, оп. 1, спр. 3, арк. 49 зв.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 200, оп. 4, спр. 72, арк. 3.

¹⁸ «Известия ВЦИК», 12 грудня 1919 р.

рішення про допомогу російським контрреволюціонерам, які перебували на польській території¹⁹.

Щоб забезпечити одночасний виступ усіх антирадянських сил, уряд Франції здійснював постійний тиск на правлячі кола Польщі. 11 лютого 1920 р. польський посол у Франції Замоєський повідомляв, що ставлення Франції до Польщі «у наступальній війні проти більшовизму могло б змінитися, коли б поляки діяли на засадах договору з урядом добровольчої армії Денікіна»²⁰. Малося на увазі, що Франція допомагала б Польщі ще інтенсивніше при умові повного порозуміння між поляками і російськими контрреволюціонерами. У Париж одразу ж надійшла відповідь-інформація про хід формування контрреволюційних частин з білогвардійців у Польщі і про сприяння польського уряду цій справі²¹.

Французька буржуазія вела подвійну гру: з одного боку, заохочувала прагнення Денікіна і Колчака до «єдиної і неділимої Росії», а з другого, — обіцяла незалежність Польщі. Така політика не могла довго лишатися непоміченою, й дійсно 15 листопада 1919 р. Міністерство закордонних справ Польщі попереджало свого представника у Парижі про нечесний характер дипломатичної гри французького уряду²². Разом з тим, польська буржуазія боялася йти на розрив з Францією, бо бачила в ній свого найвірнішого союзника. Саме тому польський уряд переносить свої офіційні зносини з російською білогвардійщиною у сферу дипломатії буржуазної Франції, і французький уряд став головним посередником між білополяками та російськими білогвардійцями²³.

Польська буржуазія проводила ґрунтовну підготовку роботу до переговорів з лідерами білого руху²⁴. Проте поразка Денікіна на певний час перервала цю діяльність.

Чим пояснюється той факт, що війська білополяків не брали разом з Денікіним безпосередньої участі у боротьбі проти Червоної Армії? Безумовно, дії польського уряду аж ніяк не свідчать, як це вважає де-хто з польських емігрантських істориків, про «глибокий реалізм Пілсудського». Існували об'єктивні та суб'єктивні причини, які стали на перешкоді полякам виступити разом з денікінцями. Перш за все, в 1919 р. буржуазна Польща не була готова до активних військових дій, оскільки її армія ще не була остаточно сформована. Тільки до квітня 1920 р. Антанта змогла повністю озброїти польські війська і підготувати їх до антирадянського походу. До того ж польська буржуазія побоювалася, що з поновленням старого режиму в Росії воскресне й колишня політика царату щодо Польщі. Проте ненависть до соціалістичної революції постійно брала гору над страхом перед політикою реставрації російського великодержавного шовінізму. Після розгрому Денікіна контрреволюційні акції Пілсудського зросли, і він міг розраховувати на значну територіальну компенсацію за виступ проти Радянської республіки разом з білогвардійцями.

Весною 1920 р. імперіалісти Антанти завершили підготовку білополяків до нападу на Країну Рад. Якщо раніше Антанта намагалася знищити радянську владу з допомогою своїх найманців — Колчака, Денікіна, Юденіча шляхом збройної інтервенції, то тепер її лідери запропонували використати для цього збройні сили буржуазно-поміщицької

¹⁹ ААН, Prezydium Rady Ministrow, cz. III, sygn. 13459/9, арк. 1—9.

²⁰ ААН, MSZ, Gabinet Ministra, sygn. 151, арк. 17.

²¹ Там же, арк. 36.

²² Там же, арк. 40.

²³ Там же, арк. 37.

²⁴ Из архива организаторов интервенции в России.— «Исторический архив», 1961. № 6, стор. 100.

Польщі та Врангеля, який очолив білогвардійські війська у Криму.

Підготовка до нападу на Радянську республіку остаточно оформилась підписанням 21—24 квітня 1920 р. таємного договору та воєнної конвенції між Пілсудським і Петлюрою. Українські буржуазно-націоналістичні війська зобов'язувалися діяти як допоміжний загін польської армії і під польським верховним командуванням. Запроданець Петлюра віддавав Польщі частину українських земель і надавав білополякам право військової окупації України. Повідомляючи французький уряд про результати цих переговорів, польський посол у Парижі особливо підкреслював той факт, що «уряд» Петлюри вирішив в інтересах французького капіталу взяти на себе частину російського боргу²⁵. Цією заявою білопанська Польща розраховувала одержати від французької буржуазії схвалення свого договору з українськими буржуазними націоналістами.

Зрадницька політика Петлюри повністю відповідала агресивним планам польської буржуазії. За планами білополяків, відрив України від Радянської Росії автоматично перетворював першу в напівколоніального сателіта буржуазної Польщі, в її сировинну і продовольчу базу. Про це відверто в офіційних бесідах з представниками Франції заявляли члени польського уряду²⁶. Петлюру ж білополяки вважали слухняною маріонеткою. Польський міністр закордонних справ Патек недвозначно заявив: «Петлюру ми ніколи не розглядали як політичного діяча. Ми дивилися на нього лише як на отамана бандитів, якого можна використати для боротьби з більшовиками»²⁷.

Значно більше надії білополяки покладали на спілку з російськими білогвардійцями. Французький уряд як головний інспіратор нападу на Радянську країну взявся координувати дії білополяків та білогвардійців. У грудні 1919 р. міністр закордонних справ Франції у бесіді з польським послом Замойським заявив про необхідність дружніх відносин між польським урядом та білогвардійцями «для боротьби проти спільного ворога — радянського уряду»²⁸. Форсуючи підготовку до нападу на Країну Рад, французький уряд, і зокрема його глава Мільберан, здійснювали дедалі більший тиск на буржуазно-поміщицькі кола Польщі, намагаючись прискорити вже розпочатий процес співробітництва Врангеля з командуванням польської армії. На початку лютого 1920 р. Мільберан заявив, що Франція зробить для білополяків усе можливе в разі їх повної домовленості з урядом добровольчої армії про спільні дії у наступальній війні проти більшовизму²⁹.

Пілсудський, у свою чергу, інформував французький уряд про хід переговорів з лідерами білогвардійців та про вимоги Польщі, зміст яких полягав у забезпеченні гарантій існування незалежної польської держави і максимально можливого відторгнення від Росії українських, білоруських та литовських земель³⁰. Після розмови з главою польського уряду один з лідерів російської контрреволюції Б. Савінков писав, що Польща не збирається укладати мир з Радянською країною, а, навпаки, заручившись підтримкою Франції, готується навесні 1920 р. розпочати з нею збройну боротьбу об'єднаними силами білополяків і білогвардійців³¹.

²⁵ AAN, Poselstwo Rzeczypospolitej (дані — RP), w Paryżu, sygn. 152, арк. 42.

²⁶ ААН, MSZ, Gabinet Ministra, sygn. 211, арк. 15.

²⁷ «Правда», 6 травня 1920 р.

²⁸ AAN, Poselstwo RP w Paryżu, sygn. 11, арк. 88 зв.

²⁹ ААН, MSZ, Gabinet Ministra, sygn. 151, арк. 18.

³⁰ ААН, Poselstwo RP w Paryżu, sygn. 3, арк. 10.

³¹ Об участии английских империалистов в организации интервенции против Советской России.— «Исторический архив», 1957, № 2, стор. 82.

У цей же час Пілсудський мав зустрічі з білогвардійськими генералами Кутеповим, Бредовим, Перемикіним. Як повідомляв з Варшави 30 березня 1920 р. генерал Кутепов, «начальник» польської держави «вельми цікавився військовим становищем більшовиків і станом залізниць, мостів і взагалі плацдармами на Україні»³². У відповідь на отриману від білогвардійців інформацію Пілсудський обіцяв переправити до білих загін генерала Бредова, який у складі польської армії боровся проти радянських військ.

Командування Добровольчої армії направило до Варшави спеціальну військову місію, яка за день до нападу білопанської Польщі на Радянську Україну 24 квітня 1920 р. висловила «побажання зміцнення дружби між Росією і Польщею та співробітництва їх збройних сил»³³. З цією метою загін генерала Бредова передислокувався на правий фланг польської армії «для введення його в діло проти більшовиків поруч з поляками»³⁴. Частини генерала Бредова мали бути, як на цьому наполягав барон Врангель, зв'язуючою ланкою між білогвардійськими військами та білополяками, щоб замкнути ланцюг антирадянського фронту.

З пропозицією про формування російських контрреволюційних загонів на польській території виступив сам Пілсудський, який обіцяв всіляке сприяння і допомогу польського уряду в цій справі. «Грошова залежність від поляків була якнайповнішою», — визнавав пізніше Б. Савінков³⁵. Французька військова місія у Польщі, виконуючи вказівки свого уряду, прагнула практично сприяти об'єднанню сил білополяків і врангелівців у боротьбі з Радянською Росією³⁶.

Лідери російської білоеміграції, яка перебувала під пильною увагою польських та французьких властей, заявляли про повну згоду на майбутній переділ Росії в інтересах західних імперіалістів³⁷. Ватажки російської контрреволюції Савінков, Мережковський, Глазенап, Філософов та інші влітку 1920 р. виступили у пресі з закликком до співробітництва з білополяками і боротьби з більшовиками³⁸. Так білоемігранти відробляли 500 тис. марок, наданих у 1919 р. польським міністерством фінансів білоемігрантському Російському комітетові у Польщі для антирадянської підривної діяльності³⁹.

Слід особливо відзначити зловорожу роль Б. Савінкова у справі організації боротьби російської контрреволюції з Радянською владою. Вважаючи Савінкова абсолютно надійною фігурою антирадянського фронту, білополяки інформували його про плани військових операцій, які готувалися проти Країни Рад⁴⁰. Польський уряд підтримував постійний зв'язок з російською білоеміграцією. Надаючи різні пільги і візи, одержуючи і надсилаючи термінову інформацію, польське МЗС подавало велику допомогу російським контрреволюціонерам. І це приносило свої плоди: спільними зусиллями був сформований і оснащений численний загін під командуванням генерала Перемикіна⁴¹.

³² Из архива организаторов интервенции в России, стор. 100.

³³ Там же, стор. 101.

³⁴ Там же.

³⁵ Дело Бориса Савинкова. М., 1924, стор. 86, 88—89.

³⁶ «Правда», 6 листопада 1920 р.

³⁷ «Kurjer Warszawski», 20 марта 1920; «Kurjer Poranny», 20 marca 1920.

³⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Zakład rękopisów, Rps. 7559, t. I, Memorialia 1919—1920, арк. 31.

³⁹ A. Leinwand, PPS wobec wojny polsko-radzieckiej 1919—1920, Warszawa, 1964, стор. 31.

⁴⁰ AAN, MSZ, Gabinet Ministra, sygn. 211, арк. 30.

⁴¹ Там же, арк. 31.

У червні 1920 р. Пілсудський зробив заяву, нібито вестиме війну «виключно проти більшовиків, зовсім не заради завоювання, а з метою визволення» й вимагав в інтересах майбутнього російсько-польського співробітництва такої ж заяви від Врангеля⁴². Барон не забарився з відповіддю і 27 червня уповноважив свого представника у Варшаві заявити, що польські війська не є ворожими, а, навпаки, розглядаються ним як союзні, оскільки Польща бореться «з радянським режимом»⁴³. Координування військових дій врангелівців і пілсудчиків проти Червоної Армії значно полегшилося після встановлення між ними постійного радіозв'язку⁴⁴.

Своїм нападом білополякам на деякий час вдалося відвернути увагу командування Червоної Армії від білогвардійських сил у Криму. 4 серпня 1920 р. начальник штабу Врангеля генерал Шатілов через керівника польської військової місії при армії півдня Росії Міхальського висловив подяку польському уряду за те, що Польща «врятувала» Крим, відтягнувши своїм наступом головні сили радянських військ. З свого боку, Врангель для того, щоб відтягнути частину сил Червоної Армії з польського фронту, розробив план негайного наступу, про що спеціально було повідомлено французького головнокомандуючого маршала Фоша⁴⁵.

У зв'язку з виникненням загрози для існування Радянської влади газета «Правда» писала: «Не варто втішатися надією на те, що Врангель не знайде спільної мови з поляками: Врангель уже домовився з ними й діє заодно з ними... Тільки з ліквідацією Врангеля можна вважати нашу перемогу над польськими панамі забезпеченою»⁴⁶. В одному із закликів Червоної Армії до польського народу говорилося, що армія Врангеля — це наймане військо на службі біржового капіталу і «допоміжний загін кровожерливої польської шляхти»⁴⁷.

Для посилення позицій врангелівців уряд Франції в серпні 1920 р. визнав де-факто уряд, сформований Врангелем, сподіваючись, що це «піднесе його престиж і, крім того, дасть можливість відкрито надавати йому матеріальну допомогу»⁴⁸. Офіційне визнання Врангеля, за задумом французької буржуазії, повинно було остаточно розв'язати руки польській вояччині у справі співробітництва з російськими білогвардійцями. Як відзначалося на VIII з'їзді Рад, визнання урядом Франції Врангеля створювало для Радянської республіки певні труднощі. А тому причини тимчасових невдач Червоної Армії у війні з білопанською Польщею значною мірою слід шукати ще й в тому, що робітничо-селянському уряду доводилося організовувати боротьбу проти Врангеля, який отримав «нечувані засоби військової та всілякої допомоги»⁴⁹.

Навіть після розгрому білополяків та вигнання їх з території Країни Рад Врангель продовжував розвивати ідею організації «єдиного зв'язаного фронту з метою повного знищення Радянської влади і заскоєння Європи»⁵⁰. Але розгромлена Польща вже не могла відкрито виступати разом з Врангелем, а змушена була обмежитися наданням допомоги білогвардійцям таємно. Штурм Перекопу й повна ліквідація

⁴² Из архива организаторов интервенции в России, стор. 107.

⁴³ Д. Кин. Третий поход Антанты.— «Борьба классов», 1937, № 5, стор. 102.

⁴⁴ ААН, MSZ, Gabinet Ministra, sygn. 211, арк. 49.

⁴⁵ Там же, арк. 48.

⁴⁶ «Правда», 11 липня 1920 р.

⁴⁷ Центральний державний архів Радянської Армії, ф. 102, оп. 2, спр. 21, арк. 259.

⁴⁸ J. Lagache. Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincare. Paris, 1957, стор. 12.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 7, спр. 7, арк. 24.

⁵⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 80, арк. 4.

кримського ворожого угруповання поклали край спільним антирадянським підступам польської та російської контрреволюції.

Перемога Радянської республіки завдала відчутного удару світовому імперіалізму, продемонструвала велику життєву силу й непереможність молоді Радянської держави.

Розгром збройних сил міжнародного імперіалізму і внутрішньої контрреволюції в роки інтервенції та громадянської війни, відзначав В. І. Ленін, «...є для нас величезним уроком, що показує на прикладі, на поведінці всіх держав, які беруть участь у всесвітній політиці, що наша справа стоїть міцно, що хоч би які були спроби нашестя на Росію і воєнні заходи проти Росії, а таких спроб ще, мабуть, буде не одна, але ми вже загартовані нашим досвідом, і на підставі фактичного досвіду знаємо, що всі ці спроби розсиплються на порох. І після кожної спроби наших ворогів ми будемо виходити сильнішими, ніж були до них»⁵¹.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 290.

Запитки

В. П. Плисюк
ДІЯЛЬНІСТЬ
КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ
ПО РОЗВИТКУ
ПРОДУКТИВНИХ СИЛ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Створення, поряд з могутньою промисловістю, всебічно розвинутого і високопродуктивного сільського господарства — обов'язкова умова побудови комунізму. Піднесення продуктивних сил сільського господарства дасть можливість розв'язати

два основні, тісно зв'язані між собою завдання, як записано в Програмі КПРС, а) досягти достатку високоякісних продуктів харчування для населення і сировини для промисловості; б) забезпечити поступовий перехід радянського села до комуністичних суспільних відносин і ліквідувати в основному відмінності між містом і селом¹.

Економічною основою розвитку колгоспів і радгоспів є безперервне зростання і найкраще використання їх продуктивних сил, поліпшення організації виробництва і методів господарювання, неухильне піднесення продуктивності праці.

На березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС партія взяла курс на створення умов для випереджаючого розвитку продуктивних сил на селі, який знайшов своє відображення в рішеннях XXIII і XXIV з'їздів КПРС, у комплексній програмі розвитку сільського господарства, розробленій на травневому (1966 р.) і липневому (1970 р.) Пленумах ЦК КПРС.

Особливу роль у розв'язанні поставлених завдань партія надавала науково-технічному прогресу. Дальшому зростанню продуктивних сил села сприяло рішення XXIII з'їзду КПРС про збільшення капіталовкладень у сільське господарство на виробниче будівництво і придбання техніки в 1966—1970 рр. на 41 млрд. крб. Відповідно до рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС в 1966—1970 рр. мали поставити сільському господарству 1790 тис. тракторів (у тому числі 780 тис. орних), 1100 тис. вантажних автомобілів, 900 тис. тракторних і 275 тис. автомобільних причепів, 550 тис. зернозбиральних комбайнів та іншу сільськогосподарську техніку².

За роки восьмої п'ятирічки робітничий клас країни замість запланованих 1790 тис. виготовив 2100 тис. тракторів і сільськогосподарських машин на суму більше 9 млрд. крб. Підприємства республіки за той же час випустили 685 тис. тракторів, 485 тис. вантажних автомашин, кілька десятків тисяч різноманітних комбайнів тощо. Колгоспи і радгоспи України одержали у 1965—1970 рр. тракторів у 1,4, вантажних автомашин —

¹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 66.
- Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 234.

у 1,5, зернозбиральних комбайнів, механізмів і обладнання для ферм — у 2 рази більше, ніж за попередню п'ятирічку³. Для поліпшення організації постачання техніки колгоспам, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили, щоб з 1 січня 1966 р. трактори, вантажні автомашини, причепи та інші машини й запасні частини до них відпускалися колгоспам за оптовими цінами⁴.

Дбаючи про зростання поставок техніки для села, партія, разом з тим, багато робила для якісного поліпшення машин і механізмів. Зокрема, перед працівниками науково-дослідних установ, конструкторських організацій було поставлене завдання розробити систему машин, яка б давала змогу перейти до комплексної механізації більшості сільськогосподарських процесів. Після XXIII з'їзду КПРС поряд з будівництвом 80 нових заводів і цехів, що випускали сільськогосподарські машини, і збільшенням потужності діючих підприємств створювалися спеціальні конструкторські організації, експериментальні підприємства і цехи. Тільки в Українській РСР в роки восьмої п'ятирічки діяло 10 конструкторських організацій, у тому числі 4 — союзного підпорядкування, які займалися виключно питаннями розробки нової техніки для села. Вони були укомплектовані висококваліфікованими інженерно-технічними кадрами, мали лабораторії, дослідні цехи і бази⁵.

У 1966—1971 рр. було створено більше 400 нових видів машин, з них близько 100 на підприємствах України. Серед машин, що пройшли випробування в зазначений період, — могутні трактори «К-700 А», «Т-150», «МТЗ-80», нові зернозбиральні комбайни «Нива» і «Сибиряк», бурякокомбайн «КС-6», кукурудозбиральний агрегат «Херсонєць-7», плуги для швидкісної оранки, нові машини для боротьби із шкідниками сільськогосподарських культур, сівалки для точного висівання насіння, різноманітні установки для механізації робіт на тваринницьких фермах, а також інші машини оригінальних конструкцій⁶. Водночас запроваджувалося матеріальне стимулювання конструкторів і колективів за створення нових машин і механізмів та встановлювалися прямі зв'язки конструкторських організацій з міністерствами — замовниками сільськогосподарської техніки — на основі госпрозрахункових договорів⁷.

Турбуючись про подальше вдосконалення сільськогосподарської техніки, партія накреслила перспективні напрямки роботи конструкторських організацій. Серед них варто виділити плани створення універсальних машин, які б виконували кілька операцій: орали і сіяли, культивували і підживлювали, транспортували вантажі та виконували інші роботи. Це б сприяло значно інтенсивнішому використанню техніки. Через специфічні особливості сільського господарства переважна більшість машин використовується сезонно або лише протягом кількох днів (комбайни, сівалки).

Останнім часом створено самохідне шасі «СШ-75» (до нього можна монтувати пристрої для виконання різних сільськогосподарських робіт), швидкісна сівалка «СЗ-3,6» (виготовлена кіровоградським заводом «Червона Зірка») для висівання насіння колоскових, рису, сої, льону, трав. Використання цієї сівалки дало змогу припинити випуск шести моделей зернових і комбінованих сівалок⁸.

³ Матеріали XXIV з'їзду КП України, К., 1971, стор. 34; «Сільські вісті», 14 січня 1971 р.; «Молодь України», 16 жовтня 1971 р.

⁴ Рішення партії и правительства по сельскому хозяйству, М., 1971, стор. 45—47.

⁵ «Сільські вісті», 15 червня 1971 р.

⁶ «Правда», 23 серпня 1972 р.

⁷ Архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — Архів МСГ УРСР), ф. Р-27, оп. 35, спр. 20, арк. 8.

⁸ «Сільські вісті», 26 червня 1971 р.

Важливою є також проблема підвищення потужності і прохідності машин. Наша промисловість нині випускає нові потужні трактори типу «К-700», «Т-150». Підрахунки економістів показали, що при збільшенні потужності тракторів тільки з 75 до 150 кінських сил їх загальна кількість у господарствах скоротиться приблизно на третину, завдяки чому можна заощадити майже 2,5 млн. т металу, зменшити капіталовкладення для придбання техніки на 400 млн. крб., а кількість механізаторів — на 40%⁹.

Підвищення швидкості руху машин у 2—3 рази висунуло нові вимоги. Промисловість країни вже випускає швидкісні плуги, сівалки, комплекси для збирання цукрових буряків, навісні обприскувачі, кормодробарки та інші механізми. Перехід усіх машин і механізмів на підвищену швидкість — початок справжньої науково-технічної революції на селі. Нова потужна техніка дасть змогу швидше виконувати сільськогосподарські роботи, знизити втрати врожаю, полегшити працю механізаторів, оскільки управління цією технікою буде автоматизоване.

У рішеннях липневого (1970 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXIV з'їзду партії вказується на ще один напрямок дальшого розвитку сільськогосподарської техніки. Це — уніфікація, тобто створення машин з максимальним використанням взаємозамінюваних агрегатів, вузлів, деталей. До останнього часу наша промисловість випускала для одних і тих же робіт по кілька видів машин, які за технічними властивостями були дуже подібними. Трактор «Беларусь», наприклад, мав 10 модифікацій, але деталі і вузли кожної з них відрізнялися одна від одної. На селі використовувалося більше 50 марок і моделей тракторів, а кількість необхідних запасних частин до них становила майже 10 тис. У сільському господарстві країни ще недавно було більше 10 моделей доїльних установок, 29 сівалок, 30 культиваторів, 31 плуг та ін.¹⁰ Така різноманітність підвищувала вартість техніки, а відсутність уніфікації збільшувала видатки господарств на її ремонт, ускладнювала постачання колгоспів і радгоспів запасними частинами, утруднювала технічне обслуговування.

Збільшення техніки на селі, її вдосконалення створили передумови для переходу до конвейєрного способу виробництва і переробки сільськогосподарської продукції, комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів. Розв'язанню цього завдання підпорядковані рішення травневого (1966 р.) і липневого (1970 р.) Пленумів ЦК та XXIV з'їзду партії. «Ми... повинні в новій п'ятирічці,— зазначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії,— зробити великий крок вперед у створенні такої матеріальної і технічної бази сільського господарства, яка допоможе в майбутньому повністю розв'язати проблеми сільськогосподарського виробництва і перетворення села...»¹¹.

З'їзд визначив і обсяг капіталовкладень у сільське господарство. Протягом дев'ятої п'ятирічки держава і колгоспи вкладуть у сільське господарство майже 129 млрд. крб., тобто стільки ж, як за дві попередні п'ятирічки, разом узяті. Капіталовкладення у сільське господарство нашої республіки досягнуть більше 21,7 млрд. крб., тобто зростуть майже в 1,7 раза. Сільське господарство країни одержить 1700 тис. нових тракторів, 541 тис. зернозбиральних комбайнів, 1100 тис. вантажних машин, 230 тис. силосо- і 60 тис. бурякозбиральних комбайнів, 1500 тис. тракторних причепів, машини для механізації робіт у тваринництві і виробництва кормів на суму 6 млрд. крб. Буде збудовано 16 і реконструйовано 100 підприємств тракторного і сільськогосподарського машино-

⁹ Л. І. Брежнев. Про хід виконання рішень XXIII з'їзду і Пленумів ЦК КПРС з питань сільського господарства, К., 1968, стор. 31.

¹⁰ Архів МСГ УРСР, ф. Р-4980, оп. 1, спр. 1654, арк. 72—73, 109.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 54.

будування. В колгоспи і радгоспи республіки за п'ять років надійде 261 тис. тракторів, 65 тис. зернових комбайнів, 300 тис. тракторних причепів, 155 тис. вантажних і багато інших машин. Нова техніка дасть змогу завершити в основному комплексну механізацію в рослинництві і значно підвищити її рівень у тваринництві¹².

Зміцнення і дальший розвиток матеріально-технічної бази сільськогосподарства, широке застосування техніки на виробництві докорінно змінять умови і характер праці на селі. Завдяки механізації праця в сільському господарстві наблизиться до промислової, у зв'язку з цим зросте і культурно-освітній рівень трудівників села, зміниться побут селян.

Великі можливості для цього відкрила електрифікація села — важливий фактор комплексної механізації сільськогосподарського виробництва. У 1966 р. було електрифіковано 9189 колгоспів (97% їх загальної кількості) і 1335 радгоспів (99%) республіки, в тому числі 72% колгоспів і 86% радгоспів одержували електроенергію від централізованих джерел. У більшості колгоспів і радгоспів електроенергія міцно ввійшла у виробництво і побут. У колгоспі «Дружба народів» Красногвардійського району Кримської області, наприклад, використовувалося 526 електродвигунів загальною потужністю 5400 квт/год, з них у тваринництві — 105, у рослинництві — 87, на допоміжних підприємствах і в майстернях — 334. Всі будинки колгоспників електрифіковані¹³.

Проте в цілому сільське господарство споживало електроенергії мало. У колгоспах України працювало 307,1 тис. електродвигунів, тобто в середньому приблизно по 33 двигуни на господарство, тимчасом як, за розрахунками економістів, необхідно мати щонайменше 120—135 електродвигунів¹⁴. XXIII з'їзд партії, Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР поставили завдання значно розширити обсяг робіт по електрифікації колгоспів і радгоспів, головну увагу звернути на комплексне використання електроенергії з метою підвищення продуктивності і полегшення сільськогосподарської праці, а також для поліпшення культурно-побутового обслуговування сільського населення. Передбачалося збільшити споживання електроенергії у сільському господарстві за п'ять років приблизно в 3 рази¹⁵.

На Україні з балансу колгоспів на баланс «Головсільенерго» мали передати 162 831 км ліній електропередач, 40 тис. трансформаторних підстанцій. Внаслідок переходу на централізоване енергопостачання колгоспів до кінця 1967 р. було демонтовано близько 6 тис. дрібних нерентабельних сільських і колгоспних електростанцій загальною потужністю 235 тис. квт. При цьому значно поліпшилась якість електроенергії, а її собівартість набагато знизилась.

З 1965 р. за рішенням партії і уряду було запроваджено нижчі ціни на електроенергію, встановлено новий порядок і умови її відпуску колгоспам з державних енергосистем. За перебої в енергопостачанні колгоспів винні мали нести матеріальну відповідальність¹⁶. Внаслідок вжитих заходів використання електроенергії у сільському господарстві значно зросло. Якщо в 1960 р. було використано 2128 млн. квт/год

¹² Там же, стор. 55, стор. 298; Матеріали XXIV з'їзду КП України, стор. 92; «Сільські вісті», 10 серпня 1971 р.; «Правда України», 12 грудня 1971 р.

¹³ Архів МСГ УРСР, ф. Р-27, оп. 15, спр. 71, арк. 187; спр. 119, арк. 52—53.

¹⁴ Народне господарство Української РСР в 1965 р. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 342; Социально-экономические проблемы технического прогресса в сельском хозяйстве, К., 1967, стор. 49.

¹⁵ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 235.

¹⁶ Архів МСГ УРСР, ф. Р-27, оп. 15, спр. 71, арк. 146; ф. Р-4980, оп. 1, спр. 1625, арк. 19.

енергії, в 1965 р.— 4506 млн., то в 1970 р.— 7969 млн. квт/год, тобто за десятиріччя її кількість зросла більше, ніж у 3,5 раза¹⁷.

Зміцнення і дальший розвиток матеріально-технічної бази сільсько-го господарства має не тільки виробниче, але й соціально-економічне значення. Завдяки її розвитку створюються нові продуктивні сили, а «з набуттям нових продуктивних сил,— писав К. Маркс,— люди змінюють свій спосіб виробництва, а разом із способом виробництва вони змінюють всі економічні відносини»¹⁸.

Новий спосіб виробництва, нові, індустріальні методи праці в сільському господарстві почали складатися наприкінці 50-х років. Цьому сприяв рух за комуністичне ставлення до праці, що розгорнувся по всій країні напередодні XXI з'їзду КПРС і знайшов своїх послідовників серед трудівників села. Важливу роль відіграли також створені за почином відомого механізатора-бригадира тракторної бригади колгоспу ім. XX з'їзду КПРС Новоукраїнського району Кіровоградської області О. В. Гіталова комплексні механізовані ланки і загони, члени яких вирощували просапні культури з мінімальними затратами ручної праці.

Внаслідок величезної організаційної та масово-політичної роботи партійних, радянських і господарських організацій наприкінці семирічки в республіці діяло 22 400 ланок комплексної механізації. Вони вирощували без затрат ручної праці цукрові буряки — на 217 тис. га, картоплю — на 129 тис. га і кукурудзу — на 2434 тис. га. В ланках комплексної механізації затрати праці становили 1,56 людино-години на центнер продукції, а його собівартість — 1,03 крб., тимчасом у середньому по республіці ці показники, відповідно, дорівнювали 4,3 людино-години і 1,26 крб.¹⁹ Механізовані ланки не тільки полегшили працю хлібороба, скоротили трудові затрати, знизили собівартість одиниці продукції, а й сприяли перетворенню сільськогосподарської праці у різновидність індустріальної.

В результаті нового способу вирощування просапних культур з'явилися потоковий і потоково-перевалочний методи збирання, які набули великого поширення. Якщо у 1961 р. потоковий метод збирання зернових культур з одночасним подрібненням соломом було застосовано на площі 7 тис. га, у 1965 р.— на 1723 тис., то в 1970 р.— на 4,8 млн. га. У 1975 р. цим способом передбачено провести збирання на 6,9 млн. га. У 1970 р. в республіці діяло вже 46 тис. механізованих ланок, які вирощували просапні культури на 7,5 млн. га. Потокним і потоково-перевалочним методами, без ручного доочищення коренів, було зібрано цукрові буряки на площі 500 тис. га. У 1975 р. передбачається зібрати цим способом цукрові буряки на площі 1300 тис. га (77%)²⁰. У великих масштабах буде застосовано потокове збирання картоплі, зернових та інших культур.

Партія постійно підтримує передовий досвід, зокрема у комплексній механізації сільськогосподарських робіт. На переваги нового методу праці вказував ще березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС і XXIII з'їзд партії. Проте рішучий перехід до повної комплексної механізації сільськогосподарського виробництва був намічений лише на липневому (1970 р.) Пленумі Центрального Комітету партії. Дальший розвиток це

¹⁷ Народне господарство Української РСР в 1970 р. Статистичний щорічник, К., 1971, стор. 255.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 389.

¹⁹ Архів МСГ УРСР, ф. Р-27, оп. 15, спр. 6, арк. 67—68; ф. Р-4980, оп. 1, спр. 1610, арк. 8—10.

²⁰ Архів МСГ УРСР, ф. Р-27, оп. 15, спр. 3, арк. 110; ф. Р-4980, оп. 1, спр. 1654, арк. 67, «Сільські вісті», 7 липня 1971 р.

питання дістало в рішеннях XXIV з'їзду партії та в постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому збільшенню виробництва яєць і м'яса птиці на промисловій основі», «Про розвиток виробництва продуктів тваринництва на промисловій основі» (1971 р.)²¹.

Перші промислові комплекси — фабрики виробництва яловичини, свинини, молока, яєць на індустріальній базі почали виникати ще на початку 60-х років. Так, птахофабрика «Південна» Сімферопольського району Кримської області організувалась у 1960 р. Тоді тут було вироблено лише 18,5 млн. штук яєць, а 1970 р. — 115 млн. штук. Затрати праці на одержання тисячі яєць скоротилися з 7,5 людино-днів у 1961 р. до 0,59 в 1970 р., а їх собівартість знизилася з 49,3 крб. до 44,7 крб. Рентабельність фабрики зросла з 6,3 до 53,1%²².

Враховуючи переваги великих механізованих і спеціалізованих господарств, партія та уряд вирішили на основі будівництва державних і міжколгоспних комплексів індустріалізувати виробництво продуктів тваринництва. У дев'ятій п'ятирічці розгорнулося будівництво 1755 державних та 1500 колгоспних і міжколгоспних тваринницьких комплексів і птахофабрик. У нашій республіці будується 514 державних тваринницьких комплексів, 274 птахофабрики та багато колгоспних і міжколгоспних тваринницьких містечок²³.

Перехід сільськогосподарського виробництва на промислову основу, що нині здійснюється, значно наблизить працю хлібороба і тваринника до праці промислового робітника. Вже наприкінці восьмої п'ятиріччя було механізовано більше 200 видів сільськогосподарських робіт і операцій. Оранка, сівка, збирання і очистка зернових механізовані повністю. Докорінно змінилася технологія сільськогосподарської праці, помітно зріс рівень механізації у тваринництві. Якщо в 1965 р. доїння корів у колгоспах України було механізовано на 22,9, у радгоспах — на 53,9%, водопостачання, відповідно, — на 72,4 і 83,9%, роздача кормів — на 3,4 і 9,8%, очистка приміщень на 14 і 26,4%, то в 1970 р. механізація доїння корів у колгоспах становила 51,4, у радгоспах — 70,4%, механізація подачі води — 87,4 і 94,4, роздача кормів — 15,1 і 19,3%, очистка приміщень — 45 і 49,8%²⁴. Цей рівень ще недостатній, і в дев'ятій п'ятирічці він помітно зросте. «У наступні роки, — говорить Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, — дістануть дальшого розвитку спеціалізація сільськогосподарського виробництва, впровадження індустріальних методів у виробництві м'яса, молока та інших видів продукції»²⁵.

Запровадження машин, хімічних процесів та інших методів веде, за висловом К. Маркса, не тільки до переворотів у технічному базисі виробництва, а й до змін у функціях робітників і в суспільних комбінаціях процесу праці²⁶. Найважливішим є витіснення ручної праці і заміна її машинною, поява нових професій. На селі створюється новий тип працівника, який тепер має значно більше часу для розвитку своїх здібностей, освіти і відпочинку.

Перетворення сільськогосподарської праці у різновидність індустріальної об'єктивно веде до змін у ставленні до неї. Оскільки важкі роботи перекладаються на «плечі» машин, праця не тільки стає легшою, а й поліпшуються її санітарно-гігієнічні умови, підвищується куль-

²¹ Рішення партії і правительства по сільському господарству, М., 1972, стр. 581—587, 691—700.

²² Архів МСГ УРСР, ф. Р-4980, оп. 1, спр. 1654, арк. 52—55; «Сільські вісті», 20 липня 1971 р.

²³ «Сільські вісті», 26 травня, 10 серпня 1971 р.

²⁴ Народне господарство Української РСР в 1970 р., стор. 263.

²⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 57

²⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 461.

тура виробництва. Така праця стає привабливою і перспективною. Невипадково на механізованих тваринницьких фермах колгоспів Знам'янського району Кіровоградської області 60% працівників — люди віком до 30 років²⁷.

Виробляти сільськогосподарські продукти на основі комплексної механізації з широким застосуванням найновіших досягнень науки може тільки людина, яка має широку загальноосвітню підготовку, глибокі спеціальні знання, добре володіє технікою. З традиційних професій трактористів, комбайнерів почали виділятися механізатори: буряківники, кукурудзівники, тваринники. На селі з'явилися нові професії, або такі, які ще недавно вважалися міськими. Тепер у кожному колгоспі є електрики, монтажники, слюсарі-ремонтники, майстри-наладчики, оператори машинного доїння та інші спеціалісти.

Враховуючи потреби сільськогосподарського виробництва, партія і уряд ще у 1962 р. прийняли постанову про створення державних сільських профтехучилищ, які разом з училищами механізації, що існували раніше, почали готувати спеціалістів п'яти профілів: трактористів-машиністів, механізаторів тваринницьких ферм, механізаторів меліоративних та іригаційних робіт, електриків і слюсарів-ремонтників. Строк навчання збільшувався з одного року до двох і з шести місяців до півтора року. З 1966 р. сільські профтехучилища почали готувати ще й наладчиків сільськогосподарських машин та автоматів. У 1962 р. для трактористів, комбайнерів і машиністів була запроваджена обов'язкова атестація і переатестація на спеціалістів першого, другого і третього класів²⁸. Ці заходи сприяли тому, що на селі з'явилися висококваліфіковані кадри, які нічим не відрізнялися від міських.

Велика роль у розвитку продуктивних сил сільського господарства і в перетворенні сільськогосподарської праці у різновидність індустріальної належить підсобним підприємствам і промислам колгоспів, які стали швидко розвиватися після виходу в світ постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14 квітня 1966 р. «Про розвиток підсобних підприємств і промислів у сільському господарстві»²⁹. У роки восьмої п'ятирічки в колгоспах, радгоспах і міжколгоспних організаціях країни виникло більше 245 тис. підприємств і промислів, які переробляли сільськогосподарські продукти, дикорослі плоди, ягоди і гриби, виробляли місцеві будівельні матеріали, випускали товари широкого вжитку, кустарні вироби. У 1970 р. вони дали продукції на 7,4 млрд. крб., у тому числі — 469 млн. умовних банок консервів, 587 млн. ц солоних і квашених овочів, 116 тис. декалітрів вина, 76 тис. т олії, 92 млн. ц борошна і крупи, 2451 млн. штук цегли, 106 тис. т вапна та іншої продукції³⁰.

Швидко розвивалися допоміжні підприємства і промисли на Україні. Тільки за останні чотири роки восьмої п'ятирічки загальна їх кількість зросла з 49 тис. до 97 тис. В 1970 р. вони випускали більше 120 видів продукції. Завдяки розвитку підсобних підприємств до громадського виробництва за п'ять років було залучено майже 500 тис. осіб, які в міжсезонний період залишалися без роботи³¹.

Підсобні підприємства і промисли, як бачимо, сприяють, з одного боку, більш продуктивному використанню робочої сили, надлишок якої з'являється через сезонність у землеробстві і завдяки піднесенню рівня механізації, а з другого, — змінюють умови і характер праці

²⁷ «Сільські вісті», 16 березня 1971 р.

²⁸ Рішення партії і правительства по хозяйственным вопросам, т. 5, М., 1968, стор. 6—7; Архів МСГ, ф. Р-4980, оп. 1, спр. 1863, арк. 3.

²⁹ Рішення партії і правительства по сельскому хозяйству, стор. 132.

³⁰ «Сельская жизнь», 3 серпня 1971 р.

³¹ «Сільські вісті», 6 вересня 1971 р.; «Сельская жизнь», 28 грудня 1971 р.

сільського населення. Праця людей, зайнятих на підсобних підприємствах, як правило, організовується по-індустріальному, вона — більш змістовна та емоційально насичена. Самі ж ці підприємства, що часто функціонують як міжколгоспні або державно-колгоспні, зміцнюють виробничі зв'язки колгоспів з державними підприємствами, сприяють спілкуванню і співробітництву трудівників міста і села.

Таким чином, розвиваючи продуктивні сили сільського господарства шляхом зміцнення і вдосконалення їх матеріально-технічної бази та піднесення рівня кваліфікації виробників, наша партія поступово змінює спосіб виробництва матеріальних благ на селі, наближаючи його до індустріального. Отже, маємо підстави твердити, що завдяки цьому створюються умови, коли одні й ті самі люди займаються землеробством і промисловою працею, замість того, щоб давати це робити двом різним класам. Зливаються продуктивні сили, створюються аграрно-промислові об'єднання, а праця перетворюється у два види одного комбінованого виробництва і на цій основі зникають відмінності між містом і селом, подолання яких — одне з великих завдань будівництва нового, комуністичного суспільства.

На допомогу викладачу історії

ВИВЧЕННЯ ПРОГРАМИ МИРУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Широка і реалістична Програма миру, прийнята XXIV з'їздом КПРС, справедливо дістала повсюдне визнання. «Висуваючи цю програму,— відзначав на Всесвітньому конгресі миролюбних сил у Москві Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,— ми бачили своє завдання в тому, щоб сприяти ліквідації вогнищ напруженості, допомогти людству позбутися привида термоядерної катастрофи, який навис над ним, всемірно сприяти розрядці напруженості. І в ім'я цих благородних цілей, для блага всього трудящого людства ми працюємо і будемо працювати не покладаючи рук!»¹.

Цей генеральний курс зовнішньої політики СРСР був вироблений великим Ленінім. «З самого початку Жовтневої революції,— говорив Володимир Ілліч,— питання про зовнішню політику і міжнародні відносини стало перед нами, як найголовніше питання...»². Роз'яснення учням цих важливих і складних питань є одним з першочергових завдань вчителя історії і суспільствознавства. При викладі зазначеного матеріалу слід додержуватися дидактичних принципів: систематичності, послідовності, розвитку творчої активності учнів, домагаючись, щоб такі уроки забезпечували не лише набуття ними знань, тих чи інших історичних понять, а й сприяли формуванню їх світогляду, ідейних переконань, інтернаціоналістських рис, патріотичних почуттів. Особливо великі можливості для цього розкриваються на уроках історії у старших класах в курсах історії СРСР та УРСР під час вивчення тем «XXIV з'їзд КПРС», «Наша епоха — епоха торжества ленінізму», в курсах новітньої історії та суспільствознавства — «Утворення і розвиток світової системи соціалізму», «Поглиблення загальної кризи капіталізму на сучасному етапі», «Міжнародні відносини на сучасному етапі», «Міжнародний комуністичний і робітничий рух», «Основні риси розвитку суспільства в новітній час».

При вивченні згаданих тем на уроках історії треба використати рішення XXIV з'їзду партії з питань зовнішньої політики, зокрема перший розділ Звітної доповіді ЦК КПРС — «Міжнародне становище СРСР. Зовнішньополітична діяльність КПРС», постанову квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС про міжнародну діяльність КПРС по здійсненню рішень XXIV з'їзду партії, рішення Політбюро ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР «Про підсумки візиту товариша Л. І. Брежнєва у Сполучені Штати Америки», виступи Л. І. Брежнєва у США, під час вручення йому міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами», у Києві та Алма-Аті при врученні Українській і Казахській РСР ордена Дружби народів, Комюніке Кримської зустрічі керівників комуністичних і робітничих партій соціалістичних

¹ Л. І. Брежнєв. За справедливий, демократичний мир, за безпеку народів і міжнародне співробітництво, К., 1973, стор. 5.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28. стор. 129.

країн (1973 р.), промову Л. І. Брежнєва «За справедливий, демократичний мир, за безпеку народів і міжнародне співробітництво» на Всесвітньому конгресі миролюбних сил у Москві 26 жовтня 1973 р. Залучення учнів до самостійного опрацювання й осмислення згаданих документів і матеріалів, підготовка ними рефератів і повідомлень мають велике значення.

Розповідаючи про характер зовнішньополітичного курсу КПРС, прийнятого XXIV з'їздом партії, вчитель відзначає, що зовнішня політика СРСР — миролюбна за своїм характером — пояснюється природою соціалістичного ладу. Цей курс Країна Рад проголосила ще в перший день свого існування у Ленінському Декреті про мир. Розроблена XXIV з'їздом КПРС Програма миру тісно зв'язана із загальними завданнями комуністичного будівництва в нашій країні, спрямована на викриття та зрив агресивних планів імперіалістів та конструктивний підхід до врегулювання міжнародних проблем, встановлення і підтримання нормального відносин з державами іншого соціального ладу на принципах мирного співіснування.

В. І. Ленін на основі аналізу об'єктивних закономірностей суспільного розвитку і розробленої ним теорії соціалістичної революції довів, що протягом певного історичного періоду одночасно «існують поряд соціалістичні і капіталістичні держави»³. Таке співіснування держав з різним суспільним ладом неминує веде до встановлення відносин між ними в галузі економіки і політики. «Є сила,— відзначає В. І. Ленін,— більша, ніж бажання, воля і рішення будь-якого з ворожих урядів або класів, ця сила — загальні економічні всесвітні відносини, які змушують їх стати на цей шлях зносин з нами»⁴.

Сьогодні, коли у світі відбуваються серйозні позитивні зрушення, мирне співіснування держав з різним суспільним ладом набрало особливого значення. «Покликання нашої міжнародної політики ми бачимо в тому,— говорив Л. І. Брежнєв,— щоб зміцнювати мир, який потрібний нам для будівництва комунізму, потрібний усім соціалістичним країнам, народам усіх держав. Тому ми і далі будемо протидіяти політиці агресії і сприяти ліквідації в усьому світі умов, які породжують агресивні війни... Покликання і роль нашої політики на міжнародній арені ми бачимо в тому, щоб завжди бути на боці тих, хто бореться проти імперіалізму, проти усіх форм експлуатації і гніту, за свободу і людську гідність, за демократію і соціалізм»⁵. Із сказаного вчитель робить висновки, що інтернаціоналізм зовнішньої політики КПРС — це співпадання і єдність інтересів радянського народу і всіх трудящих капіталістичних країн світу.

Розкривши теоретичний аспект питання про інтернаціоналістський класовий характер ленінського зовнішньополітичного курсу КПРС і Радянської держави, вчитель дає завдання учням самостійно опрацювати і скласти реферат першого розділу Звітної доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії.

Під час вивчення Програми миру особливу увагу слід приділити значенню, яке надають ЦК КПРС і Радянський уряд дальшому згуртуванню соціалістичних країн, підвищенню їх міжнародного авторитету, зміцненню та розширенню всебічних зв'язків з ними.

Відзначивши, що вже чверть століття СРСР бореться за мир разом з братніми соціалістичними країнами, вчитель наводить слова

³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 20.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 124.

⁵ Л. І. Брежнєв. Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 28.

Л. І. Брежнєва, сказані Генеральним секретарем ЦК КПРС на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю утворення СРСР: «Ми не раз уже заявляли про те, що вважаємо нашим надзвичайно важливим завданням на міжнародній арені зміцнення і розвиток світової системи соціалізму»⁶. Далі вчитель характеризує найголовніші події, які відбулися на міжнародній арені і свідчать про зміцнення позицій світового соціалізму, комуністичних і робітничих партій, всіх прогресивних сил світу під впливом активної, ініціативної зовнішньої політики КПРС. Це: перемога в'єтнамського народу і припинення імперіалістичної агресії в цьому районі земної кулі; повний крах політичної блокади Німецької Демократичної Республіки і визнання її більшістю країн світу, прийняття НДР до Організації Об'єднаних Націй; врегулювання відносин між Чехословаччиною і Федеративною Республікою Німеччини; зміцнення міжнародних позицій Куби.

З'ясовуючи авангардну роль КПРС у цьому, вчитель зазначає, що Програма миру стала принциповою основою спільних погоджених дій країн соціалістичної співдружності. Регулярні консультації керівників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн стали доброю традицією і сприяють координації зусиль братніх партій у розв'язанні як національних, так і інтернаціональних завдань. Кримська (1973 р.) зустріч керівників комуністичних і робітничих партій Болгарії, НДР, Угорщини, Польщі, Монголії, Чехословаччини, Румунії, Радянського Союзу ще один важливий крок у боротьбі за мир і соціалізм.

Серед першочергових завдань, розв'язання яких добиваються країни соціалізму, вчитель виділяє такі: надання народам Індокитаю можливості самим вирішувати свою долю, встановлення справедливого миру в цьому районі земної кулі; врегулювання становища на Близькому Сході, створення системи колективної безпеки в Азії.

Учні дізнаються, що імперіалісти намагаються будь-якою ціною перешкодити вирішенню цих проблем мирним шляхом. «Ми реалісти і добре бачимо,— говорив Л. І. Брежнєв,— що впливові кола в світі імперіалізму все ще не відмовилися від спроб проводити політику «з позиції сили». Все ще триває розв'язана ними гонка озброєнь, яка створює загрозу мирові... Радянський Союз і далі вестиме справи в напрямі розрядки і зміцнення миру, наполегливо добиваючись розв'язування вузлів міжнародної напруженості, налагоджування сталих добрих відносин з державами протилежної суспільної системи»⁷.

Вчитель повинен обов'язково відзначити, що одним з дійових факторів успішної боротьби з силами імперіалізму є даліше зміцнення співдружності соціалістичних країн, розвиток їх економіки, культури, зростання добробуту трудящих.

Для конкретного показу процесу зростання економічних і культурних зв'язків країн РЕВ можна використати карти, діаграми, схеми, а також місцеві матеріали, показати тісні контакти промислових підприємств Української РСР з підприємствами ЧССР, Угорщини, НДР, Болгарії тощо. Як відзначалося на Кримській (1973 р.) зустрічі, треба йти шляхом соціалістичної інтеграції — сміливіше, швидше, енергійніше. Доцільно розкрити, що собою являє прийнята на XXV сесії РЕВ (1971 р.) Комплексна програма соціалістичної економічної інтеграції країн Ради Економічної Взаємодопомоги, розрахована на 15—20 років.

Узагальнюючим показником розвитку співробітництва соціалістичних країн є збільшення взаємного товарообороту, вартість якого у дев'я-

⁶ Там же, стор. 29.

⁷ Там же, стор. 41—42.

тій п'ятирічці зросте до 76 млрд. крб., в той час як у 1966—1970 рр. він становив 51,6 млрд. крб.

Країни соціалізму подають значну економічну допомогу трудящим молодих незалежних країн у вигляді кредитів на пільгових умовах, споруджують 2424 народногосподарські об'єкти, 130 навчальних закладів. Лише при технічній допомозі СРСР у цих країнах споруджується близько 850 об'єктів, з них в арабських державах — 130.

На уроках і під час бесід з учнями важливо зосередити їх увагу на питаннях ідеології та політико-виховної роботи. Говорячи про цей аспект, слід зазначити, що у світі зростає інтерес до марксистсько-ленінського вчення, досвіду соціалістичного будівництва і водночас збільшуються можливості для поширення правди про наші досягнення, соціалістичний спосіб життя; крім того, розвиток і згуртування країн соціалізму викликає лютя ворогів.

Вчитель відзначає, що КПРС згуртовує всі миролюбні сили в боротьбі за заборону застосування ядерної, хімічної, бактеріологічної та всіх інших видів зброї масового знищення. При цьому він особливо наголошує на послідовності політики Радянського Союзу, що виявилось у внесенні в ООН делегаціями СРСР та інших соціалістичних країн пропозиції про загальне і повне роззброєння, зокрема, про скорочення на 10% воєнних бюджетів держав — постійних членів Ради Безпеки ООН і передачу зекономлених коштів країнам, що розвиваються, вирішення питання про повне роззброєння, проведення загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва, успішне завершення загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва.

Учням слід сказати, що ідея її скликання була висунута ще в 1966 р. країнами — учасниками Варшавського договору. У нараді, що відкрилася 3 липня 1973 р. у Хельсінкі, взяли участь 33 європейські країни, а також США і Канада. Радянська делегація внесла на розгляд проект Генеральної декларації про основи європейської безпеки і принципи відносин між державами Європи. Вчитель дохідливо і чітко розкриває учням ці принципи: безумовне визнання непорушності кордонів, що склалися, поважання суверенітету і незалежності, невтручання у внутрішні справи інших держав, незастосування сили або погрози її застосування, мирне врегулювання міжнародних суперечок, територіальна цілісність, поважання прав людини і основних свобод, співробітництво між державами з метою підтримання миру і безпеки, здійснення зв'язків між ними в економічній, культурній та інших галузях на основі рівності тощо.

З сказаного вчитель робить висновок: проект Генеральної декларації переконливо свідчить про готовність СРСР, інших соціалістичних країн робити все від них залежне, щоб назавжди виключити війну з життя суспільства, вирішувати спірні питання мирним шляхом. При цьому увага учнів звертається на ті рядки доповіді Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», де говориться: «КПРС виходила і виходить з того, що класова боротьба двох систем — капіталістичної і соціалістичної — в сфері економіки, політики і, звичайно, ідеології триватиме. Інакше і бути не може, бо світогляд і класові цілі соціалізму і капіталізму протилежні і непримиренні. Але ми будемо добиватися, щоб така історично неминуча боротьба перейшла в русло, яке б не загрожувало війнами, небезпечними конфліктами, безконтрольною гонкою озброєнь»⁸.

⁸ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 42.

Виступаючи 26 жовтня 1973 р. на Всесвітньому конгресі миролюбних сил, Л. І. Брежнєв відзначав, що переговори у Відні — справа великої ваги для Європи і для всієї обстановки у світі. «Радянський Союз підходить до них з усією серйозністю і відповідальністю, підходить конструктивно і реалістично. Наша позиція ясна і зрозуміла. Ми вважаємо, що треба домовитися про скорочення в уже визначеному районі Центральної Європи як іноземних, так і національних сухопутних і військово-повітряних сил держав — учасниць переговорів...»⁹. Радянський Союз виявив готовність вжити заходів у цьому плані вже в 1975 р.

Сьогодні, коли співвідношення сил у світі змінилося на користь соціалізму, створилися нові можливості для зміцнення безпеки й налагодження широкого міжнародного співробітництва, стався поворот від «холодної війни» до розрядки напруженості. Ці питання мають зайняти особливе місце в роботі вчителя історії при вивченні з учнями таких тем: «Наша епоха — епоха торжества ленінізму», «Міжнародні відносини на сучасному етапі», «Основні риси розвитку суспільства в новітній час». Які вузлові питання слід виділити учителеві у цих темах?

1) Розв'язання проблем європейської безпеки, значення при цьому Наради, перший етап якої успішно пройшов у Хельсінкі 3—8 липня 1973 р., та переговорів про скорочення іноземних і національних сухопутних і військово-повітряних сил країн Центральної Європи, що проходять у Відні;

2) величезна роль візитів Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва до Франції та ФРН;

3) розвиток радянсько-американських відносин, історичне значення політичних і практичних результатів переговорів у Москві (травень 1972 р.) і Вашингтоні (червень 1973 р.), курс СРСР на те, щоб надати відносинам двох наймогутніших держав світу стабільності і перетворити співробітництво між їх народами на постійний фактор міжнародного миру;

4) шляхи справедливого вирішення гострих міжнародних проблем (припинення війни в Індокитаї, врегулювання кризи на Близькому Сході на основі задоволення законних інтересів і прав народів, скорочення збройних сил і озброєнь);

5) солідарність Радянського Союзу із справедливою боротьбою народів Азії, Африки і Латинської Америки, всебічна допомога їм і розвиток співробітництва з молодими незалежними країнами;

6) солідарність комуністичних і робітничих партій, масових антиімперіалістичних рухів з діяльністю КПРС;

7) боротьба з буржуазною ідеологією, ревізіонізмом всіх різновидів, активізація класового інтернаціонального виховання радянських людей.

Враховуючи виключну важливість візитів Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва у США, Францію, ФРН, учитель історії дохідливо і переконливо розкриває учням значення цих історичних подій, показує їх вплив на зміцнення загального миру.

Дотримуючись хронологічної послідовності, він показує, що акцією великого міжнародного значення стали радянсько-французькі переговори 1972 р. у Парижі, прийняття і підписання таких важливих документів, як «Принципи співробітництва між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Французькою Республікою» та «Радянсько-Французький протокол про політичні консультації». Тут же вчитель розповів про неофіційну зустріч у Заславлі під Мінськом в січні 1973 р. між

⁹ Л. І. Брежнєв. За справедливий, демократичний мир, за безпеку народів і міжнародне співробітництво, стор. 17.

Л. І. Брежнєвим і Ж. Помпиду, їх успішні переговори під час останнього візиту Л. І. Брежнєва до Франції після його повернення із США, а також зустрічі керівників двох держав у Піцунді (березень 1974 р.).

Переконливим свідченням можливостей мирного розв'язання проблем, залишених ще другою світовою війною, є сучасний стан радянсько-західнонімецьких відносин. Початок їх поліпшенню було покладено ще в ході переговорів між Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим і федеральним канцлером ФРН В. Брандтом у Москві (1970 р.) та Ореанді (1971 р.). В результаті цих зустрічей з'явилися можливості для укладення договорів між СРСР і ФРН, а також між Польщею і ФРН. Ці договори зафіксували непорушність нинішніх європейських кордонів. Крім того, було підписано угоду про статус Західного Берліна. Тоді ж відбулося підписання, а пізніше ратифікація договору про основи відносин між Німецькою Демократичною Республікою і ФРН. Створилися також реальні передумови для дальшого розвитку взаємовигідних контактів між Чехословаччиною та іншими соціалістичними країнами і ФРН. Переговори В. Брандта з Л. І. Брежнєвим під час його візиту до ФРН у травні 1973 р. і підписання спільної угоди про розвиток економічного, промислового, технічного і культурного співробітництва та додаткового протоколу про повітряне сполучення є логічним продовженням зовнішньополітичного курсу СРСР, погодженого з країнами соціалістичної співдружності.

У роботі вчителя особливе місце має посісти питання політичного значення візиту Л. І. Брежнєва до США. Його розкриття починається з того, що найважливішою ланкою у боротьбі Радянського Союзу та інших соціалістичних країн за дальшу розрядку міжнародної напруженості є поворот у відносинах між СРСР і США. Цьому питанню відводиться важливе значення і в Програмі миру, прийнятій XXIV з'їздом КПРС. «Ми виходимо з того,— зазначається у цьому важливому політичному документі,— що поліпшення відносин між СРСР і США можливе. Наша принципова лінія щодо капіталістичних країн, у тому числі США, полягає в тому, щоб послідовно і повно здійснювати на практиці принципи мирного співіснування»¹⁰.

Які ж аспекти цього питання необхідно виділити? Це — наслідки радянсько-американських переговорів на найвищому рівні, що відбулися в травні 1972 р. у Москві, та підписання документу «Основи взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки», в якому у договірно-правовому порядку закріплені основні принципи мирного співіснування, визначено конкретну програму дій обох країн на майбутнє, що знаменувало початок повороту від недовір'я до нормалізації і співробітництва.

Далі вчитель відзначає, що новим кроком на шляху виконання Програми миру став офіційний візит Л. І. Брежнєва до США, його переговори з президентом Р. Ніксоном у червні 1973 р.

Використовуючи матеріали періодичної преси, вчитель називає документи, які були підписані в ході цих переговорів.

Політбюро, ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР, розглянувши підсумки візиту Л. І. Брежнєва до США, цілком і повністю схвалили політичні, практичні результати цього візиту, особистий вклад Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва у справу миру. Радянські люди, соціалістичні країни, міжнародний комуністичний і робітничий рух, вся передова і миролюбна світова громадськість високо цінують діяльність ЦК КПРС, Л. І. Брежнєва, вбачають у радянсько-американських переговорах велику історичну подію, що

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 31.

позитивно впливає на розвиток міжнародних відносин у всьому світі.

Виходячи з принципових основ політики миру, наша партія і держава приділяють велику увагу розвитку відносин СРСР з країнами Азії, Африки, Латинської Америки.

Вчитель підкреслює значення підписання радянсько-індійського договору про дружбу і співробітництво, на основі якого здійснюються взаємовигідні контакти з Індією, про нову сторінку у цій дружбі, зв'язану з візитом Л. І. Брежнєва до Індії в листопаді 1973 р., його переговорами з прем'єр-міністром Індії Індірою Ганді та іншими керівними діячами уряду Республіки Індії.

Вчителеві необхідно сказати кілька слів про добросусідські відносини СРСР з Афганістаном, дедалі зростаючі зв'язки з Іраном, підписання угод між СРСР і Японією під час візиту у жовтні 1973 р. до Радянського Союзу прем'єр-міністра Японії К. Танакі. З часу встановлення у 1956 р. дипломатичних відносин між СРСР і Японією розширилися контакти між обома країнами, а переговори про підписання мирного договору будуть продовжені у 1974 р.

Робота Всесвітнього конгресу миролюбних сил, що відбувся 26 жовтня 1973 р. у Москві, а також прийняті на ньому документи є подією великого історичного значення, а промова Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «За справедливий, демократичний мир, безпеку народів і міжнародне співробітництво» є дальшою розробкою і застосуванням до сучасних умов Програми миру. Промова Л. І. Брежнєва — широка програма боротьби за мир, у здійсненні якої можуть плідно співробітничати країни з різними суспільними системами, прогресивні сили і організації капіталістичних держав і країн, що розвиваються, видатні діячі науки і культури. Разом з цим вчитель має відзначити, що виступ Л. І. Брежнєва, як говорили самі учасники форуму, дав борцям за мир новий заряд оптимізму, віри і підтримки, які ґрунтуються на реальній основі, підкріпленій практичними ділами.

Візит Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва в Республіку Куба (28 січня — 3 лютого 1974 р.) вилився у могутню і хвилюючу маніфестацію радянсько-кубинської дружби, свято солідарності двох братніх народів, всіх країн соціалістичної співдружності, які ідуть одним історичним шляхом.

Які питання має виділити вчитель, розкриваючи учням значення візиту радянської делегації на чолі з Л. І. Брежнєвим на Кубу?

Переговори між керівниками двох країн продемонстрували єдність поглядів і позицій КПРС і Комуністичної партії Куби як з питань двосторонніх відносин, так і всіх корінних міжнародних проблем сучасності. Підписання радянсько-кубинської декларації узагальнило 15-річний досвід справді інтернаціоналістського співробітництва першої в світі країни соціалізму і першої соціалістичної держави Латинської Америки. У цьому документі накреслена широка програма дальшого планомірного розвитку політичних, економічних і культурних зв'язків між СРСР і Кубою, координації дій у боротьбі за зміцнення згуртованості країн соціалістичної співдружності і світового комуністичного руху на основі принципів марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

При цьому слід наголосити на тому, як високо оцінили комуністичні партії всього світу і країн Латинської Америки, зокрема, наслідки візиту Л. І. Брежнєва на Кубу. Наприклад, у резолюції пленуму ЦК Комуністичної партії Еквадору говориться, що цей візит сприяє єдності комуністичного і робітничого руху, всіх латиноамериканських народів у боротьбі за соціальний прогрес і національне визволення. Коментуючи учням зміст радянсько-кубинської декларації, треба відзначити, що во-

на надає можливість народам Латинської Америки ще раз перекона-тися у принциповій відмінності братерських зв'язків, встановлених між соціалістичними країнами, від відносин, що існують між американським імперіалізмом і латиноамериканськими країнами, які ще перебувають у залежності від США. В цьому візиті трудящі світу черпають упевне-ність в успіхові своєї боротьби проти імперіалістичного панування.

Політбюро ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міні-стрів СРСР повністю схвалили діяльність Л. І. Брежнєва під час його ві-зиту на Кубу, зазначивши, що «наслідки візиту, радянсько-кубинська декларація послужать надійною основою для дальшого розвитку все-бічного співробітництва між СРСР і Кубою в інтересах народів двох країн, справі миру і соціалізму»¹¹.

Забезпечити людству мир і працю — в цьому вбачає Комуністична партія, Радянська держава головне завдання своєї міжнародної політи-ки, втіленої у Програмі миру.

В. С. ЗАСЛУЖЕНЮК

¹¹ «Радянська Україна», 7 лютого 1974 р.

ОХОРОНА Й ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА В КИЄВІ — ВИТВІР ВИСОКОГО МИСТЕЦТВА

На самому краю крутого відрогу Старокиївської гори височить дивовижної краси споруда. Це — Андріївська церква — витвір таланту видатного зодчого Варфоломія Варфоломійовича Растреллі * та колективного генія народу нашого — будівничого цієї споруди і віковичного творця мистецтва, яке так мудро втілив архітектор. Немовби вирісши зі стрімкої кручі, Андріївська церква вже третє століття чарує всіх своєю граціозністю, вишуканістю форм та їх ажурністю. І так органічно вона влилася в навколишній пейзаж, що без неї не можна уявити собі й саму Андріївську гору.

А як же було тут колись, у минулі віки? Що зводилося? Як формувалося історико-архітектурне середовище?

Ця земля — мов літопис. Будучи північним краєм Старокиївської гори, насправді цей відріг є залишком величезної колись сусідньої гори Уздихальниці, з'єднаної тоді з Хоревницею (Киселівкою). Люди почали тут селитися ще з кам'яного віку. Особливе топографічне розташування гори та її мальовничість привернули до себе увагу ще стародавніх київських зодчих. Тому вона завжди була місцем зведення важливих споруд. Майже поруч, по той бік Боричевого узвозу, стояв найдавніший храм верховного бога тогочасних киян — Перуна.

Володимир Великий, розширивши межі «городка Кия», переносить у 980 р. в ці місця капище і створює тут, на Перуновому пагорбі, пантеон язичьких богів: Хорса, Даждьбога, Стрибога, Семаргла, Мокоші на чолі з слов'янським громовержцем Перуном. Тільки капище Велеса — бога скотарства — було встановлено на Оболоні, де кияни випасали свою худобу.

Нове Перунище було врочистою спорудою, що привертала увагу киян та гостей міста не менше, ніж величні княжі палаци і, зокрема, прекрасний терем княгині Ольги. А неподалік своєрідної галереї оригінальних скульптур слов'янських богів, на головному майдані міста — Бабиному торжку — стояли бронзові статуї античних богів, завезених Володимиром до своєї столиці разом з «медяними кіньми» — квадригами. Це були трофеї, здобуті в переможних війнах з грецькими полісами. Статуї, названі в народі «Дивами», так «надивували» тогочасних киян, що навіть у XVII ст. ще називали руїни Десятинної церкви «Богородицею у Дивів». Перунище красувалося лише 8 років. Зразу ж після хрещення (988 р.) його було привселюдно зруйновано і знищено, а колись всевладного Перуна «пущено за водою» Славутича.

* В. В. Растреллі (Бартоломео-Франческо де Растреллі) — російський архітектор, народився в Парижі; за походженням італієць, син скульптора Карло-Бартоломео Растреллі; разом з батьком у 1716 р. приїхав до Петербурга; самостійну роботу почав у 20-х роках XVIII ст.; з 1730 р. — придворний архітектор.

Для утвердження нової віри і, одночасно, єдиної князівської влади розгортається грандіозне, як на той час, будівництво культових споруд. Літописець повідомляє: «И повеле (Володимир.— *О. С.*) рубить церкви и поставляти по местомъ идеже стояше кумиры»¹.

Неподалік нинішньої Андріївської церкви Володимир будує Василівську — на честь свого патрона, ім'ям якого був наречений при хрещенні. У «Повісті временних літ» Нестором-літописцем записана стародавня легенда про те, що тут, на північному відрозі Старокиївської гори (де тепер стоїть Андріївська церква.— *О. С.*) у 40 р. н. е. побував сам апостол Андрій. Йому випала місія «сіяти зерна» християнства серед народів, що жили на північ від Чорного моря. Він, нібито, першим закликав киян (які в легенді названі «скіфами») до Христової віри, тому й прозвано його Первозванним. Тоді ж, за легендою, як символ свого заклик, він поставив на одній з київських гір хреста.

Літопис про це оповідає так: «И приде в устье Днепрское; оттоле поиде по Днепру горе, и по приключению приде и ста под горами на брезе. Заутра встав и рече к сущим с ним учеником: «Видите ли горы сия? яко на сих горах... имать град велик быти». Въшед на горы сия, благослови я, постави крест...»² Ось чому в усі наступні віки на Андріївській горі ставилися культові споруди, які освячувалися його ім'ям.

1089 р. син Ярослава Мудрого Всеволод «заложи церковь св. Андрея, створи у церкви тоя монастырь, в нем же пострижесе дщи его девою именем Янька»³. Високоосвічена черниця Янка («в миру» — Ганна) створила в тому монастирі першу на Русі світську жіночу школу, де, крім грамоти, навчали співу, музики та золототкацтва. Слава про високохудожні вироби учениць Янчиної школи дійшла навіть до Близького Сходу, а європейські поети оспівали їх у своїх творах. 1113 р. «преставися Янка, дщи Всеволожа, сестра Володимера...»⁴ й тут же похована.

1215 р. Галицький князь Мстислав Романович збудував майже на місці нинішньої Андріївської кам'яну Здвиженську церкву, пов'язавши її назву знов же з легендою про «здвиження хреста» апостолом Андрієм. Тут князь прийняв схиму, тут 1228 р. його поховано.

Всі ці споруди загинули в 1240 р., під час татаро-монгольського нападу. Найміцніші, вони стали останніми осередками оборони міста.

Якими ж були ці споруди, що зводилися протягом багатьох віків невідомими стародавніми зодчими? Прикро, що до нас не дійшли їх зображення. Ми не знаємо, якими були й статуї язичьких богів — витвори наших прадавніх скульпторів. Проте, судячи за тими пам'ятками архітектури, які збереглися до наших часів, можна з певністю сказати, що то були прекрасні витвори, які, безперечно, увійшли б до загальнолюдської скарбниці мистецтва й архітектури.

Твори мистецтва є похідними від об'єктивних історичних умов. Тому кожна епоха творить свій стиль.

Описувана пора була суворо, сповнена тяжких випробувань для цілого народу, доля якого ускладнювалася ще й особливими географічними умовами тогочасної Київської Русі — рубежа Європи та Азії. Це приречило її народ до тяжкої ролі споконвічного прикордонника, культові споруди якого під час нападу ворога ставали фортами.

Так воно й сталося, зокрема, в 1240 р., коли найперші удари прийняла на себе надбрамна Благовіщенська церква, що увінчувала київські Золоті ворота. Після падіння Лядської брами до бою стали Софійська та Подільська (на Боричевому узвозі.— *О. С.*), а з ними разом і

¹ П. П. Толочко. Стародавній Київ, К., 1966, стор. 16.

² Полное собрание русских летописей, т. I, СПб., 1846, стор. 4.

³ Там же, стор. 88.

⁴ Там же, стор. 130.

тогочасна Андріївська церква. Останнім bastіоном епічної оборони стала печальної долі Десятинна церква, якій приречено було перетворитись на цитадель. Неважко уявити собі архітектурний образ цих споруд-воїв: масивні, навіть суворі, з глухими стінами, що тільки на недосяжній висоті мали прорізи — вузькі вікна-пайниці.

Минули віки. Центром Києва став Поділ.

Багато пізніше на Старокиївській горі з'являється дерев'яна Андріївська церква, яку опікало Київське братство*. Про неї московський паломник Іван Лук'янов, що побував у Києві 1701 р., писав: «А где святыи апостол Андрей крест поставил, тот холм в городской стене (старої нагірної фортеці.— *О. С.*) зело красовит. На том месте стоит церковь деревянная ветхая во имя святого апостола Андрея Первозванного»⁵. А 1724 р. ця церква «от великих ветров развалилася»⁶.

То була пора, коли на Україні, як і в усій Європі, набирав усе більшого розвитку започаткований тут ще з кінця XVII ст. стиль барокко.

Походячи від італійського слова «вибагливий», барокко ґрунтується на вражаючих ефектах, примхливих силуетах, надзвичайній композиційній експресивності, багатстві зовнішнього і внутрішнього оздоблення, контрастності обсягів і форм, витонченій пластиці, широкому використанню світлотіневих та кольорових ефектів.

На Україні новий стиль знайшов широке застосування, й незабаром тут створилася своя школа українського барокко. У цьому стилі зводилося чимало споруд, зокрема в Києві, і, напевно, української барочної архітектури була б і нова Андріївська церква.

Та почалася російсько-турецька війна 1735—37 рр., і військово командування, занепокоєне можливим розгортанням наступу турецької армії, насипає на місці колишньої церкви земляний Андріївський bastіон. Традиція культу «здвиження» Андрієм хреста була такою чіпкою, що навіть один з відтинків фортечного валу звався «Хрестоздвиженським», бо проходив біля колишньої церкви з цією назвою.

У серпні 1744 р. цариця Єлизавета приїздить на Україну. Під час двотижневого перебування в Києві вона наказує збудувати тут царський палац (нині — один з будинків Верховної Ради), а також «...в верхнем, то есть старом городе Киеве, в его замке возстановить по прежнему каменным строением церковь во имя святого Апостола Андрея Первозванного...»⁷ У вересні 1744 р. на плацу Андріївського bastіону врочиство заклали нову церкву в ім'я Андрія Первозванного, під яку сама цариця, ставши патронесою храму, власноручно поклала першу цеглину.

Пізніше в своєму указі Єлизавета визначає й кошти на будівництво: «Указ нашему Генералу и Киевскому Генералу Губернатору Леонтьеву: на строение в Киеве церкви Св. Апостола Андрея Первозванного и нашего Дому (палацу — *О. С.*) повелеваем вам отпустить Брегадиру Власьеву істаможенных и кабацких и других сборов Киевской губернии до двадцати тысяч рублей Елисавет...»⁸

Проект церкви було замовлено тодішньому київському зодчому Йогану-Готфрїду Шеделю. Шануючи місцеві традиції і мистецтво народу, серед якого він працював 21 рік, Шедель прийняв за основу хре-

* Київське братство — національно-релігійна громадська організація київських міщан, яка виникла близько 1615 р.

⁵ Сборник материалов для исторической топографии Киева.— Путешествие И. Лукьянова, К., 1874, отд. 2, стор. 121.

⁶ Г. Н. Логвин. Киев, М., 1960, стор. 96.

⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева.— Из казацких летописей, К., 1874, стор. 46, 47.

⁸ Н. Закарвский. Описание Киева, т. I, М., 1868, стор. 180.

щатий план і п'ятиглав'я, характерні для української культової архітектури. Однак цей проект у Петербурзі було відхилено й замовлення передано обер-архітекторові графу Растреллі.

Вихованець французької й італійської архітектурних шкіл, Растреллі на той час уже встиг збудувати за своїми проектами більше 40 визначних споруд, і серед них такі відомі комплекси, як Смольний монастир, а також Зимовий та Анічків палаці в Петербурзі, царськосільський, московський «Анненгоф», Біронівський у Мітаві та інші, за що й звався «палацовим архітектором». Замовники не обмежували його у витратах, зодчий цим охоче користався і, домагаючись ефекту, дозволяв собі навіть не завжди зважати на вимоги класичної архітектоніки.

Майстром архітектури він був надзвичайним. Свої споруди немовби виліплював. Його церкви були схожі на палаці, а главки та пройоми його споруд буквально розквітали.

Андріївська церква, хоч і була, мабуть, найменшою спорудою геніального зодчого, стала чи не найкращим його твором.

1747 р. проект було схвалено. «Розпорядником» будівництва призначили придворного архітектора Івана Федоровича Мічуріна, що перед цим пройшов п'ятирічну школу голландського зодчества.

Для сприяння будові в Києві було створено спеціальну урядову комісію, підпорядковану безпосередньо Сенатові. Розпорядження цієї комісії виходили у формі «височайших манифестов» іменем самої імператриці: «Божію милостью Мы Елисавет Первая ...объявляем всем...» Такі манифести, що розсилались по всій Україні, наказували не перешкоджати рубанню лісу та заготівлі інших будівельних матеріалів. Камінь для Андріївської церкви добували у Вишгороді й Дніпром доставляли до Києва.

Для залучення будівничих друкувались спеціальні «Всенародные Известия». Проте, знаючи бюрократизм і «крючкотворство» чиновництва, Єлизавета підкріплює свої заклики «ко всем верным нашим поданным» категоричним попередженням, щоб усім цим заходам «везде чинено было надлежащее вспоможение без всякого продолжения»⁹. Для забезпечення будови матеріалами в Києві були спеціально створені підприємства. За рік вони виробляли більше двох мільйонів цегли та черепиці.

По-справжньому будівництво почалося в 1748 р. Було воно тривалим і важким. Ускладнення викликали незвичайні гідрогеологічні умови насипних ґрунтів колишнього Андріївського бастиону в поєднанні з підстиляючими їх різкопросадочними природними ґрунтами, які, до того ж, були ослаблені джерельними водами. Тому підмурки споруди довелось опустити на величезну глибину. Тоді серед киян і пішла чутка, нібито підземна частина споруди по висоті дорівнює наземній. Проте це не так. Реставраційні роботи 1949—50 рр. показали, що фактичне заглиблення підмурків дорівнює 11—14 м. Проте й це для тогочасних технічних засобів межувало з фантастикою. І все ж І. Мічурін недооцінив згубну дію підземних джерел і припустився майже фатальної помилки, яка протягом двох століть не раз ставила унікальну споруду на грань катастрофи.

Будівництво велось «по учиненному обер-архитектором Растрелли в большом виде на деревянных досках чертежу». Основні мулярські роботи виконувалися «в художестве искусными» майстрами Києво-Печерської лаври, яких на будівництві працювало більше сотні. Серед них

⁹ «Киевские Епархиальные Ведомости», 1861, стор. 15.

був і Степан Ковнір; з часом він і сам став зодчим — автором прекрасних споруд*.

Зведення Андріївської церкви в Києві було не єдиною співпрацею Растреллі з будівничими України. Фахові контакти були у нього і з майстрами Києво-Печерської лаври, які зводили новий собор у стародавньому Свенському монастирі-фортеці, що віками захищав Чернігівсько-Сіверську землю від набігів татарських орд.

Наслідком роботи, якою керував тоді Растреллі, був рапорт до Петербурзької будівельної канцелярії про те, «...каким образом то церковное строение впредь производит надлежит», після чого «...подлинное оных обер-архитектора и архитекторов за их руками доношение також и модель той церкви» були надіслані до Києва¹⁰.

— Кількатисячотонну Андріївську церкву будівничі поставили на могутні стовпчасто-склепінчасті конструкції підземної частини споруди, з якої сформувавши двоповерховий будинок. Одна, відкрита його сторона, зійшла на Андріївський спуск. Цей будинок став своєрідним п'єдесталом храму, в ньому пізніше було створено дві підземні церкви, а також приміщення для церковного причту й богомольців. Тут же містилася усипальниця одного з «благодійників» церкви, відомого в ті часи прочанина, що сховався багато «святих місць», А. Н. Муравйова. Був час за царату, коли в цих приміщеннях влаштували казарми. Саме тоді по Києву пішли чутки, нібито в одному з підземель Андріївської церкви заточено героя польського національно-визвольного руху, борця за незалежність Північної Америки Тадеуша Костюшка, полоненого царським генералом Ферзенем. Про це, зокрема, писали в «Русских Ведомостях» (1864 р., № 5) та в «Кіевских губернских Ведомостях» (1865 р., № 22), хоч, мабуть, перетворювати церкву на в'язницю не було потреби, оскільки «...казематы в Кіевской крепости и тогда уже существовали»¹¹.

Основні будівельні роботи тривали шість років і були закінчені 1753 р. Повному завершенню перешкодила розпочата в 1756 р. семилітня війна. До того ж 1761 р. померла патронеса храму — цариця Єлизавета. За короткочасне царювання Петра III та перші роки правління Катерини II Андріївська церква лишалась без будь-якої уваги. І тільки 1 вересня 1767 р., тобто через 23 роки після закладення, її, за наказом Катерини II, було освячено незакінченою. Це стало чисто формальною акцією, необхідною для списання Андріївської церкви з об'єктів, що опікувались царською канцелярією. Проте злочинність цих дій виявилася зразу ж: підземні води прорвалися спочатку з-під стін східної частини церкви, а потім і з інших боків. Споруда вбирала вологу, і її приміщення стали «по причине сырости неудобныя для обитания»¹².

Над чудовою спорудою нависла небезпека загибелі. Й тільки 1787 р., через 47 років після закладення, вдалося провести деякі роботи з метою відведення ґрунтових вод, закріплення ґрунтів і ремонту самої споруди. Однак і це було зроблено не державою, а киянами — шанувальниками високого мистецтва. На їх кошти придбали й 3000 книжечок листового золота, такого характерного для стилю барокко. Це була перша реставрація Андріївської церкви. Факт певною мірою пара-

* С. Д. Ковнір (1695—1786) — український будівничий, майстер українського барокко. Був кріпаком Києво-Печерської лаври. В монастирі навчився будівничої справи. Створив визначні, національно своєрідні архітектурні споруди, характерні мальовничим пластичним оздобленням: Ковнірівський корпус і дзвіниці на Дальніх і Ближніх печерах у Києво-Печерській лаврі, Кловський палац (разом з П. Нееловим), дзвіницю Києво-Братського монастиря, церкву Антонія і Феодосія і дзвіницю у Васильківці та ін.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. КПЛ, оп. 1, спр. 9, арк. 80—82.

¹¹ Н. Закревский. Назв. праця, т. 1, стор. 181.

¹² Там же, стор. 187.

доксальний: реставрувалася... незакінчена споруда. Проведеною роботою був задоволений навіть прискіпливий член приймальної комісії генерал-лейтенант Фермор. Нарешті розкрилася в усій красі «церковь каменная Апостола Андрея Первозванного строения... по новой архитектуре, с отменным украшением...»¹³

Будучи відносно невеликою (довжина — 32 м, ширина 23 м і висота — 46 м), ця споруда сприймається як монументальна. За стильовими ознаками вона належить до культових споруд, які на Україні почали зводити з середини XVIII ст. За обсягово-планувальним рішенням це традиційний для української культової архітектури — хрещатий у плані, п'ятиверхий храм з домінуючою центральною банею. Характерно, що до композиції фасадів церков у ті часи почали вводити ордерну систему — колони (або пілястри), п'єдестали, антаблементи*, а іноді й фронтони**.

Використання автором проекту усталених на Україні архітектурних прийомів було цілком закономірним: великий зодчий цінував традиції народу, на землі якого він творив, а як тонкий знавець прекрасного високо цінував мистецтво українського народу, розумно застосувавши його. Це, зокрема, відзначив і доктор мистецтвознавства М. А. Ільїн: «Растреллі втілив у цьому творі прийоми й риси українського мистецтва, яке поєднує вагомість і легкість, скульптурну еластичність і прозору графічність»¹⁴.

У пошуках ефектних рішень Растреллі нічим не обмежував себе. Так, скажімо, зводячи Анічків палац, він розташував на його фасаді 10 цілком відмінних видів вікон, а в Мітавському палаці Бірона — навіть 15. Протилежністю їм стала Андріївська церква: найдовершеніший витвір уславленого зодчого, вона немовби демонструє можливість досягнення щонайвищої майстерності відносно простими засобами. Основою архітектурної композиції стали вдало згруповані колони і пілястри корінфського та іонічного ордерів. Так, зокрема, на висоту основного обсягу піднімаються колони колосального ордеру, що разом з п'єдесталами досягають 10,5 м. На фронтонах усіх фасадів (крім західного) — чавунні картуші***, в центрі яких на пурпуровому тлі — золоті вензели монограм цариці Єлизавети.

Усе тут має світський характер; це звичайна палацова архітектура, позначена високим талантом. При всій своїй пишноті і, здавалося б, багатоформності її «всефасадність» має єдине архітектурне рішення, але при цьому всі чотири фасади споруди мають певні відмінності. Растреллі талановито поєднав цілком інженерну функцію контрфорсів**** з архітектурною. І справді, прикрасивши ці контрфорси ажурними баштоками з тендітними маківками, зодчий зробив їх окрасою всієї композиції. Довершеністю й палацовою вродистістю відзначається й інтер'єр. І не зразу падає в око, що зодчий і тут мудро втілив ті ж самі архітектурні прийоми та засоби, що й для екстер'єру. Широко залучено також живопис, скульптуру та різьблення і знайдено в цьому синтезі точну міру. Усе велике приміщення храму разом з ку-

¹³ Сборник материалов для исторической топографии Киева.— Географическое описание г. Киева, К., 1874, стор. 125—132.

* Антаблемент — балкове перекриття прольоту поміж колонами або завершення стіни, що складається з трьох горизонтальних елементів — архітрава, фіза та карниза.

** Фронтон — трикутне поле під двохилим дахом будівлі.

¹⁴ Люди русской науки, т. II, М.—Л., 1948, стор. 1121.

*** Картуш — скульптурне зображення напіврозгорнутого аркуша або щита, на полях яких розміщується герб чи інша емблема.

**** Контрфорс — підпірна конструкція проти дій горизонтальних сил, розташована перпендикулярно до стіни.

полом вирішене як єдине ціле. В кожного, хто зайде сюди, складається враження, ніби він потрапив у палац чи в зал музею красного мистецтва. Усю залу крізь люкарни в куполі буквально заливає денне світло, і це робить її ще більш світською. Так само тут сприймається все, включаючи й цілком культові елементи — престол, надпрестольну сінь, проповідницьку кафедру й навіть величний триярусний, тонкого різьблення іконостас, виконаний відомими в той час майстрами Йосипом Домашем та Андрієм Карловським, які зі своїми «робітними людьми» перед цим виконали такі ж високохудожні роботи в Царському Селі. Створений ними іконостас є домінантою всієї композиції інтер'єру і, як і вся споруда, містить елементи корінфського та композитного ордерів.

Іконостас схожий на велетенський стенд, у який надзвичайно тонко й гармонійно вкомпоновано дерев'яну скульптуру та живопис на полотні. Із скульптур іконостасу на особливу увагу заслуговує група міфологічного «Розп'яття», що складається з трьох майстерно виконаних фігур. Знання людського тіла, відчуття різних ракурсів гідні подиву. Ця скульптура, як і Софійська Оранта (Богородиця), сприймається з будь-якої позиції огляду.

Більшість ікон-картин іконостасу виконано відомим російським художником Олексієм Антроповим. Дев'ять великих картин у куполі й чотири — на парусах склепін — належать видатному українському живописцеві й граверу Григорію Левицькому-Носу. Є певні відомості, що разом з ним працював і його син, який теж навчався живопису в київській Академії і з часом став професором петербурзької Академії мистецтв.

Загальною увагу завжди привертає написана на дереві картина невідомого художника «Таємна вечеря», розміщена на стінці вітаря. Майстерність її виконання послужила приводом для виникнення міфу, нібито вона написана самим Леонардо-да-Вінчі. Пізніші дослідження мистецтвознавців показали, що автором цієї картини був вітчизняний художник.

Набагато пізніше Андріївську церкву прикрасили ще дві картини — «Провідь апостола Андрія» та «Обрання віри князем Володимиром». Першу з них написав обдарований київський художник Платон Бориспольця, що, як і Растреллі, мав звання «почетного вольного общинника» петербурзької Академії мистецтв, а 1859 р. разом з Т. Г. Шевченком був обраний її академіком. Є підстави вважати, що ним написана й друга картина.

В цілому картини Андріївської церкви, за одностайним визнанням мистецтвознавців, належать до найкращих зразків тогочасного живопису цього жанру. Особливо це стосується полотен П. Бориспольця, які, на подив, створені були в період занепаду класицизму, його косності й реакційного ідеалізму, що дістав назву академізму.

Живопис Андріївської церкви позначений критичним реалізмом. Образи картин поєднують епічність з теплом людяності. Усе це — люди з життя і, що головне, для життя. Вони є символом життєствердження, а не всебиваючого релігійного аскетизму. Це повнокровні жителюби з усіма властивими людям пристрастями. Серед них є образи тогочасних киян, навіть у їх майже натуральному вбранні. Характерно, що так змальовані не тільки узагальнені персонажі картин, а й канонізовані — апостоли та архангели, і навіть сам бог Саваоф, розміщений в узвишші купола в оточенні ангелів.

Гуманною ідеєю пройняті всі твори, що ними так щедро прикрашена Андріївська церква, неоціненний витвір великого мистецтва, вартий подальшого вивчення й сумлінного збереження.

Протягом більш як двох століть Андріївська церква не раз вкривалася риштуванням. В одних випадках то були тривожно-аварійні ситуації, коли доводилось одночасно закріплювати від зсувів і саму Андріївську гору; в інших ставили риштування реставратори (фактично вперше це було зроблено в 1844 р.— через сто років після закладення споруди).

Громадськість Києва завжди дбала про охорону й недоторканість цього шедевра архітектури й мистецтва, і саме їй ми зобов'язані тим, що пам'ятка дійшла до нас майже в незміненому вигляді. Виняток становить лише центральна баня, яка після часткової реставрації на початку 90-х років XIX століття втратила не тільки свою первинну форму, а й до певної міри легкість і вишуканість.

Наш народ належно оцінив мистецьку унікальність Андріївської церкви і, назвавши її пам'яткою архітектури й мистецтва, взяв під охорону держави. Це — гідний наслідування приклад шанобливого ставлення наступних поколінь до творчої праці своїх попередників. Ще до війни було створено дренажну систему, яка захистила Андріївську гору від розмивання ґрунтовими водами. Значні ремонтно-реставраційні роботи були проведені тут і зразу ж після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни. Будівельники-реставратори замінили металеві й дерев'яні конструкції даху та бань, а звичайну залізну покрівлю — оцинкованою. Тоді ж було здійснено спеціальне наукове дослідження для зовнішнього опорядження пам'ятки і створено фарби, стійкі проти агресивної дії аерозолей та атмосферних агентів, шкідливий вплив яких підсилюється топографічними особливостями відкритої всім вітрам споруди.

Було вжито заходів і до відновлення інтер'єру. При реставрації зовнішнього і внутрішнього оздоблення та фарбуванні стін реставратори сумлінно додержувались настанов самого автора. Надаючи виняткового значення кольоровому рішенню, зодчий лишив своєрідний авторський заповіт: «Красить стены в бирюзовый цвет, а орнамент — белой краской, вензели и капители — золотить»¹⁵. Ці три основні кольори екстер'єру справді створюють надзвичайний ефект, надаючи фасадам відчутної рельєфності і пластичності.

Та вже через десять років різке просідання Андріївської церкви змусило фахівців знову вдатися до капітальної реставрації, що провадилась протягом 1961—1967 рр. Перед цим тут була здійснена надзвичайно відповідальна й складна робота — відновлення дуже пошкодженого за два століття живопису. Водночас виправлялися похибки реставраторів минулих часів. Спільними зусиллями численних науковців і митців пам'ятку було відтворено в такому вигляді, який відповідав задумові Растреллі.

Тепер у колишній Андріївській церкві створено філіал Державного архітектурно-історичного київського Софіївського заповідника, і мільйони трудящих нашої країни та зарубіжних гостей можуть милуватися шедеврами високого мистецтва нашого народу.

Стародавні зодчі Київської держави геніально визначили місце зведення Андріївської церкви і надзвичайно вдало пов'язали її з навколишньою мальовничою природою. Третє століття стоїть на крутій горі всевітня пам'ятка вітчизняної архітектури, що прикрашає собою силует Києва. І стояти їй віки, пробуджуючи в людях злагородні почуття до високого мистецтва наших предків.

О. П. СИЛИН

¹⁵ Андріївська церква, К., 1970, стор. 4.

Наш календар

50-РІЧЧЯ
XIII З'ЇЗДУ РКП(б)

Минуло п'ятдесят років від часу XIII з'їзду РКП(б). Період між XII і XIII з'їздами партії характеризувався перемогою зовнішньої політики СРСР, визнанням його капіталістичними країнами, встановленням з ними економічних і дипломатичних відносин. Зовнішньополітичні успіхи були нерозривно зв'язані з внутрішніми досягненнями в нашій країні у відбудові народного господарства, яку доводилося проводити в гострій боротьбі з трюцькістами, які виступали проти лєнінських основ партії.

XIII з'їздові РКП(б) передувала велика робота, яка проводилась під керівництвом Центрального Комітету. Відбулися обласні, крайові конференції, з'їзди компартій союзних республік, які повністю схвалили лінію ЦК.

XIII з'їзд партії відбувся 23—31 травня 1924 р. в Москві. Було 1164 делегатів (748 з вирішальним і 416 — з дорадчим голосом), які представляли 735 881 члена і кандидата в члени партії, з яких 241 591 були лєнінського призову. 63,2% делегатів з ухвальним голосом становили робітники за соціальним станом, селяни склали 5,4%, решта — службовці. Від України було 127 делегатів (101 — з вирішальним голосом, 26 — з дорадчим)¹.

Починаючи роботу, делегати вшанували пам'ять В. І. Лєніна. Після обрання керівних органів з'їзду було затверджено порядок денний, який включав 13 питань. На адресу з'їзду надійшли численні привітання від робітничих колективів Трьохгорної мануфактури, заводу «Серп і молот», Путіловського, Харківського паровозобудівного та інших. З'їзд одержав привітання від Комуністичного Інтернаціоналу, комуністичних партій Німеччини, Франції, Англії, Японії, Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, міжнародної організації комуністок, в яких висловлювалися схвалення і підтримка діяльності РКП(б).

У політичному і організаційному звітах Центрального Комітету і виступах делегатів, в резолюціях, прийнятих з'їздом, відзначались успіхи в здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики.

З'їзд підбив підсумки перших трьох років непу і відзначив початок господарського відродження країни. Обсяг виробництва досяг більш як 40% довоєнного рівня, збільшилася виплавка чавуну, сталі. Була вирішена паливна криза, налагоджено роботу транспорту.

Успішно здійснювався лєнінський план електрифікації. Вже велося будівництво 7 районних електростанцій, накреслених планом, а загальна потужність діючих перевищувала дореволюційну. З'їзд наголосив на необхідності зробити все для здійснення плану електрифікації, який мав величезне значення для всього господарства країни.

Підвищився матеріальний добробут трудящих. Припинився процес декласування робітничого класу, позначився його кількісний ріст. Заробітна плата становила 60% довоєнного рівня. Політика підвищення заробітної плати сприяла максимальному піднесенню продуктивності праці. В промисловості вона піднялася до 62%.

На з'їзді було проаналізовано недоліки в розвитку господарства. Розвиток вітчизняного машинобудування стримувала нестача металу. У резолюції зверталася увага на піднесення металургії, важкої промисловості.

З'їзд відзначив своєчасність проведення грошової реформи, яка створювала умови для відбудови промисловості, сприяла стабілізації карбованця, удосконаленню планування господарства, розвитку торгівлі. Значення її виходило за межі фінансової політики. З'їзд доручив усім парторганізаціям неухильно проводити в життя директиви по завершенню грошової реформи.

В сільському господарстві також досягнуто перших успіхів. Посівні площі зернових досягли 80% довоєнних, відроджувалося тваринництво.

Велику увагу з'їзд приділив питанням зміцнення змички між містом і селом, союзу робітничого класу з селянством (доповіді: Г. М. Кржижановський «Про товаро-

¹ Тринадцятий съезд РКП(б). Стенографический отчет, М., 1963, стор. 529—530.

оборот і планову роботу», А. А. Андрєєв «Про кооперацію», М. І. Калінін «Про роботу на селі»; співдоповідь — Н. К. Крупська та інші). Широке обговорення питань про змичку промисловості і сільського господарства пояснювалось тим, що вони стали центральними на цілий історичний період і від їх правильного вирішення залежав дальший господарський розвиток країни.

Здійснення цього завдання в умовах непу значною мірою залежало від розвитку товарообороту, піднесення ролі кооперації у боротьбі проти приватного капіталу і створення суцільного зв'язку між селянськими господарствами і промисловістю. Наявність командних висот в руках держави створювала необхідні умови успішного вирішення цієї важливої проблеми. З'їзд прийняв рішення про створення Наркомату внутрішньої торгівлі і поставив перед ним завдання: керувати державною і кооперативною торгівлею, встановити дійовий контроль держави над приватним капіталом і поступово оволодіти всім товарооборотом. Для посилення роботи Наркомату та його місцевих органів ухвалили направити туди досвідчених комуністів.

Вирішення завдання оволодіння ринком зводилося врешті-решт до розвитку і зміцнення кооперації. Накреслюючи конкретні шляхи в цьому напрямку, з'їзд виходив з лєнінського кооперативного плану. Залучити селянство до будівництва соціалізму можна було тільки шляхом переходу від дрібного господарства до колективної праці, до кооперації. В доповіді А. А. Андрєєва відзначалися деякі успіхи в розвитку кооперації, а також і недоліки, зокрема, те, що кооперація охоплювала лише 7% населення. Особливо повільно розвивалася вона на селі. Тому з'їзд висунув як головне завдання роботи партії на селі всебічне кооперування селянських господарств і визнав за необхідне виділити для роботи у всіх її ланках кращих господарників-партійців².

Значна увага на форумі комуністів приділялася роботі партії на селі. В доповіді М. І. Калініна з даного питання дано аналіз соціально-економічного стану села. В його господарському розвитку намітилися дві основні тенденції — капіталістична (зростання куркульських господарств) і соціалістична (потяг селян до кооперації). В резолюції з'їзду про кооперацію і про роботу партії на селі підкреслено, що дальше просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: успіхами розвитку великої державної промисловості та успіхами кооперування населення³.

Було розв'язано важливе на той час питання про сільськогосподарський кредит. З цією метою створювався Центральний сільськогосподарський банк, а на місцях — низова кредитна сітка у повітах і волостях.

З'їзд вказав на необхідність дальшого розвитку комітетів взаємодопомоги з метою піднесення маломісних господарств.

Одне з центральних місць у роботі з'їзду зайняли проблеми, зв'язані з зміцненням партії, ідейним вихованням комуністів. Під час непу загострилася боротьба між соціалістичними і капіталістичними елементами, що знайшло своє відбиття в партії. В резолюції «Про чергові завдання партійного будівництва» записано: «Наша партія, яка є керівною партією пролетарської диктатури, повинна не тільки давати рішучу відсіч подібним ваганням всередині партії, але і вживати запобіжних заходів як ідейного, так і організаційного порядку проти виникнення їх у майбутньому»⁴.

XIII з'їзд дав рішучу відсіч троцькістам, які заявляли про переродження партійних кадрів, звинувачували апарат в бюрократизмі, намагаючись відокремити його від партійних мас. Делегати з'їзду на конкретних прикладах показали наклепницький характер і безпідставність цих звинувачень.

Троцькісти намагалися також протиставити молодь старим партійним кадрам, називали учнівську молодь «барометром партії», на який потрібно орієнтуватися. Вони вимагали свободи фракцій і угруповань. Виступи лідерів опозиції змусили з'їзд ще раз піддати критиці антипартійні погляди троцькістів. З'їзд підкреслив, що після смерті В. І. Леніна партійна єдність стала першочерговою турботою всіх членів партії. «Твердість і монолітність РКП, на основі непорушних принципів лєнінізму, є найважливішою передумовою дальших успіхів революції»⁵. З'їзд затвердив резолюції XIII партконференції «Про партійне будівництво», «Про підсумки дискусії і про дрібнобуржуазний ухил», доручив ЦК і далі всіляко оберігати партійну єдність і неухильно проводити більшовицьку лінію.

Форум партії накреслював заходи по дальшому розгортанню внутріпартійної демократії, висуненню та залученню до партійної роботи молодих кадрів, по ідейному вихованню комуністів, особливо лєнінського призову, що знайшло відбиття в резолюції «Про агітпропроботу». «Пронизування всіх суспільних дисциплін лєнінізмом, вивчення при їх проходженні вкладів Володимира Ілліча Леніна в усі питання революційної

² КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 43.

³ Див там же, стор. 37.

⁴ Там же, стор. 17.

⁵ Там же, стор. 15.

теорії і практики марксизму повинно стати найнеобхіднішою приналежністю навчальної роботи радпартшкіл і комуніверситетів»⁶, — записано в резолюції.

В зв'язку з повідомленням про роботу Інституту Леніна з'їзд визначив як головне його завдання — наукове видання Повного зібрання творів В. І. Леніна, підготовку «Ленінської бібліотеки» для широких мас трудящих на мовах народів СРСР.

На XIII з'їзді партії до відомої делегації було доведено ленінський «Лист до з'їзду», де були висловлені головні принципи дальшого зміцнення єдності партії. Однією з головних умов цього Ленін вважав забезпечення згуртованості і монолітності її Центрального Комітету, підвищення його авторитету. Надзвичайно великого значення Володимир Ілліч надавав забезпеченню колективності керівництва. У «Листі до з'їзду» Ленін схарактеризував деяких членів ЦК.

З'їзд накреслив заходи щодо поліпшення культурної роботи на селі, прийняв резолюцію «Про роботу серед молоді», спрямовану на поліпшення діяльності РКСМ. Форум комуністів визначив завдання партії в галузі комуністичного виховання трудящих, вказав на значення профспілок та інших громадських організацій у цій справі.

З'їзд обрав новий склад Центрального Комітету і Центральної Ревізійної комісії.

XIII з'їзд РКП(б) визначив шляхи дальшого зміцнення міжнародного становища СРСР, накреслив заходи по відбудові і розвитку народного господарства, продемонстрував монолітність і єдність рядів партії.

А. К. Курас

⁶ Там же, стор. 69.

100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

П. Г. СМІДОВИЧА

Серед ветеранів більшовицької партії, тих, кому випала честь боротися і працювати під керівництвом В. І. Леніна, був і видатний революціонер, радянський державний

і громадський діяч Петро Гермогенович Смідович.

Народився він 19 травня 1874 р. в м. Рогачеві Могилівської губернії у дворянській сім'ї. Майбутній революціонер рано зненавидів соціальну несправедливість, царський режим. Ще в Тульській гімназії юнак разом з іншими гімназистами виступав проти існуючого ладу. «В наших душах,— згадував пізніше П. Г. Смідович про ті роки,— зріла глибока ненависть до всього офіційного, презирство до всього насильницького устрою. Все заборонене було миле. Читали Писарева, Чернишевського, Добролюбова запоем»¹.

1892 р. Смідович закінчив гімназію і поступив до Московського університету на відділ природознавчих наук фізико-математичного факультету. Тут він поринув у вир політичного життя. Москва, після Петербурга, була найбільшим центром передової громадської думки і революційного руху, а московський пролетаріат — одним з передових загонів робітничого класу Росії. Петро Гермогенович встановив контакти з підпільними молодіжними гуртками, працював у Союзі студентських земляцтв, читав твори К. Маркса і Ф. Енгельса, а згодом став послідовником основоположників наукового комунізму. Студентські роки революціонера тривали недовго. 1895 р. його заарештували і вислали під нагляд поліції у Тулу без права продовжувати навчання у вищих навчальних закладах Росії. Тут він незабаром встановив зв'язки з місцевими революційними гуртками, брав участь у їх роботі. Переслідування поліції змусили П. Г. Смідовича наприкінці 1895 р. емігрувати за кордон. В Парижі Петро Гермогенович поступив у Вищу електротехнічну школу, по закінченні якої працював електромонтером на одному з бельгійських заводів. Далеко на чужині П. Г. Смідович продовжував революційну діяльність, був членом професійних спілок робітників Парижа і Льежа, брав участь у діяльності Бельгійської робітничої партії.

1898 р. з паспортом бельгійського робітника Петро Гермогенович повернувся до Росії, того ж року вступив у ряди РСДРП. Він працював монтером у Катеринославі, будівельником у Керчі, Москві, а з 1900 р.— в Петербурзі, де входив до складу місцевого комітету РСДРП. Та незабаром його знову заарештували. Після однорічного ув'язнення в одиночній камері петербурзької тюрми П. Г. Смідовича як іноземця (за паспортом — бельгієць) вислали за кордон без права повернення до Росії.

Роки другої еміграції залишили глибокий слід у житті Петра Гермогеновича. В Лондоні він познайомився з В. І. Леніним і став його вірним учнем і соратником. У 1901—1903 рр. відважний революціонер працював агентом «Искры». Через підпільників-моряків він переправляв нелегально літературу з Марселя до Батумі, а закавказькі іскрівці розповсюджували її серед соціал-демократичних організацій Росії.

¹ Энциклопедический словарь. Издание русского библиографического Института Гранат, т. 41, ч. III, стор. 60.

«В Марселі тепер живе дуже діловий хлопець»,— писала про П. Г. Смідовича Н. К. Крупська в одному із своїх листів 28 червня 1902 р.²

На початку 1903 р. Петра Гермогеновича як досвідченого працівника редакції «Искры» направила в Румунію для організації нових шляхів транспортування газети. Згодом йому було доручено подати допомогу соціал-демократичним організаціям Росії в налагодженні їх видавничої справи (під час перебування за кордоном П. Г. Смідович опанував професію друкаря, вивчив новий цинкографічний спосіб передруку літератури).

Повернувшись улітку 1903 р. на батьківщину, П. Г. Смідович приїхав до Умані і став фактичним керівником третьої в Росії друкарні «Искры». Він інформував В. І. Леніна і Н. К. Крупську про стан справ, дбав про забезпечення друкарні необхідним обладнанням³.

В роки, що передували першій російській революції 1905—1907 рр., Петро Гермогенович працював на Уралі. Згодом він став членом Бакинського, а потім Тульського комітетів партії. У грудні 1905 р. брав активну участь у збройному повстанні в Москві. В 1906 р. П. Г. Смідович — член Московського міського і окружного комітетів РСДРП, делегат IV з'їзду партії, що проходив в Стокгольмі. На з'їзді, під час прийняття основних рішень, розгорілась гостра боротьба між більшовиками і меншовиками. П. Г. Смідович у всьому підтримував делегатів-більшовиків, В. І. Леніна.

Тяжкі роки реакції не зламали волі випробуваного бійця ленінської гвардії. За завданням Московського окружного комітету РСДРП він доклав чимало зусиль для відновлення більшовицького підпілля Коломни, Волоколамська та інших міст⁴. На початку 1908 р. П. Г. Смідович очолював Центральне бюро московських профспілок⁵. Та діяльність його знову привернула увагу поліції. Численні обшуки та арешти закінчилися у 1909 р. дворічним засланням до Вологодської губернії.

1910 р., після повернення з заслання, Петро Гермогенович працював у Калузі, а потім у Москві. В той час у Росії розгорнулась підготовка до виборів у IV Державну думу. Як досвідченого організатора мас П. Г. Смідовича ввели до складу нелегальної виборчої комісії⁶, яка розгорнула агітацію за обрання в Думу від робітничої курії Московської губернії більшовицького кандидата в депутати. Разом з іншими товаришами по партії він брав активну участь у відновленні місцевих партійних організацій, розповсюджував більшовицьку пресу, виступав перед робітниками, розповідав про становище в партії, знайомив з кандидатами в депутати від більшовиків. У 1913 р. П. Г. Смідович — один з активних учасників створення в Москві легальної більшовицької робітничої газети «Наш путь» (перший номер вийшов 25 серпня 1913 р.).

В роки першої імперіалістичної війни відважний революціонер працював уповноваженим ЦК партії по Москві і Центральному промислому району, був членом Московського обласного бюро ЦК РСДРП, провадив широку антивоєнну пропаганду, входив до «літературної групи» при Московському комітеті більшовиків.

Лютневу буржуазно-демократичну революцію 1917 р. Петро Гермогенович зустрів у Москві. Його обрали до Московської Ради робітничих депутатів, де він, разом з більшовиком В. П. Ногіним, входив до складу президії виконкому. П. Г. Смідович — делегат VII (Квітневої) Всеросійської конференції та VI з'їзду РСДРП(б), який націлив партію на збройне повстання.

Після перемоги пролетарської революції партія доручала П. Г. Смідовичу виконання багатьох відповідальних завдань. Він був членом президії ВЦВК і ВРНГ, головою Московської Ради і Московського губнаргоспу, начальником постачання 5-ої армії і головою фронтового ревтрибуналу, очолював ряд партійних та урядових комісій.

1920 р. партія рекомендувала П. Г. Смідовича на пост заступника голови президії ВЦВК Принциповий більшовик, чуйна людина, він повністю віддавав себе цій відповідальній роботі. За заслуги перед радянським народом і Комуністичною партією 1931 р. його нагородили орденом Леніна.

Петро Гермогенович був делегатом IV, VI, VIII, X, XI—XV з'їздів партії, VII і XVII партійних конференцій. На X з'їзді РКП(б) був обраний членом ЦК РКП(б).

Помер П. Г. Смідович 16 квітня 1935 р., поховано його в Москві на Красній площі. «Він увесь, до останньої краплини крові, належав партії. Його життя було буквально спаяне з життям та діяльністю нашої партії, активним і самовідданим бійцем якої він був довгі роки»⁷,— так говорив М. І. Калінін про П. Г. Смідовича.

Т. М. Колішер

² Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. Сборник документов, т. 2, М., 1969, стор. 63.

³ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1903 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964, стор. 359—360, 361—362, 366.

⁴ Герои Октября. Книга об участниках Великой Октябрьской социалистической революции в Москве, М., 1967, стор. 20.

⁵ История Коммунистической партии Радянського Союзу, т. 2, К., 1967, стор. 301.

⁶ Очерки истории Московской организации КПСС, М., 1966, стор. 158.

⁷ «Известия», 21 травня 1964 р.

ДО 125-РІЧЧЯ
СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАННЯ
ПІД ПРОВОДОМ
ЛУК'ЯНА КОБИЛИЦІ

Антифеодальний рух селянства Північної Буковини у першій половині XIX ст., зокрема повстання під проводом Лук'яна Кобилиці, є яскравою сторінкою в історії тривалої боротьби українського народу за своє соціальне й національне визволення.

Ці події знайшли досить повне висвітлення в дореволюційній¹ та радянській історіографії². Нові документи і матеріали дають можливість точніше визначити місце і роль очоленого Л. Кобилицею повстання у визвольній боротьбі українського народу, в революційних боях народів Європи. Це важливо, оскільки буржуазні історики намагалися заперечити його класову суть. Так, ідеолог українського буржуазного націоналізму М. Грушевський події 1848—1849 рр. на Буковині трактував як вияв «суперечностей української і румунської народностей».

З антинаукових позицій висвітлювали боротьбу трудящих Буковини й румунські історики, зокрема І. Ністор³, який називав Л. Кобилицю авантюристом, а повсталих селян — бунтівниками, та Теодор Балан⁴ — вірний прислужник диктатора М. Антонеску.

Суперечать історичній правді і твердження деяких сучасних істориків. Так, І. Дирдале вважає, що метою селянського заворушення на Буковині наприкінці 40-х років було «румунське відокремлення» цього краю від Галичини⁵.

Проте відомо, що не тільки в ті часи, а й значно раніше спалахи антифеодальної боротьби на Буковині були виявом не «суперечностей української і румунської народностей», а протесту проти соціального гніту. На сьогодні документально доведено, що в загонах українських опришків боролися й молдавани та румуни, а в молдавських гайдуцьких чатах — українці, що не раз гайдуки і опришки діяли спільно.

Виступ буковинських селян, гнів яких з найбільшою силою виявився у травні 1849 р., — закономірне продовження, вищий етап руху карпатських опришків. В 30-х роках на арену класової боротьби починають виступати цілі селянські громади. Щоб «встановити спокій», австрійському урядові доводилося вдаватися до значних військових сил. Так було, наприклад, 1834 р. в селах Кам'янці, Купці, Йорданештах (тепер — Підлісне) нинішнього Глибоцького району Чернівецької області⁶.

Антикріпосницьке селянське повстання 1848—1849 рр. на Буковині було, разом з тим, відгомном тогочасних європейських подій. Сильних революційних потрясінь зазнала в той час Австрія, березневі барикадні бої 1848 р. в столиці якої, за визначенням Ф. Енгельса, були зав'язкою справжньої, рішучої боротьби⁷. Віденське повстання було спрямоване проти реакційного монархічного режиму, проти різних видів кріпосництва та феодальних пережитків. Під впливом цих подій активізувалась революційна боротьба і на західноукраїнських землях. У Львові, Чернівцях та інших містах відбулися масові демонстрації на знак солідарності з повсталим робітничим класом Відня. Своєї кульмінації боротьба західноукраїнських трудящих досягла у Львівському збройному повстанні (листопад 1848 р.) і в антикріпосницьких виступах селянства, які ще весною і влітку 1848 р. охопили майже всю Буковину і тривали більше року. Наляканий силою народного гніву, австрійський імператор Фердинанд I змушений був 17 квітня 1848 р. видати патент про скасування панщини в Галичині (за тодішнім адміністративним поділом до її складу входила і Буковина) раніше, ніж в інших землях і навіть обіцяв здійснити викуп за рахунок держави. (Правда, цей патент на Буковині, відповідно до спеціального цісарського указу від 9 серпня, вступав у силу з 1 липня 1848 р.)⁸.

Слід вважати хибними твердження буржуазних діячів про повну ізоляваність виступу буковинських селян. Він був складовою частиною революційних подій, які розгорнулися в країні після поразки жовтневого збройного повстання у Відні та перемоги контрреволюції. Повсталі селяни прагнули об'єднатися з угорськими повстанцями Кошута. Тому з такою тривогою писали представники чернівецької адміністрації про небезпечні дії на Буковині «угорських емісарів». Що це справді було так, свідчать

¹ І. Франко. Лук'ян Кобилиця (Епізод з історії Гуцульщини в першій половині XIX ст.).— Твори в двадцяти томах, т. XIX, К., 1956, стор. 716—752.

² Ф. П. Шевченко. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст., К., 1958.

³ Ion I. Nistor. Problema ucraineană în lumina istoriei. Cernăuți, 1924, стор. 14, 68.

⁴ T. Balan. Lukian Kobelitz, Cernăuți, 1926.

⁵ Ionel Dirdală. Generalul Bem și românii bucovineni.— "Revista de istorie", 1973, № 3, стор. 535.

⁶ Чернівецький обласний державний архів, ф. 1, оп. 1, спр. 4520, арк. 3—8.

⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 45.

⁸ Zbiór ustaw prowincjonalnych dla Królestwa Galicyi i Lodomerji z roku 1848, Lwów, 1853, стор. 291—299.

і народні співанки-хроніки, документальна основа яких незаперечно доведена радянськими вченими⁹.

Можна з певністю сказати, що розумінню необхідності спільних дій сприяв життєвий досвід Л. Кобилиці. Як відомо, ще в 1843 р. він виступив на чолі 16 гірських громад, які відмовились виконувати панські повинності, відбирали у панів ліси і пасовиська. Але той виступ був жорстоко придушений урядом. Обраний у 1848 р. разом з іншими селянами депутатом від Буковини до австрійського рейхстагу, Л. Кобилиця спочатку вірив, що йому вдасться вибороти потоптані панами права своїх земляків. Протягом червня—жовтня він разом з іншими селянами-депутатами брав активну участь у роботі рейхстагу, належачи, як писав І. Франко, до його радикально-демократичної частини¹⁰. Але ряди прогресивно настроєних депутатів рідшали, гору брала реакція, а з 6 жовтня діяльність рейхстагу стала, за висловом К. Маркса, «не чим іншим, як безпервною історією зради»¹¹.

Перехід рейхстагу на реакційні позиції, очевидно, розвіяв віру Л. Кобилиці в можливість поліпшення селянської долі «законним» шляхом. А бурхливі жовтневі події у Відні, свідком яких він був, переконали, що тільки рішуча боротьба визволить селянина від визиску панів. Мабуть, тому Л. Кобилиця залишив Відень і повернувся в гори. Через Ю. Тимоша, який також виступав активним захисником прав буковинських селян, він підтримував зв'язки з селянськими депутатами рейхстагу.

Скориставшись ярмарком у Вижниці 13 листопада 1848 р., Л. Кобилиця оголосив, що 16 листопада відбудеться віче громад Вижницької округи. Хід віча, а також його наслідки докладно висвітлені у донесенні крайового комісара Сиржистого. Комісар виявив різкі зміни у поведінці членів громад, серед яких до цього «панували спокій і покірність», а «тепер були збунтовані». До «збунтованих» Л. Кобилицю сіл належали Вашківці, Банилів, Мілієве, Іспас, Вижниця—тобто всі села над Черемошем, а також частина сіл по Серету, зокрема Берегомет¹². Один із сучасників писав про небезпечні «політичні і соціальні битви, спровоковані депутатом імперського сенату Кобилицею у всьому Русько-Кимполунзькому повіті»¹³. Заворушення гірських громад уздовж Білого і Чорного Черемоша, виступи Л. Кобилиці перед населенням дали підстави коломийському старості Бахові зробити висновки, що «становище на Буковині набирає загрозливого характеру», і висловити побоювання, щоб воно не поширилося й на Галичину¹⁴.

Селянські виступи під проводом Л. Кобилиці з новою силою розгорнулися у квітні. Ця боротьба мала чітко виражений класовий характер. Її метою була ліквідація панщини, звільнення від різних податків, передача землі, лісів і пасовиськ селянам. З цього приводу редагована К. Марксом і Ф. Енгельсом «Нова рейнська газета» писала 18 квітня 1849 р.: «Тут (на Буковині.— М. М., О. Р.), в цьому найвіддаленішому куточку цілої монархії починається боротьба між селянством і панами, яка мусить привести до здійснення по всій Австрії (...) закону про звільнення (від кріпацтва.— П. М., О. Р.)».

Свого апогею повстання досягло у травні 1849 р., викликавши переляк серед урядових кіл. Цитована вище газета констатувала, що «селянський агітатор Кобилиця викликає все більше побоювання уряду»¹⁵.

Селяни Русько-Кимполунзької округи відмовлялися платити податки, вважаючи ліси і пасовиська своєю, а не панською власністю. 20 травня від пасивного опору вони перейшли до активних дій, силою захоплюючи панські ліси. 22 травня 16 громад не визнавали місцевої влади. Для «утихомирення бунтівників»¹⁶ наприкінці травня у горах знову з'явилося військо, почалися жорстокі репресії і знущання над населенням. Антикріпосницький рух буковинського селянства було придушено. Та, незважаючи на поразку, селянське антифеодальне повстання на Буковині під проводом Лук'яна Кобилиці було одним з чинників, які справді привели до здійснення по всій Австрії закону про звільнення від кріпацтва. Це повстання було складовою частиною революційної боротьби проти абсолютизму, феодально-кріпосницького та національного гніту в Австрії. Воно сприяло піднесенню класової свідомості трудящих Буковини у боротьбі за своє соціальне і національне визволення.

П. В. Михайлина, О. С. Романець

⁹ Співанки-хроніки, К., 1972, стор. 17, 124, 506.

¹⁰ І. Франко. Назв. праця, стор. 731.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 466.

¹² Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Зб. документів, К., 1949, стор. 178—181.

¹³ Scierile lui Iraclie Porumbescu. I. Cernăuți, 1898, стор. 8—9.

¹⁴ Селянський рух на Буковині..., стор. 184—185; 193—194.

¹⁵ "Neue Rheinische Zeitung", 10 травня 1849 р.

¹⁶ Селянський рух на Буковині..., стор. 238.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ПІДНЕСЕННЯ ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (історіографія питання)

Героїчна боротьба радянського народу проти фашистської Німеччини та її спільників посідає особливе місце в історії нашої Батьківщини.

Головним джерелом сили і могутності Радянського Союзу, його всесвітньо-історичної перемоги у Великій Вітчизняній війні було керівництво Комуністичної партії. Творчо використовуючи ідеї В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни, партія виробила наукову політику на період збройної боротьби проти фашизму. Вона підпорядкувала все своє життя і діяльність завданням організації відсічі ворогові і остаточної перемоги над ним. Вона неухильно керувалася ленінським положенням про те, що «раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні...»¹.

Керуючись настановами В. І. Леніна, партія у найкоротший строк життя країни перебудувала до умов війни, зцементувала воедино фронт і тил. Центральний Комітет партії і Радянський уряд зобов'язали партійні і радянські органи мобілізувати всі сили на боротьбу з ворогом, організувати всебічну допомогу Червоної Армії, зміцнити її тил, перебудувати на воєнний лад роботу підприємств, установ і організацій.

Важливе місце в діяльності Комуністичної партії у той період займала робота серед трудівників тилу, чия висока політична і трудова активність сприяла успішному розв'язанню в стилі строки всіх воєногосподарських завдань. Вагомий вклад у цю справу вніс і робітничий клас Радянської України. Організаторська та ідейно-політична робота Комуністичної партії забезпечила успішне виконання трудящими республіки у надзвичайно складних умовах прифронтової обстановки таких невідкладних завдань, як переведення промисловості на випуск воєнної продукції, евакуація устаткування, матеріальних цінностей і частини населення, відбудова зруйнованої німецько-фашистськими загарбниками промисловості і транспорту, постачання зброї та бойової техніки для фронту тощо.

Вивчення та узагальнення досвіду роботи партійних організацій щодо мобілізації робітничого класу УРСР на самовіддану працю в ім'я перемоги над ворогом має певне наукове та виховне значення.

В даному огляді зроблена спроба дати короткий аналіз праць * з даної проблеми.

Літопис Великої Вітчизняної війни бере свій початок в суворому 1941 р. Аналізуючи публікації тих часів слід відмітити, що здебільшого вони мали оперативний, публіцистичний характер. Їм бракувало глибокого аналізу фактів і подій, джерельної бази. Це пояснюється воєнними умовами, за яких чимало відомостей з різних причин не могли з'явитися у пресі; крім того, потрібен був час, щоб в архівах відклався матеріал, який можна було б увести до наукового обігу. Незважаючи на це, публікації воєнних років заклали фундамент для вивчення боротьби Комуністичної партії за піднесення трудової активності робітничого класу України на всіх етапах війни.

З першими статтями про перебудову народного господарства на воєнний лад, самовіддану працю виробничих колективів республіки, евакуйованих у східні райони

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 107.

* Праці, в яких досліджується діяльність партійних організацій транспорту, автори не розглядають.

країни, виступили робітники-новатори, керівники підприємств, учені та інші працівники².

Публікації 1944—1945 р. в основному присвячені відбудові зруйнованого ворогом народного господарства УРСР і написані безпосередніми учасниками цієї героїчної справи³. Важливою особливістю більшості праць є їх мобілізуючий характер.

Дальша розробка даної теми припадає на післявоєнне десятиріччя. У той період вийшли перші збірники документів⁴, однак майже всі вони відзначалися неповнотою і не могли задовольнити дослідників у вивченні діяльності партії в роки війни. Крім того, в опублікованих працях траплялися випадки, коли «наукова цінність джерел, архівних матеріалів,— як відзначалося на Всесоюзній нараді істориків,— була взята під сумнів. Архівні фонди, як правило, стали використовуватися для ілюстрації загальновідомих положень. Втрачалася повага до факту...»⁵.

Серед праць, присвячених загальним проблемам історії Великої Вітчизняної війни, особливе місце займає монографія М. О. Вознесенського⁶, в якій вперше охарактеризовано основні галузі економіки країни в досліджуваній період, показана діяльність партії та уряду по створенню злагодженого воєнного господарства. Незважаючи на те, що автор обмежує виклад 1942—1944 рр., а окремі цифрові дані потребують уточнення, книга й сьогодні не втратила наукової цінності.

Теми трудового героїзму робітничого класу країни в період перебудування промислових підприємств і людей на схід першими торкнулися Л. Кантор та А. Хавін⁷. Цінність їх статей полягає в тому, що автори зробили спробу узагальнити масштаби евакуації промислових підприємств (по галузях) та показати зміни, що сталися в економіці східних районів. В цілому позитивно оцінюючи ці праці, слід зауважити, що в них є й ряд застарілих положень і неточних цифрових даних. Зокрема, Л. М. Кантор неправильно називає кількість промислових підприємств, евакуйованих з України. Не можна погодитися й з твердженням, що в глибокий тил вивозилися, головним чином, підприємства, обладнання яких легко піддавалося демонтажу та транспортуванню (стор. 68).

Відбудові зруйнованої ворогом промисловості присвячені статті Ф. Логинова, В. Кондратьєва, М. Луговцова, В. Барановського і П. Науменка та ін.⁸ В них показано натхненну працю робітничих колективів у виконанні і перевиконанні планових завдань.

² А. Стаханов. Поднялся мой Донбасс. — «Угольная промышленность», 12 липня 1941 р.; А. Семиволос. Байкал может давать больше руды. — «Правда», 17 жовтня 1941 р.; И. Гершберг. Стахановцы — помощники Красной Армии, М., 1941; Н. Чебураков. Трудовой героизм советского народа. — «Большевик», 1941, № 15; його ж. Рационализация и изобретательство на помощь фронту. — «Большевик», 1941, № 20; И. Гершберг. Всесоюзное социалистическое соревнование и оборона Родины, М., 1942; А. Савин. Перебазирование промышленности в восточные районы страны. — «Спутник агитатора», 1943, № 21—22; И. Кузьминов. Рабочий класс СССР в Великой Отечественной войне. — «Большевик», 1943, № 23—24; П. Москатов. Трудовой героизм рабочего класса СССР в дни Отечественной войны. — «Пропагандист», 1944, № 2, та ін.

³ А. Гасвой. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области, М., 1944; І. Шевченко. Відбудова чорної металургії на Україні. — «Агітатор», 1944, № 7; О. Стаханов. Могутній шахтарський рід. — «Радянська Україна», 12 липня 1945; його ж. Возродим родной Донбасс, М., 1944; Л. Г. Мельников. Донбасс восстанавливается. — «Партийное строительство», 1944, № 10; С. Абакумов. Возрождение Донбасса. — «Славяне», 1944, № 12; Л. Володарский. Советский народ восстанавливает хозяйство освобожденных районов, М., 1945, та ін.

⁴ Героическая оборона Севастополя 1941—1942. Сборник документов и материалов. Симферополь, 1946; Житомирщина в период временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками 1941—1944 гг. Сборник документов, Житомир, 1948; Борьба трудящихся Львовщины против немецко-фашистских захватчиков. Сборник материалов и документов, Львів, 1950; Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов, т. 1—3, Одесса, 1948—1951.

⁵ «Коммунист», 1963, № 1, стор. 16.

⁶ Н. Вознесенский. Военная экономика СССР в период Отечественной войны, М., 1948.

⁷ Л. М. Кантор. Перебазирование промышленности СССР. — «Заметки планового института», вып. VI, Л., 1947; А. Хавин. Великое перемещение индустрии. — «Новый мир», 1948, № 6.

⁸ Ф. Г. Логинов. Днепрогес восстанавливается. — «Гидротехническое строительство», 1946, № 3; В. Кондратьев. Возрождение Новокраматорского завода. — «Спутник агитатора», 1947, № 1; М. В. Логовцев. Наиболее актуальные проблемы восстановления и реконструкции черной металлургии Украины и Півдня СРСР. — «Вісті АН УРСР», 1946, № 5—6; В. Барановский, П. Науменко. Восстановление Донецкого бассейна. — «Плановое хозяйство», 1948, № 5, та ін.

У третьому номері журналу «Більшовик України» за 1949 р. було надруковано статтю О. Юрченка «КП(б)У в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу». Це — перша спроба показати діяльність партійної організації республіки на фронті і в тилу на всіх етапах війни. Але вона носить скоріше пропагандистський, ніж науковий характер.

Висвітленню масово-політичної та організаторської роботи комуністів Одеси в дні героїчної оборони міста-героя присвячена праця С. Вольського⁹. Написана вона в історико-партійному плані, автор увів у науковий обіг нові матеріали, показав, як Одеська партійна організація мобілізувала робітничий клас на самовіддану працю.

Після XX з'їзду КППРС, коли було викрито недоліки та помилки, допущені окремими авторами у висвітленні історії Великої Вітчизняної війни і визначено напрям науково-дослідницької роботи з даної проблеми, перед радянськими істориками широко розкрились двері партійних та державних архівів, почалася активна публікація документів та статистичних матеріалів. Тільки на Україні вийшло 16 збірників. Значна частина вміщених тут документів розкриває роботу партійних організацій республіки на фронті і в тилу, показує авангардну роль комуністів у боротьбі за підвищення продуктивності праці, випуск надпланової продукції для фронту та відбудову народного господарства. До збірників увійшли звіти, рішення і виписки з протоколів бюро партійних органів, доповідні записки та інформації про роботу промислових підприємств, боротьбу за виконання і перевиконання державних планів, а також листи, резолюції мітингів і зборів трудящих тощо¹⁰.

Вийшли в світ і монографічні дослідження, присвячені загальним проблемам війни, в яких побіжно розглядається й досліджуване питання. Особливо велике значення мало видання шеститомної «Історії Великої Отечественной війни Советского Союза 1941—1945»¹¹. Воно збагатило історичну науку новими матеріалами про роботу ВКП(б) та місцевих партійних організацій в ті грізні роки. В основному, це видання написане на загальносоюзному матеріалі, але автори наводять приклади, що розкривають героїчну працю трудівників заводів, діяльність парторганізації окремих підприємств і нашої республіки.

Цінний матеріал з проблеми, про яку йдеться, містять монографічні дослідження, присвячені історії робітничого класу, його трудовому героїзмові¹². Чільне місце серед них належить монографії А. В. Митрофанової «Рабочий класс Советского Союза в годы Великой Отечественной войны» (М., 1971). Творчо використавши праці своїх попередників, спираючись на найновіші досягнення історичної науки, автор створила оригінальне дослідження на значному архівному матеріалі. Вона не тільки показала трудовий героїзм робітничого класу країни, зміни його чисельності і складу, а й простежила основні процеси, що проходили в промисловості на протязі всієї війни. Значне місце в книзі відведено й організаторській роботі партії.

⁹ С. Вольський. Одеська партійна організація в дні героїчної оборони міста від німецько-фашистських загарбників (серпень — жовтень 1941), К., 1953.

¹⁰ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов, Запорожье, 1959; Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1962; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов, К., 1963; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Харьков, 1963; Крым в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Симферополь, 1963; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Документы и материалы, Одесса, 1964; Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941—1943 гг.). Сборник документов и материалов, Харьков, 1965; Кировоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів, Дніпропетровськ, 1965; Радянська Буковина 1940—1945 рр. Документи і матеріали, К., 1967; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов, Одесса, 1968; Львівщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів та матеріалів, Львів, 1968; Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник материалов и документов, Донецк, 1969; Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів, К., 1969; Поділля у Великій Вітчизняній війні. Документи і матеріали, Львів, 1969; Одесская область в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). Документы и материалы, Одесса, 1970; Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів, Одеса, 1971.

¹¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 1—6, М., 1960—1965.

¹² А. В. Митрофанова. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941—1942). М., 1960; Г. Г. Морехина. Рабочий класс — фронту. М., 1962; Г. А. Куманев. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), М., 1963.

Серед узагальнюючих праць з історії КППРС, що вийшли в 70-ті роки, найбільш повно дана тема розглянута в першій книзі 5 тому «Истории Коммунистической партии Советского Союза»¹³. Автори узагальнили досвід організаторської та ідейно-політичної роботи партії, розкрили особливості діяльності всіх її ланок — від Центрального Комітету до окремих партійних організацій — на різних етапах війни. Значне місце відведено діяльності партійних організацій щодо зміцнення дружби і співробітництва трудящих радянських республік на фронті і в тилу, піднесення трудової активності робітничого класу країни в 1941—1945 рр. З нашої точки зору, праця значно виграла б, якби дана тема висвітлювалась у ній дещо ширше.

Значний вклад у розробку питання про діяльність Комуністичної партії у справі піднесення трудової активності робітничого класу в період Великої Вітчизняної війни внесли вчені України. Першою монографічною працею, в якій висвітлюється боротьба українського народу проти фашизму, була монографія М. І. Супруненка¹⁴. Використання нових документів, узагальнення опублікованої літератури дало автору змогу зробити значний крок уперед в розробці актуальних проблем Великої Вітчизняної війни на Україні.

Помітною подією в історичній науці став вихід у світ фундаментальної тритомної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.»¹⁵. У ній на великому архівному та іншому матеріалі показано багатогранну діяльність партійних організацій і уряду України в період боротьби проти фашизму, вклад українського народу в загальну справу перемоги над ворогом. Ці питання висвітлено в тісному зв'язку з подіями на фронті і в тилу, з діяльністю ЦК ВКП(б), Радянського уряду і Державного Комітету Оборони. Значне місце в праці відводиться й досліджуваній проблемі.

Вийшли також статті, брошури і монографії, присвячені окремим, більш вузьким питанням, що сприяло глибокому вивченню діяльності партії по піднесенню трудової активності робітничого класу республіки в роки війни. З наукового погляду заслуговують на увагу праці М. Д. Юшенка і Є. В. Сафоновой про ідейно-політичну роботу партійних організацій республіки в 1941—1945 рр.¹⁶ М. Д. Ющенко показав основні напрямки і найдійовіші форми впливу цієї роботи на піднесення трудової активності робітничого класу республіки, визначив її своєрідність і особливості на різних етапах війни, залежно від місця і умов*.

Є. В. Сафонова у своїй книжці відзначила, що важливими формами мобілізації робітничого класу на відбудову підприємств та випуск продукції для фронту була пропаганда ленінської теоретичної спадщини, урочисте відзначення революційних подій і пам'ятних дат, проведення зборів і мітингів, на яких робітники приймали конкретні виробничі зобов'язання, бесіди та колективні читки газет і журналів, широке використання в агітаційній роботі патріотичних листів фронтовиків, пропаганда дружби і співробітництва трудящих радянських республік у відбудові зруйнованого ворогом народного господарства тощо.

Партійні організації України багато зробили для забезпечення будівництва різних споруд оборонного значення — польових укріплень, аеродромів, складів боєприпасів, шляхів, мостів тощо. У працях М. О. Буцька, С. М. Кириченка, К. К. Дубини, М. В. Коваль, П. Т. Тронька, М. І. Кравчука та інших розкрито роботу обласних, міських та районних комітетів партії, які в складних умовах прифронтової смуги зуміли мобілізувати на будівництво оборонних споруд більше 2 млн. чол. і успішно розв'язати поставлене завдання¹⁷. Недоліком названих праць є те, що цієї важливої проблеми

¹³ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. первая, М., 1970.

¹⁴ М. І. Супруненко. Україна в Великій Оте́чественній війні Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956.

¹⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3, К., 1967—1969.

¹⁶ М. Д. Ющенко. Комуністи — організатори патріотичного піднесення трудящих республіки на відсіч ворогові в початковий період Великої Вітчизняної війни.— «УІЖ», 1958, № 3; його ж. Політична робота комуністів України в масах в початковий період Великої Вітчизняної війни.— Наукові праці з історії КППРС, вип. 3—4, 1965; Є. В. Сафонова. Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволенних районів України в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., К., 1971, та ін.

* Робота партійних організацій по мобілізації робітничого класу, евакуйованого в східні райони країни, на забезпечення максимального випуску продукції для фронту автором не розглядається.

¹⁷ К. К. Дубина. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961; Н. А. Буцько, К. К. Дубина. Немеркнущий подвиг, К., 1963; М. І. Кравчук. Робітничий клас в період Великої Вітчизняної війни.— «УІЖ», 1965, № 6; С. М. Кириченко. Военно-организаторська діяльність Комуністичної партії на початку Великої Вітчизняної війни (червень — листопад 1941 р.).— Наукові праці з історії КППРС, № 3—4, К., 1965; П. Т. Тронько. Подвиг твоїх батьків, К., 1968; М. В. Коваль. Все для перемоги, К., 1970 та ін.

автори торкаються лише побіжно, не показуючи ролі комуністів у налагодженні виробничого процесу та підвищенні продуктивності праці. У монографії М. Буцька і С. Кириченка «Воєнно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни» (К., 1969 р.) показано форми і методи роботи партії, від Центрального Комітету до окремих парторганізацій, по мобілізації робітничого класу на підвищення виробничих показників під час будівництва оборонних об'єктів.

В ряді колективних праць радянських істориків, окремих монографіях та в наукових статтях значну увагу приділено діяльності партійних організацій республіки у початковий період війни, коли перед радянськими людьми стояло завдання перебудувати економіку країни на воєнний лад і забезпечити максимальний випуск продукції для фронту.

Першою в українській історіографії з даної проблеми була праця Т. І. Халепо «Трудовий героїзм українського народу в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)» (К., 1957), в якій зроблено спробу показати, як відбувався процес перебудови в металургійній, машинобудівній та металообробній промисловості Української РСР. Це питання розглядається і в статті М. Д. Юшенка («УІЖ», 1958, № 3). В ній показано роботу партійних організацій щодо перерозподілу виробничих потужностей, виявлення і максимального використання внутрішніх резервів, розв'язання кадрової проблеми, розвитку нових форм соціалістичного змагання.

У статті С. М. Кириченка також досліджується це питання¹⁸.

Важливе місце в історико-партійній літературі наступних років належить висвітленню ідейно-політичної та організаційно-господарської діяльності партійних організацій міст-героїв у період їх оборони¹⁹. Використовуючи місцеві архівні джерела, автори розповіли про роботу обласних, міських та заводських партійних організацій по перебудові підприємств на воєнний лад, про труднощі та недоліки у цій справі.

Серед праць останнього десятиріччя, присвячених досліджуваній проблемі, слід відзначити книгу М. В. Ковалюка «Все для перемоги» (К., 1972). В ній показано, як з перших днів війни на всіх підприємствах УРСР у найрізноманітніших формах розгорнулося соціалістичне змагання за максимальний випуск продукції для фронту, поліпшення її якості та зниження собівартості, виявлення нових резервів продуктивності праці, економію сировини. Ці питання досліджуються і в працях М. З. Данилюка²⁰. Діяльність окремих загонів робітничого класу важкої промисловості республіки в 1941—1945 рр. висвітлив М. І. Кравчук²¹, який узагальнив роботу своїх попередників, використав нові архівні та статистичні матеріали, документи партії та уряду.

Більш глибоко досліджувалися в цей період і питання, пов'язані з діяльністю партії в ході перебудови промисловості республіки вглиб країни та налагодження роботи на нових місцях. Про це, зокрема, йдеться у статті А. В. Митрофанової²². Оцінюючи евакуацію промисловості на схід як великий трудовий подвиг радянського народу, автор пише й про труднощі, прорахунки та недоліки, допущені у цій справі, їх подолання.

Цікавий матеріал про діяльність партійних організацій Південного Уралу і Казахстану під час розміщення евакуйованих підприємств та налагодження їх роботи міститься у статтях А. Ф. Васильєва та М. К. Козыбаєва²³.

¹⁸ С. М. Кириченко. Діяльність партійних організацій України по перебудові життя республіки на воєнний лад.— «УІЖ», 1962, № 3.

¹⁹ М. А. Бондар. Подвиг коммунистов в период героической обороны Одессы.— Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961; С. А. Вольский. Партийно-политическая работа Одесской партийной организации в дни героической обороны города от фашистских захватчиков (август—октябрь 1941 г.).— Там же; С. А. Клименко. Партийно-политическая работа среди населения в период обороны Севастополя (октябрь 1941—июль 1942).— Там же; О. А. Бородин. Київська партійна організація в період героїчної оборони міста (липень—вересень 1941 р.).— Наукові праці з історії КПРС, № 3—4, К., 1965;

²⁰ М. З. Данилюк. Натхненна праця в ім'я перемоги, К., 1970; його ж. Рабочий класс Украины в годы Великой Отечественной войны.— «История СССР», 1965, № 3, та ін.

²¹ М. І. Кравчук. Назв. праця; С. Н. Саженюк, М. І. Кравчук. Внесок робітників України у зміцнення економіки СРСР в роки Великої Вітчизняної війни.— «УІЖ», 1968, № 8.

²² А. В. Митрофанова. Эвакуация промышленных предприятий в годы Великой Отечественной войны (1941—1942).— «История СССР», 1960, № 3.

²³ А. Ф. Васильев. Деятельность партийных организаций Южного Урала по размещению эвакуированных предприятий в 1941—1942 гг.— «Вопросы истории», 1961, № 6; М. К. Козыбаев. Деятельность Коммунистической партии Казахстана по размещению и восстановлению эвакуированных промышленных предприятий.— «Вестник АН Казахской ССР», Алма-Ата, 1961, № 3.

Привертають увагу збірники статей і спогадів «Эшелоны идут на Восток», «Гвардия тыла»²⁴. Поряд із статтями провідних учених тут опубліковані спогади учасників тих подій — партійних і державних діячів, директорів евакуйованих заводів, фабрик, будівельних організацій тощо.

У згаданій статті С. Н. Саженьюка і М. І. Кравчука («УІЖ», 1968, № 8) показано внесок робітників України, які виїхали на схід, у зміцнення економіки Радянського Союзу в роки війни, висвітлено їх співдружність з трудящими братніми республіками та участь у Всесоюзному соціалістичному змаганні за підвищення продуктивності праці, вдосконалення техніки, поліпшення якості продукції для фронту.

Вивченню даного питання присвячено дві статті М. З. Данилюка²⁵. Про діяльність партії в той період писав також І. І. Кондратюк²⁶. Він показав героїчну працю колективів, що виїхали на схід, організаторську та ідейно-політичну роботу партійних організацій окремих підприємств, їх вклад у зміцнення воєнної економіки країни.

На базі нових матеріалів розглядає ці питання М. В. Коваль у книзі «Все для перемоги» та інших працях²⁷. В них, зокрема, зазначається, що у східні райони вивозили передусім готову продукцію, устаткування підприємств оборонної, металургійної, хімічної, машинобудівної, легкої та харчової промисловості. Евакуація здійснювалася комплексно, з таким розрахунком, щоб на новому місці можна було створити самостійні виробничі одиниці. При цьому колективи фабрик і заводів суворо дотримувалися принципу — давати продукцію до останньої можливості. Партійні органи Уралу, Казахстану, Узбекистану, Киргизії робили все для успішного налагодження роботи евакуйованих підприємств та щонайшвидшого випуску продукції для фронту. М. В. Коваль розкрив значення соціалістичного змагання, показав участь у ньому робітників евакуйованих підприємств і шахт, трудовий вклад трудящих Української РСР у розгром ворога.

Слід зазначити, що серед дослідників немає єдиної точки зору щодо кількості евакуйованих з України підприємств. Так, у багатотомній «Історії Великої Отечественної війни 1941—1945» (т. 2, стор. 147) говориться, що з України було вивезено на схід 283 підприємства союзного і республіканського підпорядкування, у монографії Г. Г. Морехіної — 419 (назва праця, стор. 156). Цікаво, що в обох випадках посилення дається на одне джерело (ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 196, арк. 68—74). Автори монографії «Розвиток народного господарства Української РСР» твердять, що на Схід було евакуйовано — 518 підприємств²⁸ і посилюються, як не дивно, на багатотомну «Історію Великої Отечественної війни 1941—1945». А. В. Митрофанова пише, що з України було вивезено 419 підприємств, у тому числі 283 великих. Серед них — 28 заводів оборонної промисловості, 36 машинобудівних, 400 металургійних, 10 хімічних та ін. (стор. 90). Одне з посилань автор дає на 2-й том монографії «Розвиток народного господарства Української РСР». Якщо ж співставити загальну цифру, яку наводить А. В. Митрофанова, і її розшифровку по галузях, то й тут виявимо розбіжність; всього — 419 підприємств, по галузях — 474. У праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні» сказано, що кількість евакуйованих з України підприємств становила понад 500 (т. 1, стор. 281). Я. Ю. Пашко пише, що за два місяці з Києва вивезли «майже 650 підприємств загальносоюзного і республіканського значення, сотні підприємств місцевої промисловості»²⁹. Це явне перебільшення. Як

²⁴ Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941—1942 гг. Сборник статей и воспоминаний, М., 1966; Гвардия тыла. Воспоминания, М., 1962.

²⁵ М. З. Данилюк. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості і сільського господарства.— Наукові праці з історії КППС, випуск 3—4, К., 1965; його ж. Самовіддана праця працівників промисловості України, евакуйованих в роки Великої Вітчизняної війни в східні райони країни.— Наукові праці з історії КППС, випуск 20, К., 1968.

²⁶ І. І. Кондратюк. Партійні організації важкої промисловості України на чолі трудового героїзму робітничого класу в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— Наукові праці з історії КППС, випуск 23, К., 1968; його ж. Партійні організації на чолі евакуації промисловості України в початковий період Великої Вітчизняної війни (червень—грудень 1941 р.).— Матеріали наукової конференції молодих вчених університету, Одеса, 1968; його ж. Трудовий подвиг будівельників України в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945).— Наукові праці з історії КППС, випуск 40, К., 1970, та ін.

²⁷ М. В. Коваль. У горнілі війни, К., 1972; його ж. Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни (1941—1942).— «УІЖ», 1970, № 2, та ін.

²⁸ Розвиток народного господарства Української РСР 1917—1967, том 2, К., 1967, стор. 105.

²⁹ Я. Е. Пашко. Героическая оборона столицы Украины.— «Коммунист Украины», 1961, № 7, стор. 52.

свідчать архівні джерела, із столиці Української РСР було евакуйовано 197 підприємств (Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 102, арк. 59-а).

За нашими підрахунками, у 1941 р. з 10 областей республіки евакуювали більше 190 підприємств союзного і понад 360 республіканського підпорядкування³⁰.

Важливим завданням, яке розв'язувала Комуністична партія в роки Великої Вітчизняної війни, була відбудова промисловості України.

Серед праць, присвячених вивченню цього питання, заслуговують на увагу дослідження М. О. Буцька³¹, виконані з залученням великої кількості архівних та інших джерел.

Розкриваючи діяльність ЦК ВКП(б) по розгортанню відбудовних робіт в Українській РСР, автор показує боротьбу комуністів за підвищення продуктивності праці та економію сировини, розгортання нових форм соціалістичного змагання, популяризацію досвіду передовиків і раціоналізаторів, запровадження нової технології виробництва тощо.

Про роль Комуністичної партії України у відбудові народного господарства республіки в ході війни йдеться у монографії П. І. Денисенка³².

Одним з найголовніших завдань відбудовного періоду було відновлення паливно-енергетичної бази України, зокрема відбудова Донбасу. Радянські вчені, висвітлюючи процес відродження Всесоюзної кочергарки, прагнуть всебічно показати ту роль, яку відігравали в ньому партійні організації Донеччини.

У праці П. Д. Омеляненка «Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне» (Сталіно, 1959), незважаючи на окремі неточності, зроблено спробу розглянути форми і методи, за допомогою яких партійні організації забезпечували успішну відбудову промисловості шахтарського краю, налагодження випуску продукції для фронту.

В історико-партійній літературі широко висвітлена також допомога трудящих братніх республік у відбудові Донбасу, роль партії в організації соціалістичного змагання, підвищенні якості продукції, вирішенні проблеми кадрів тощо*.

М. Ф. Хорошайлов, узагальнивши все, що було зроблено його попередниками у дослідженні цієї теми, на основі нового архівного матеріалу розкрив діяльність ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та обласних партійних організацій у справі мобілізації робітничого класу на відбудову Донецького басейну³³. Уміле співставлення загальнопартійного і місцевого матеріалу, аналіз і аргументовані висновки дали авторів змогу показати, як партійні організації вирішували питання добору, розстановки і підготовки кадрів для народного господарства, як вони підвищували політичну та виробничу активність робітників Донбасу тощо.

Цінний матеріал з діяльності парторганізацій окремих підприємств на всіх етапах війни міститься в працях з історії фабрик і заводів республіки³⁴.

Таким чином, радянські вчені провели значну роботу щодо вивчення питання про роль партії у піднесенні трудової активності робітничого класу України під час Великої Вітчизняної війни (опубліковано більше 50 монографій і брошур, 150 статей).

³⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 11, арк. 17, 23; спр. 196, арк. 72—85; М. З. Данилюк. Рабочий класс Украины в годы Великой Отечественной войны, стор. 55.

³¹ Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962; Н. А. Буцко, К. К. Дубина. Немеркнущий подвиг, К., 1963; М. Буцько, О. Масний. В ім'я перемоги, К., 1967; М. О. Буцько. Комуністична партія — організатор відбудови важкої промисловості Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.—«Вісник Київського університету», 1962, № 5, та ін.

³² П. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки 1943—1945, К., 1968.

* Докладно про це див. «УІЖ», 1970, № 3.

³³ М. Ф. Хорошайлов. На відбудові (з історії відбудови Донбасу), Донецьк, 1966; його ж. КП України — організатор відбудови і розвитку Донбасу 1941—1945 рр., Харків, 1967; його ж. Мужество Донбасса, Донецьк, 1968; його ж. Всенародна допомога у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни.—«УІЖ», 1966, № 11, та ін.

³⁴ Донецький арсенал, Донецьк, 1960; Лицом к огню. Краткий очерк Днепропетровского металлургического завода им. Г. И. Петровского, Днепропетровск, 1962; А. Байбаков, Г. Коц. Завод «Ленинская кузница», К., 1962; Д. Соломко, Л. Красков. Трудовий шлях колективу ХТЗ, К., 1962; Арсенал ім. В. І. Леніна, К., 1964; И. Мурье, Л. Краснов. Огни нашего завода, Днепропетровск, 1965; И. Жданов, З. Компаниец. В коммуне остановка, Донецьк, 1967; П. Я. Анненков, В. А. Радионов. Рожденный дважды, Харьков, 1971; Харьковский завод «Электротяжмаш» им. В. И. Ленина. Очерк, Харьков, 1972, та ін.

Недоліком окремих монографій і статей є те, що їх автори не приділяють достатньої уваги критиці поглядів буржуазних фальсифікаторів та їх націоналістичних підспівувачів з даної проблеми. В ряді досліджень діяльність Комуністичної партії України розглядається у відриві від завдань, що їх вирішувала вся партія. Слабо розкрито недоліки в роботі окремих партійних організацій та шляхи їх подолання.

В працях трапляються посилення на архівні джерела, які вже до цього неодноразово публікувалися не тільки у наукових працях, а й у документальних збірниках.

В майбутньому дослідникам даної проблеми слід більше звернути уваги на такі питання: а) розробка партією нових форм і методів соціалістичного змагання на всіх етапах війни; боротьба за розгортання руху раціоналізаторів, режим економії, повніше використання місцевих ресурсів, виявлення резервів сировини, матеріалів і палива; б) діяльність партійних організацій у забезпеченні підприємств робітничими кадрами; в) робота партійних організацій підприємств легкої та харчової промисловості, радгоспів, комунальних підприємств та підприємств автомобільного транспорту, будівельних організацій.

Вже назріла об'єктивна необхідність створити монографічну працю, в якій була б всебічно висвітлена організаторська та масово-політична робота партії щодо мобілізації робітничого класу республіки на трудові звершення в роки Великої Вітчизняної війни.

М. З. ДАНИЛЮК, В. П. ДРОЖЖИН

Критика та бібліографія

КРАХ ПЕРВОГО НАШЕСТВИЯ ИМПЕРИАЛИСТОВ НА СТРАНУ СОВЕТОВ

«Военное издательство», М., 1973, 378 с.

У рецензованій монографії, підготовленій колективом науковців під керівництвом доктора історичних наук М. Азовцева, висвітлюються основні події, пов'язані з розгромом першої навали міжнародного імперіалізму на нашу країну в 1917—1922 рр. Праця містить у собі значний матеріал про боротьбу проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції на Україні.

Історія громадянської війни і поразки імперіалістичних походів Антанти широко показана у творах радянських вчених, що є одним з досягнень радянської історіографії. Але було б величезною помилкою вважати, що в цьому питанні вже всі проблеми розв'язані і воно не повинно більше привертати до себе серйозної уваги дослідників. В перші роки Радянської влади Комуністична партія, керовані нею робітники і трудові селяни в боротьбі за нове суспільство нагромадили багатющий досвід, скарбниця якого повсякчас викликає величезний інтерес і має практичне значення для будівництва соціалізму і комунізму в країнах соціалістичної співдружності. Автори названої праці вводять до наукового обігу нові численні фактичні матеріали, що робить монографію цінною й актуальною, дає змогу значно поглибити з'ясування цілого кола принципових питань.

Монографія має певне значення для боротьби проти антикомунізму, і зокрема одного з його загонів — фальсифікаторів історії. Буржуазна історіографія не склала своєї зброї, вона все ще намагається довести, нібито імперіалістичні країни та їх збройні сили щодо молодого Країни Рад займали позицію «доброї волі» (Д. Брінклей, В. Вестол, Д. Кеннан та ін.), нібито в роки першої і другої світових воєн США не прагнули захопити хоч би клаптик «чужої землі»¹. Автори праці — радянські історики наводять факти, які з новою си-

люю спростовують цю фальсифікацію. У кількох розділах книги показано, з чого почали цю свою місію «доброї волі» антантівські генерали, ступивши на наші землі. Збройне вторгнення Антанти здійснювалося шляхом висадки американо-англо-французьких військ на Радянській Півночі 6 березня 1918 р. в Мурманську (з американського крейсера «Олімпія», з англійських броненосця «Глорія» та пароплава «Порто», з французького крейсера «Адмірал Об»). Інтервенти одразу ж стали розстрілювати радянських працівників і співчуваючих Червоній Армії, зривати з наших пароплавів радянські прапори і встановлювати прапори своїх країн, активізувати контрреволюційні елементи, що діяли на Півночі. Саме тоді авантюристи, які пробралися до керівництва Мурманською Радою, уклали з представниками інтервентів так звану словесну угоду, за якою місцева влада переходила до Антанти. Кривавим терором, грабінництвом, відновленням влади поміщиків і капіталістів були всюди ознаменовані дії інтервентів, у тому числі й на Україні. Про все це правдиво, на основі нових досліджень розповідається у книзі.

Останнім часом у зв'язку з дедалі зростаючим інтересом у трудящих нашої планети до історії першої у світі держави соціалізму фабрикується багато буржуазних фальсифікацій про «випадковість» Жовтневої революції і перемоги Радянської влади в нашій країні.

Праця істориків, що розглядається, наочно показує наукову неспроможність цих концепцій ворожої ідеології, дає змогу краще розуміти традиційний характер загарбницького зовнішньополітичного курсу США та інших країн імперіалізму, протиставляє їм послідовність миролюбної політики Радянського уряду, розкриває закономірний характер перемоги пролетаріату в роки революції та громадянської війни в СРСР.

У розділі «Чому Країна Рад вистояла» автори роблять висновок, що розгром Радянською республікою сил Антанти і білогвардійщини був зумовлений економічними, ідеологічними й політичними факторами. «Джерела перемоги, — відзначається в монографії, — містилися насамперед у народ-

¹ «Правда», 25 липня 1959 р.

женому соціалістичною революцією радянському суспільному і державному ладі, правильному керівництві Комуністичної партії і в її ідеології. Володимир Іллєч ще до Жовтневої революції писав, що повалення капіталізму, передача фабрик і заводів робітникам, землі селянам, влади трудящим під керівництвом робітничого класу в багато разів зміцнює обороноздатність країни» (стор. 397). У праці наводяться цифрові дані про єдність радянського тилу і фронту. Так, завдяки трудовому героїзму залізничників у 1919 р. було переправлено 12 405 військових ешелонів, що майже вдвоє перевершує аналогічні перевезення в 1918 р. Залізниця за три роки війни перевезли для Червоної Армії 20 126 880 чол. Велике значення в мобілізації ресурсів для перемоги над ворогом мала соціалістична система господарства, що вже тоді складалася. У зв'язку з цим вдало подано авторами дуже важливий для справи зміцнення оборонної могутності нашої країни лєнінський висновок з його «Політичного звіту Центрального Комітету РКП(б)» на XI з'їзді партії: «Нову економіку ми почали будувати зовсім по-новому, ні з чим старим не рахуючись. І якби ми її будувати не почали, то ми були б розбиті у перші ж місяці, у перші ж роки наголову»².

Книга знайомить з досвідом шефського руху в радянському тилу над військовими підрозділами, що боролися з контрреволюцією на фронтах війни. Збирання подарунків червоноармійцям-фронтовикам набрало такого широкого розмаху, що для їх розподілу при ВЦВК було створено спеціальну комісію «Червоний подарунок». Щоденно в її фонд від населення надходило тисячі вантажів. Тільки напередодні другої річниці Жовтня на фронт було відправлено понад 550 тис. подарунків.

В монографії значне місце відведене висвітленню основних етапів будівництва Радянських Збройних Сил. Його особливістю було те, що воно відбувалося в найскладніших умовах війни, при відсутності досвіду в цій справі, в обставинці внутріпартійного опору з боку Троцького і «воєнної опозиції». Основною військовою силою в початковий період історії першої в світі держави робітників і селян була Червона гвардія. Напередодні Жовтня в її загонах налічувалося близько 200 тис. передових робітників, у тому числі 20 тис. червоногвардійців — у Петрограді, близько 10 тис. — у Москві, 12 тис. — в містах України.

В будівництві Червоної Армії Комуні-

стична партія, особисто В. І. Ленін приділяли велику увагу роботі з кадрами військових спеціалістів. Беручи основний курс на підготовку червоних командирів, партія і уряд дали змогу багатьом офіцерам старої армії перевиконатися і стати на службу справі зміцнення диктатури пролетаріату. На кінець громадянської війни в Радянських Збройних Силах було 217 тис. командирів і начальників, з них 66% становили червоні офіцери, підготовлені з робітників і селян, і 34% — старі військові спеціалісти. Автори називають імена тих визначних радянських полководців, флотоводців, військово-політичних працівників, про яких протягом багатьох років майже не згадувалося в наукових дослідженнях. Це — колишній помічник командуючого військами України і Криму по морській частині, потім начальник Військово-Морських Сил СРСР Е. С. Панцержанський, колишній голова Центробалту, згодом начальник тилу Чорноазовфлоту М. Ф. Ізмайлов, командуючий 11-ю армією М. К. Левандовський, начальник 60-ї дивізії 12-ї армії М. Г. Кропив'яський та інші. Багато червоних воєначальників було нагороджено орденами Радянської країни.

На Всесоюзній науковій сесії, присвяченій 50-річчю розгрому інтервентів і закінчення громадянської війни (червень 1972 р.), у виступах окремих учасників були спроби переглянути хронологічні рамки останньої. Автори у своєму науковому творі з лєнінських позицій показують, що розгромом врангелівщини в листопаді 1920 р. для Радянської країни в цілому закінчилася громадянська війна, хоч після цього і довелося ще протягом 1921—1922 рр. боротися проти озброєних сил контрреволюції та інтервентів в Закавказзі, Середній Азії та на Далекому Сході.

Праця не позбавлена окремих недоліків. Слід було б ґрунтовніше висвітлити роль інтернаціоналістів в боротьбі за перемогу Країни Рад в роки іноземної інтервенції і громадянської війни.

У фундаментальній монографії, якою є рецензована книга, конче потрібно було б подати довідковий апарат (іменний та географічний покажчики, покажчик частин та установ Червоної Армії, примітки).

Але ці недоліки аж ніяк не знижують загальної високої оцінки праці, старанно і на належному ідейному рівні підготовленої колективом істориків. Науковці, лектори, пропагандисти знайдуть в ній багато нових фактів і матеріалів, що збагатять їх творчу роботу.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 232.

М. Р. ПЛЮЩ.
**ТЕХНІЧНА ТВОРЧИСТЬ
 РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
 УКРАЇНСЬКОЇ РСР
 (1959—1970 рр.).**

вид-во «Наукова думка», К., 1973, 182 с.

Друга половина ХХ ст. характеризується надзвичайно швидкими темпами науково-технічної революції. В нашій країні зусилля вчених, мільйонних мас робітничого класу, інженерно-технічних працівників мобілізуються Комуністичною партією на розв'язання завдань науково-технічного прогресу в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму. Вчені республіки, зокрема автор рецензованої праці, намагаються узагальнити здобутки технічної творчості робітників і змістовно розповісти про їх знання, енергію й творчу ініціативу.

Усе справді велике й значиме, що увійшло до революційної біографії століття, позначено живим диханням ленінських ідей. Автор справедливо наголошує на тому, що В. І. Ленін і Комуністична партія ще в перші роки Радянської влади вживали заходів для залучення широких кіл трудящих до участі в розробці і впровадженні нової техніки. В. І. Леніну належить ідея створення спеціального органу для координації роботи, пов'язаної з технічним прогресом в країні. Так, на початку 1918 р. було створено Комітет у справах винаходів при ВРНГ, а 30 червня 1918 р. В. І. Ленін підписав «Положення про винаходи» (стор. 4). У праці М. Р. Плюща підкреслюється, що під керівництвом КППРС у Радянській державі було усунуто перешкоди на шляху прогресу техніки, забезпечено зростання культурно-технічного рівня робітничого класу. Внаслідок цього в роки довоєнних п'ятирічок Радянська країна досягла техніко-економічної незалежності.

Через усю працю червоною ниткою проходить ідея, що звільнення робітничого класу від експлуатації відкриває широкі можливості для розвитку творчих здібностей і талантів трудящих. Допитлива думка, знання і досвід, енергія і творча ініціатива робітників стали могутнім фактором прискорення науково-технічної революції в післявоєнний період. Усе це створило передумови небувалою творчого піднесення серед робітничого класу в період створення матеріально-технічної бази комунізму.

Висвітлюючи багатогранну діяльність КППРС, державних і громадських організацій, спрямовану на прискорення науково-технічного прогресу, дослідник приділяє багато уваги вивченню технічної творчості робітників, винахідницького і раціоналізаторського рухів. Велике значення для поширення цього руху мали створені на підприємствах організації Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів та науково-технічні товариства.

У монографії послідовно розкривається вирішальна роль робітничого класу в роз-

витку соціалістичної економіки, в розробці і впровадженні у виробництво пайскладніших машин і механізмів. На численних прикладах у книзі розкриваються різні форми творчої активності робітників-новаторів, їх постійні пошуки внутрішніх резервів підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, ощадливого ведення господарства, виготовлення надійних в експлуатації й довговічних машин та механізмів. Автору вдалося простежити й показати величезне піднесення творчої активності новаторів Радянської України в дні підготовки до 50-річчя Радянської влади, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, проведення ХХІV з'їзду КППРС.

У монографії розкривається творча праця великого загону заслужених винахідників і раціоналізаторів республіки, Героїв Соціалістичної Праці, відомих металургів і будівельників І. П. Смирнова, Й. П. Галенка, В. К. Семинського, В. Д. Дрокіна, П. О. Степанчука, В. Й. Гурґалья та багатьох інших. Їх майстерність і невтомний творчий пошук запалюють на нові подвиги тисячі послідовників.

Глибокі за змістом і науково узагальнені розділи, де йдеться про творчість новаторів Української РСР, їх вклад у технічний прогрес. На основі глибокого аналізу тенденцій розвитку раціоналізаторського руху автор переконливо доводить, що в сучасних умовах цей рух набирає колективних форм, зростає його економічне й соціальне значення.

На сторінках монографії справедливо зазначається, що загиб новаторів Української РСР є складовою частиною великої армії борців за технічний прогрес усєї країни. Численні громадські об'єднання новаторів, які виникли в 1959—1970 рр., розробляли важливі проблеми науково-технічного прогресу.

У праці наводиться цікавий узагальнюючий матеріал, який свідчить, що в 1959—1970 рр. число винахідників і раціоналізаторів зросло більш як у 2,7 раза, кількість впроваджених у виробництво винаходів і рацпропозицій — у 2,5 раза, а сума економії — в 3,5 раза (стор. 118).

Активну участь у діяльності творчих об'єднань новаторів брав робітничий клас. Він удосконалював їх організацію праці, зміцнював творчу співдружність з інженерно-технічними працівниками. Виходячи з положення В. І. Леніна про те, що підвищення продуктивності праці є найголовнішою умовою побудови комуністичного суспільства, автор показує велетенські зусилля робітників-новаторів, що йдуть у перших рядах борців за піднесення продуктивності праці. У книзі наводяться цікаві фактичні матеріали, які показують переваги соціалістичного господарювання, глибоку науковість економічної політики Комуністичної партії. Звичайно, монографія значно виграла б, якби автор ширше показав, як раціоналізатори й винахідники України запозичували передовий досвід, ділилися своїми досягненнями, зміцнювали творчу співдруж-

ність з винахідниками братніх республік СРСР.

Найбільшу увагу дослідник звертає на провідні галузі індустрії, які визначають успіхи технічного прогресу й підвищення ефективності суспільного виробництва. Ці процеси розкриваються на матеріалах машинобудівної, вугільної, металургійної та будівельної галузей промисловості УРСР.

Значне місце у монографії приділяється розповіді про боротьбу за високу якість продукції в умовах господарської реформи, коли розширилась ініціатива й відповідальність підприємств за якість продукції, значно підвищилася роль трудових колективів. Автор на конкретних прикладах розповідає про втілення у виробництво найсмисливіших задумів конструкторської думки, поліпшення експлуатаційної якості машин і механізмів. Так, протягом восьмої п'ятирічки здійснено модернізацію більше 24 тис. одиниць виробничого устаткування лише на підприємствах машинобудування та металообробки УРСР. У монографії підкреслюється, що восьма п'ятирічка відзначилася неухильним зростанням продуктивності праці на базі впровадження нової техніки. В республіці протягом 1961—1970 рр. за рахунок підвищення продуктивності праці було одержано 68% загальної приросту промислової продукції (стор. 101), механізовано 310 підприємств, 2500 цехів і дільниць, розроблено

більше 3300 зразків нових машин і механізмів, введено в дію більше 7500 механізованих, автоматичних і напівавтоматичних ліній, 190 обчислювальних центрів і 39 автоматизованих систем управління виробництвом (стор. 110).

Висновки монографії свідчать, що робітничий клас став провідною силою радянського суспільства. Його технічна творчість є важливим фактором дальшого зближення науки з виробництвом, ліквідації суттєвої відмінності між розумовою й фізичною працею. При цьому авторів слід було повніше аргументувати критику антикомуністів, буржуазних ідеологів, показати справжнє обличчя фальсифікаторів радянської дійсності.

Недоліком рецензованої праці є недостатнє висвітлення інтернаціональних зв'язків і творчої співдружності робітничого класу братніх республік СРСР. Мало приділено уваги боротьбі партійних, державних і громадських організацій за усунення перешкод на шляху розвитку технічної творчості трудящих. Значно ширшою мала бути й історіографічна частина праці.

Проте зазначені недоліки не знижують загальної цінності оригінального наукового дослідження, яке стало вагомим внеском у вивчення історії робітничого класу Української РСР.

С. М. Кланчук, Б. І. Стеля

Ю. Ю. СЛИВКА.
БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ
СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ
ПРОТИ ІНОЗЕМНОГО ПОНЕВОЛЕННЯ,
вид-во «Наукова думка», К., 1973, 255 с.

Історичні рішення XXIV з'їзду КПРС зобов'язують усіх працівників ідеологічного фронту, поряд з пропагандою ідей марксизму-ленінізму, вести непримиренний наступ проти буржуазної та ревізійоністської ідеології, викривати підступну політику міжнародного імперіалізму та його вірних слуг — українських буржуазних націоналістів. Рецензована праця, присвячена боротьбі народних мас західноукраїнських земель за возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі, є певним внеском у виконання завдань, поставлених Комуністичною партією перед радянськими вченими-істориками.

Революційно-визвольний рух трудящих західноукраїнських земель за встановлення Радянської влади та возз'єднання всіх українських земель привертв і привертає увагу радянських науковців. Оpubліковано вже чимало ґрунтовних матеріалів з даної проблеми. Це, насамперед, праці В. Ю. Малащук, І. І. Компанійця, М. М. Герасименка, Б. К. Дудикевича, В. В. Усенка, К. Г. Ципка, М. М. Кравця, Є. М. Галушко, В. К. Осечинського, І. К. Васютя, Б. І. Спі-

вака, Б. Й. Тищика, П. П. Челака та інших.

Проте, незважаючи на порівняно багату історіографію проблеми, рецензована монографія є оригінальною працею, в якій піднімаються питання, досі ще не досліджені.

У книжці на багатій джерельній базі, головним чином на архівних документах, які вперше вводяться до наукового обігу, розглядається історія боротьби трудящих західноукраїнських земель на фоні міжнародних відносин. Позитивним є той факт, що хоч основним предметом дослідження є Східна Галичина, читач дізнається про події, які відбувалися у Радянській Україні, а також у Північній Буковині та на Закарпатті.

У монографії на численних прикладах викрито підступну зовнішньополітичну діяльність міжнародного імперіалізму, очолюваного країнами Антанти і США, який розглядав українське питання через призму боротьби проти Радянської країни та створення «санітарного кордону» навколо неї. Що ж стосується західноукраїнських земель, то він використовував їх як приманку для найактивніших учасників антирадянської коаліції.

Дослідник показав справжнє обличчя української та польської буржуазії, яка не зупинялася ні перед чим, намагаючись повалити Радянську владу і не допустити возз'єднання українського народу в єдиній державі. Особливо ганебно виявилася роль

східногалицької буржуазії. Відкинувши пропозиції уряду Радянської України про спільну боротьбу проти окупантів, вона, таким чином, поставила інтереси західноєвропейських імперіалістичних держав вище інтересів народу.

Аргументовано викрито антирадянську діяльність імперіалістичних держав під час роботи Паризької мирної конференції. Автор правильно підкреслює, що в боротьбі проти Країни Рад міжнародний імперіалізм вважав українські буржуазно-націоналістичні уряди небоєздатними і головну ставку робив на буржуазну Польщу. «Рада десяти» Паризької мирної конференції уповноважила польський уряд окупувати Східну Галичину своїми військовими силами, включаючи польську армію Галера, перекинуту у квітні 1919 р. з Франції.

У праці показано дипломатичну боротьбу імперіалістичних держав за Східну Галичину, яка точилася уже після окупації останньої буржуазною Польщею. Гострі суперечки виникли між США, Англією і Францією в гонитві за експлуатацію нафтових та інших природних багатств Прикарпаття. У зв'язку з цим буржуазна Польща вважалася лише тимчасовим господарем у Східній Галичині, а сувереном її і надалі залишалася імперіалістичні держави Заходу. Ю. Ю. Сливка правильно описує колоніальний гніт у Східній Галичині, спроби польського буржуазного уряду контрабандою узаконити анексію Східної Галичини за допомогою так званої «воєводської автономії» та сеймових виборів, проти чого активно виступали трудящі краю, керовані комуністами.

Автор викриває антинародну роль української буржуазії під час підготовки та проведення анексії Східної Галичини. Він переконливо довів, що люті вороги трудящих — українські буржуазні націоналісти допомагали міжнародному імперіалізму перетворити Східну Галичину в плацдарм для боротьби проти Країни Рад. Завершенням спільної ганебної зради міжнародного імперіалізму та української буржуазії було санкціонування Радою послів (Англія, Франція та Італія) 14 березня 1923 р. анексії Східної Галичини буржуазною Польщею.

Цілий розділ у монографії відводиться висвітленню боротьби Радянського уряду за право на самовизначення західноукраїнських земель. Переконливо, зокрема, показано рішучий протест Радянського уряду проти рішення Ради послів про анексію Східної Галичини як незаконного міжнародного акту, акту історичної несправедливості.

В заключному розділі розповідається про виступи трудящих Східної Галичини під керівництвом Комуністичної партії проти анексії, за воз'єднання з Радянською Україною.

Історик робить правильний висновок про те, що послідовна і рішуча політика Радянської держави вселяла в серця трудового населення всіх західноукраїнських земель

певненість у перемозі. Трудящі Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття в особі Радянського Союзу вбачали реальну силу, здатну допомогти їм у боротьбі за соціальне й національне визволення. Ця боротьба успішно завершилася в 1939—1945 рр. воз'єднанням усіх українських земель у єдиній Українській Радянській державі.

В рецензованій книжці трапляються окремі неточності. Так, на стор. 173 Ю. Ю. Сливка пише, що Г. В. Чичерін був заступником голови радянської делегації на Генуезькій конференції, в той час як насправді він був головою делегації.

Звичайно, ці недоліки не можуть вплинути на позитивну оцінку монографії Ю. Ю. Сливки, яка, безперечно, є цінним дослідженням з історії трудящих західноукраїнських земель.

М. В. Троян, Д. Д. Данилюк

* * *

Донедавна в радянській історіографії залишалася не висвітленою боротьба народних мас за визначення державно-правового статусу Східної Галичини після того, як вона була окупована реакційною буржуазною Польщею. В опублікованих працях з історії західноукраїнських земель фрагментально згадувалися лише окремі її моменти.

Проблемою Східної Галичини періоду, який розглядається, займалися польські буржуазні історики. Проте вони, всіляко виправдовуючи експансіоністську політику правлячих кіл, обрuntuвали «історичні права» Польщі не тільки на західноукраїнські землі, але й на всю Україну, замовчували боротьбу українських трудящих проти іноземного поневолення, а всі прояви незадоволення окупаційним режимом зображували як інтриги Австрії, Німеччини або Росії. Польська, як і українська, буржуазно-націоналістична історіографія заперечує закономірність воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі.

У соціалістичній Польщі утвердилася й зміцніла марксистська історична наука. Протягом останнього часу з'явилися монографічні дослідження і наукові статті, опубліковано чимало документів, в яких з правильних, марксистсько-ленінських позицій розглядається східногалицька проблема. Проте, на жаль, у працях деяких дослідників (Є. Куманецький, З. Зак) трапляються окремі помилкові твердження.

Важливою особливістю рецензованої книжки є прагнення її автора збагатити джерельну базу досліджуваної теми. У монографії широко використано архівні матеріали, важливі документальні збірники, періодичну пресу, спеціальну літературу. На підставі вивчення нових, вперше введених до наукового обігу матеріалів, історик не тільки широко відображає події, що стосуються Східної Галичини 1918—1923 рр., але

нерідко полемізує з авторами застарілих, помилкових і недостатньо обґрунтованих тверджень.

Монографія добре спланована, складається з п'яти розділів. У перших з них висвітлено перемогу соціалістичної революції на Україні, встановлення Радянської влади на Закарпатті і в Східній Галичині в 1919—1920 рр. та викрито участь міжнародного імперіалізму в загарбанні західноукраїнських земель іноземними державами. Східна Галичина за Ризьким мирним договором 1921 р. відійшла до складу буржуазної Польщі. Її долю поділила також Волинь, яка раніше перебувала в складі царської Росії. Буковину англо-американські і французькі імперіалісти за Сен-Жерменським (1919 р.) і Севрським (1920 р.) договорами віддали королівській Румунії. Буржуазна Чехословаччина за Сен-Жерменським і Трианонським (1920 р.) договорами одержала Закарпаття.

Досить докладний виклад подій у Північній Буковині і на Закарпатті є деяким відходом від основної теми. Поряд з цим Ю. Ю. Сливка обмежився тільки загальною характеристикою Ризького мирного договору, не проаналізувавши основні його положення. Автору варто було б підкреслити, що більшість статей договору буржуазна Польща систематично порушувала. Наприклад, передбачалося, що не пізніше, як через шість місяців після ратифікації договору РРФСР і УРСР, з одного боку, і Польща, з другого, почнуть переговори про підписання торговельної угоди, а також консульської, поштово-телеграфної, залізничної та інших конвенцій, які регулювали б економічні і культурні зв'язки між цими державами. Негайно мали бути встановлені нормальні дипломатичні відносини. Але насправді польський уряд деякий час під різними приводами ухилявся від обміну дипломатичними представниками. Лише через півроку, в серпні 1921 р., повноважний представник РРФСР Л. Карахан зміг виїхати до Варшави. Обмін представництвами між Польщею і Україною відбувся ще пізніше — в жовтні 1921 р.

Значне місце у монографії займає питання про анексію Східної Галичини буржуазною Польщею, яка спочатку вважалася тимчасовим військовим окупантом Східної Галичини. Суверенітет над нею було резервовано за країнами Антанти. Ця фікція потрібна була державам Антанти для обдурювання народних мас західноукраїнських земель. Польська буржуазія поспішила використати право на тимчасову військову окупацію для встановлення колоніального режиму та поневолення трудящих. Щоправда, польський сейм 26 вересня 1922 р. ухвалив закон про територіальну автономію для Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств. Заборонялося державним органам проводити на території вказаних воєводств колонізаторську політику. Були також обіцянки про заснування українського університету. Закон памічалося

втілити в життя протягом двох років після його опублікування, але насправді, що слід було підкреслити історикові, цього не зроблено. А 14 березня 1923 р. Рада послів у Парижі, нехтуючи волю населення Східної Галичини, на вимогу польського уряду затвердила східні кордони Польщі. Документ підписали Р. Пуанкаре (Франція), Р. Авеззала (Італія), Е. Філіпсон (Англія) та Матсуда (Японія). Санкціонувавши анексію Східної Галичини і Волині польською буржуазією, імперіалістичні держави Заходу розраховували шляхом згуртування всіх антирадянських сил покінчити з революційним рухом у Східній Європі, зміцнити так званий «санітарний кордон» у боротьбі проти Країни Рад.

У книжці викрите брудне обличчя української буржуазії, показано, яку ганебну роль вона відіграла в іноземній окупації Східної Галичини. В політиці східногалицької української буржуазії автор небезпідставно виділяє два етапи. Перший — охоплює період від підписання попередніх умов миру до укладення Ризького мирного договору і другий — від підписання Ризького мирного договору до рішення Ради послів країн Антанти про анексію Східної Галичини Польщею.

Ю. Ю. Сливка знайомить читача з тією велетенською роботою, яку в 1921—1923 рр. проводила Радянська держава для правильного розв'язання східногалицької проблеми. Напередодні відкриття Ради послів уряди РРФСР та УРСР рішуче виступили проти спроб імперіалістичних держав Заходу вирішувати долю Східної Галичини без участі представників її населення та Країни Рад. 12 березня 1923 р. уряд Радянської України надіслав урядам Франції, Англії та Італії ноту, в якій містилося застерєження, що спроба польського уряду перетворити тимчасову окупацію в акт анексії викличе обурення робітників та селян України і Росії, а також ненависть населення Східної Галичини, яке всіма засобами чинить опір насильству над його правами і свободами.

В заключному розділі праці на багатому фактичному матеріалі показано боротьбу трудящих проти поневолення, за возз'єднання з єдинокровними братами з Радянської України.

У монографії трапляються зайві повторення та окремі неточності. Так, попередній договір про об'єднання УНР і ЗУНР був підписаний 1 грудня 1918 р. не в Ростові (стор. 51), а у Фастові; нота протесту урядам Франції, Англії, Італії від 13 березня 1923 р. була надіслана не урядом РРФСР (стор. 187), а Наркоматом закордонних справ.

Загалом монографія Ю. Ю. Сливки є серйозним і потрібним дослідженням з історії західноукраїнських земель. Вона має гострий паступальний характер, написана на рівні сучасних вимог і, безперечно, є певним вкладом в українську радянську історіографію.

В. С. Кульчицький

ФАКТЫ И ДОМЫСЛЫ.
*(Против фальсификации национальных
 отношений
 в Советском Союзе),
 вид-во «Штиинца», Кишинев, 1972, 324 с.*

Серед виданих останнім часом у Молдавській РСР праць з питань критики сучасного антикомунізму помітне місце займає рецензований збірник, в якому вміщено доповіді і виступи суспільствознавців Москви, Ленінграда, Києва, Кишинева і Мінська на науковій сесії «Марксистсько-ленінська наука і боротьба проти сучасного антикомунізму, проти реакційних фальсифікацій досвіду національно-державного будівництва в СРСР», проведених у Кишиневі напередодні 50-річчя Союзу РСР.

Перший секретар ЦК Компартії Молдавії І. І. Бодюл у вступному слові підкреслив, що за умов різкого загострення ідеологічної боротьби між світом соціалізму і капіталізму важливе значення має викриття КІПС та іншими марксистсько-ленінськими партіями теорії та практики антикомунізму. Наклепницький характер вигадок буржуазних фальсифікаторів стає особливо очевидним у світлі досягнень трудящих братніх радянських республік у розвитку економіки та культури. У виступі І. І. Бодюла відзначалося, що успіхи робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції Молдавської РСР й інших національних республік у будівництві соціалізму та комунізму наочно свідчать про торжество ленінської національної політики КІПС.

Матеріали збірника можна згрупувати по трьох основних напрямках: критика буржуазних концепцій утворення і розвитку СРСР, розміщення продуктивних сил у національних республіках; успіхи трудящих Молдавської і Білоруської РСР за роки Радянської влади й викриття тверджень «радянознавців» з цього питання; спростування спроб применшити міжнародне значення досвіду розв'язання в СРСР національного питання.

Критиці буржуазних концепцій утворення і розвитку СРСР та розміщення продуктивних сил у національних республіках присвятили свої статті М. Б. Мітін, І. Т. Якушевський, А. М. Гиндін, А. А. Гудим, Б. А. Шабад. Академік М. Б. Мітін у доповіді «50-річчя СРСР — торжество ленінської національної політики» всебічно показав, як В. І. Ленін розробляв актуальні питання національної політики, висвітлив роль вождя революції в утворенні Союзу РСР. Наголошуючи на величезному міжнародному значенні досвіду розв'язання національного питання в СРСР, автор водночас аргументовано викрив антикомуністичних фальсифікаторів, підкреслив, що з антикомунізмом змикається як правий, так і «лівий» ревізіонізм, соціал-націоналізм і соціал-шовінізм.

У багатьох статтях показано успіхи ленінської національної політики і розвінчуються вигадки «радянознавців». В. А.

Ампілов і В. Ф. Романовський використали для цього матеріали Білоруської РСР, а М. А. Мохов, Є. С. Чертан, К. Л. Жигня, В. І. Царанов, С. Я. Афтенюк, А. М. Лазарев, В. С. Зеленчук, С. Є. Зайдман, А. Г. Морар — Молдавської РСР.

У багатоплановій статті В. І. Царанова розкрито основні аспекти і прийоми фальсифікації сучасної історії Молдавії. Показавши, як перекручують деякі питання революційної боротьби трудящих Молдавії, національної державності молдавського народу, розвитку його економіки і культури західні (В. Аспатур'ян, Р. Беркс, І. Бохенський, Р. Л. Вульф, В. Коларц, Г. Нейбауер, Г. Німеєр, К. Хайтман, Н. Ясний) і румунські емігрантські (О. Зуга, Д. Наку, Дж. Савур) автори, В. І. Царанов підкреслює, що в їх твердженнях невігластво переплелось зі злісними наклепами.

С. Я. Афтенюк, А. М. Лазарев, А. Г. Морар викривають буржуазних фальсифікаторів історії державності молдавського народу. А. М. Лазарев, зокрема, ґрунтовно показує об'єктивний процес утворення в 1924 р. у складі Української РСР Молдавської АРСР і перетворення її в 1940 р. у радянську соціалістичну республіку, підкреслюючи, що він був зумовлений внутрішніми потребами дальшого розвитку молдавського народу. Тому твердження буржуазних «учених» В. Коларца, Г. Раша, Ф. Мослі, а також румунських емігрантських істориків, зокрема Деонісія Германі, нібито утворення Молдавської Радянської держави було лише зовнішньополітичною акцією уряду СРСР, що територія Молдавії є «румунською», а самі молдавиани — «румунами», — це не що інше, як намагання видати бажане за дійсне.

А. М. Лазарев слушно зауважує, що молдавська радянська державність існує і розвивається незалежно від псевдонаукових вправ численних «радянознавців», вона не потребує їх «визнання» чи «узаконення». У розквіті творчих сил трудящі республіки йдуть назустріч своєму славному ювілею — 50-річчю Молдавської РСР.

У створенні й зміцненні радянської державності молдавського народу велику роль відіграли всі народи Союзу РСР, зокрема трудящі України. Вони допомагали йому будувати соціалістичне суспільство, розвивати економіку і культуру. Це, звичайно, не подобається антикомуністам, які свідомо перекручують історію молдавсько-російсько-українських історичних зв'язків. С. Я. Афтенюк, А. М. Лазарев і А. Г. Морар показують справжні причини такої «куваги» буржуазних націоналістів до цієї проблеми.

С. Я. Афтенюк викриває недостойні прийоми румунського історика І. Ністора, який фальсифікував виступ Голови Раднаркомів УРСР В. Я. Чубаря на III сесії ВУЦВК 8-го скликання. А. М. Лазарев переконливо розвінчує аргументи українського буржуазного націоналіста Д. Двойченка-Маркова, який у книжці «Трансністрія —

об'єкт зазіхання румун на Україну» обстоює ідею «єдиної і неподільної» України і з цих позицій розглядає утворення Радянської Молдавії. Емігрантські «радянознавці» румунського, молдавського та українського походження координують свої зусилля у боротьбі проти нашої країни. Зокрема, активно співробітничав в «Українському щотижневнику» — органі українських буржуазних націоналістів у США — румунський емігрантський антикомуніст Дж. Савур.

В. Г. Смолянський, І. І. Орлик, Я. М. Бергер, М. А. Мунтян, В. Г. Графський показують реакційну суть новітніх «теорій» національно-державного будівництва в СРСР таких апостолів антикомунізму, як

*St. SUCHODOLSKI.
MENNICTWO POLSKIE W XI
I XII WIEKU.*

*Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk,
1973, 162 s.*

*Ст. СУХОДОЛЬСЬКИЙ.
МОНЕТНА СПРАВА У ПОЛЬЩІ
В XI I XII ст.,*

*Вроцлав — Варшава — Краків — Гданськ,
1973, 162 с.*

Польська нумізMATика завжди стояла на високому рівні, а її представники справедливо вважалися і вважаються одними з найкращих у світовій науці про монети. В останнє десятиріччя спостерігається нове піднесення цієї спеціальної історичної дисципліни. Р. Кершовський, Т. Левицький, А. Крижанівська, В. Терлецький, С. Кубяк, Я. Штетилло, Є. Пінінський та ряд інших вчених багато зробили для розвитку і зміцнення міжнародного авторитету польської нумізMATичної науки.

Одне з головних місць в сучасній польській нумізMATичній літературі займають праці С. Суходольського. Автор багатьох важливих розвідок з польської і західноєвропейської нумізMATики раннього середньовіччя (серед яких хотілося б виділити фундаментальну монографію „Początki mennictwa w Europie środkowej, Wschodniej i Północnej”, 1971) нещодавно виступив з новою книжкою про монетну справу Польщі в XI і XII ст.

Ця тема тривалий час лишалася майже не дослідженою в польській науковій літературі, хоча нею і займалися кілька вчених, зокрема В. Костшембський, Р. Меніцький, М. Гумовський, Р. Гродецький. Основним недоліком в їх дослідженнях були вузькість, а то й випадковість джерельної бази, що призводило до локальних, часом хиби висновків.

Чи не головною заслугою С. Суходольського є копійке зібрання й узагальнення джерел, які лягли в основу його праці. Висвітлений в ній період (кінець X — рубіж XII і XIII ст.) належить до найбільш

З. Бжезинський, Х. Сетон-Уотсон, Б. Майснер, І. Бохенський, Г. Німеер та інші. Значна увага приділена викриттю магістських перекучень ленінської національної політики.

Отже, на основі використання великого фактичного матеріалу автори вміщених у рецензованому збірнику статей переконливо спростовують псевдонаукові концепції прислужників імперіалістичної пропаганди — так званих «радянознавців». Водночас вони показують методи перекучень і підтасовок фактів, їх хибного тлумачення апологетами капіталізму. Популярність викладу матеріалу книжки робить її доступною широкому колу читачів.

В. Г. Лисенко

недосліджених не лише в нумізMATиці, а і в історії Польщі взагалі. Однією з причин цього є брак писемних пам'яток навіть для розв'язання вузлових питань політичної чи економічної історії. Що ж до нумізMATики, зокрема монетної справи, то можна сказати, що таких джерел взагалі не існує. Тому авторові рецензованої книжки довелося будувати свої дослідження майже виключно на нумізMATичному матеріалі.

С. Суходольський вміло застосував метод аналогій, розглядаючи монетну справу Польщі XI—XII ст. на широкому фоні аналогічного виробництва тогочасних Чехії, Угорщини, Німеччини, Італії, Данії, Англії. Він з необхідною обережністю використав цінний середньовічний трактат Теофіла про виробництво монет (створений, найвірогідніше, на межі XI і XII ст.).

Дослідник вивчив практично всі польські монети кінця X — початку XIII ст., які зберігаються в державних і приватних колекціях Польської Народної Республіки, Радянського Союзу, Німецької Демократичної Республіки, Англії. Треба підкреслити, що його книжка побудована на аналізі оригіналів монет, а не їх відбитків, зображень тощо. Досі такі дослідження ґрунтувалися в основному на різного роду відтвореннях монетного матеріалу, а це поzbавляло їх необхідної точності, іноді призводило до прикрих помилок.

Взагалі методика дослідження С. Суходольського стоїть на сучасному (в найкращому розумінні цього терміна!) рівні. Розрахунки автора дуже ретельні, для обчислення метрологічних характеристик монет він в усіх випадках користується ваговими графіками, а не виведенням середніх ваг, що переважало у практиці нумізMATів раніше. Виклад матеріалу ведеться чітко й логічно. Читаючи цю книжку, ще раз переконаєшся, що нумізMATика в працях її кращих представників є однією з найбільш точних гуманітарних наук.

Доречно спинитися на кількох проблемах, які вирішуються автором по-новому і мають значення для загальноісторичних досліджень.

Нумізмати-фахівці знають, яку велику роль для відтворення картини середньовічного виробництва відіграє дослідження технічних особливостей самих монет. Адже ні інвентар, ні приміщення, ні навіть описи монетарень XI—XII ст. не збереглися. Тому доводиться вивчати систему карбування монет лише за технічними характеристиками останніх.

С. Суходольському належить одне з головних відкриттів у галузі монетного виробництва раннього середньовіччя: він переконливо довів, що кружечки монет не вирізувалися ножицями (як думали вчені раніше), а вирубувалися з листа срібла спеціальним штампом (стор. 20—22). Цікавими і переконливими є авторські відтворення пунсонів, за допомогою яких виготовлялися монетні штемпелі, і міркування щодо їх виготовлення у змішаній техніці: частина зображень і літер на штемпелях вирізувалася різцем, решта формувалася пунсонами.

Надзвичайно цінні спроби С. Суходольського говорити про характер діяльності середньовічних монетарень, обсяг виробництва, виходячи з аналізу їхньої продукції, монет (стор. 85),—здається, досі цього не робилося. Автор справедливо уявляє собі середньовічну монетарню як чималу майстерню, в якій працювало кілька десятків чоловік та існував поділ праці (стор. 90—91).

Копітке зіставлення штемпелів лицевого і зворотного боків монет дало можливість авторові, бодай гіпотетично, визначити загальну кількість монет, що карбувалися польськими володарями в XI—XII ст. При цьому враховувались результати дослідів, проведених в різний час з метою відтворення процесів виготовлення середньовічних монет (з'ясувалося, що в період, який вивчає С. Суходольський, одним штемпелем можна було викарбувати 8—10 тис.). Висновки автора рецензованої книжки дозволяють думати, що уже в ранньому середньовіччі обсяг монетної продукції феодального володаря обчислювався у кілька мільйонів.

Значним внеском в наукову літературу з середньовічної нумізматичної метрології є розділ «Метрологія монет». В ньому С. Суходольський, зокрема, робить важливий висновок, що вага польської монетної гривні XI—XII ст. (одиниці ваги срібла, з якої виходили при карбуванні монет) становила 213 г і була близькою до ваги тогочасної давньоруської гривні. Новим словом у нумізматичній науці є припущення автора, що монетні знаки в ранньому середньовіччі відігравали ту саму роль, в якій пізніше виступали дати на монетах, і що ці знаки також могли правити для встановлення якості монет, походження срібла тощо (стор. 65).

Звичайно, не з усіма положеннями рецензованої книжки можна погодитися. Сумнівним, на наш погляд, є твердження С. Суходольського, нібито для виготовлення монетних кружечків поряд з штампом застосовувалися і ножиці (стор. 21). Адже далі (стор. 22) сам автор слушно зауважує, що вирізування кружечка ножицями було в 10 (!) разів повільнішим від вирубування штампом. А це, цілком певно, не залишало місця для ножиць у процесі виготовлення монет. Здається, що автор дещо применшує політичні чинники їх виробництва (стор. 122). У світовій нумізматиці відомо чимало випадків, коли вони карбувалися заради політичного ефекту — давньоруські срібляники, наприклад.

Демонструючи прекрасне знання спеціальної літератури з історії монетної справи, С. Суходольський чомусь не використовує, навіть для аналогій, праці радянських нумізматів, насамперед І. Спаського, дослідження якого в галузі техніки карбування монет X—XI ст. могли б бути корисними для рецензованої праці.

Зрозуміло, що перелічені недоліки ніскільки не зменшують загальної високої оцінки книги С. Суходольського «Монетна справа у Польщі в XI і XII ст.».

М. Ф. Котляр

Хроніка та інформація

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

19 березня ц. р. відбулися загальні збори Відділення, присвячені підсумкам наукової діяльності суспільствознавчих установ Академії наук УРСР за минулий рік.

Із звітною доповіддю виступив академік-секретар Відділення академік АН УРСР Б. М. Бабій. Колективи установ Відділення, керуючись історичними рішеннями XXIV з'їзду КПРС, постановами партії та уряду про дальший розвиток суспільних наук, відзначив доповідач, спрямовували свої зусилля на дослідження фундаментальних проблем суспільних наук, розширення комплексних досліджень сучасних процесів суспільного розвитку і, насамперед, актуальних проблем розвинутого соціалістичного суспільства, основних закономірностей економічного, суспільно-політичного й культурного будівництва. Зокрема, науковці Інституту історії АН УРСР сконцентрували свою увагу на підготовці багатотомної «Історії Української РСР».

Важливою подією в житті багатотисячного заgonу істориків республіки є написання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР».

Ряд важливих питань з історії робітничого класу, історії другої світової війни висвітлено у монографічних дослідженнях, що вийшли з друку минулого року. Серед них — «Брати по класу — брати по зброї» П. М. Калениченка, «Технічна творчість робітничого класу Української РСР. 1959—1970 рр.» М. Р. Плюща, «Товариська підтримка і співробітництво Української РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу. 1929—1939 рр.» І. Ф. Чернікова, «СРСР і Канада в антигітлерівській коаліції» Л. О. Лещенка.

Підготовлені і незабаром вийдуть у світ наукові праці «Залізничники України у боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад (1917—1920 рр.)» А. П. Гриценко, «Трудова іміграція у Франції в новітній час» М. М. Фролкина.

Завершено підготовку до видання історичних праць І. Я. Франка, які вийдуть до Зібрання творів видатного письменника в 50-ти томах.

Класова боротьба і суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях в XIV — на початку XX ст., історія та культура стародавнього населення Прикарпаття та Волліні, соціалістичне і комуністичне будівництво у західних областях УРСР — теми монографічних досліджень науковців Інституту суспільних наук АН УРСР.

Велику дослідницьку роботу провели археологи республіки. Так, протягом минулого року Інститутом археології АН УРСР здійснено 30 археологічних експедицій. 9 експедиції провели археологи Інституту суспільних наук АН УРСР. Виявлені під час розкопок рештки матеріальної культури проливають світло на ряд питань з історії стародавнього населення нашої країни.

У звітному році важливого значення надавалось проведенню наукових конференцій, сесій, нарад, семінарів. Зокрема, Інститут історії АН УРСР був організатором всесоюзної конференції, присвяченої міжнародному значенню ленінізму в боротьбі за згуртованість світового революційного руху, та активним учасником і організатором міжнародної наукової конференції, що проходила в грудні 1973 р. в Києві, на тему «Ленінські принципи — основа зовнішньополітичної діяльності соціалістичних країн».

Виходячи з рішень XXIV з'їзду КПРС, доповідач зупинився на завданнях, які стоять перед суспільствознавцями. Так, зусилля вчених-істориків повинні бути спрямовані на розробку основних закономірностей історичного розвитку СРСР, країн світової соціалістичної співдружності, загальних проблем всесвітньої історії, закономірностей розвитку міжнародного робітничого і національно-визвольного руху, історії світової культури.

В обговоренні звітної доповіді взяли участь академік АН УРСР В. М. Корецький, чл.-кор. АН УРСР М. Г. Чумаченко, к. е. н. В. С. Жученко, к. і. н. В. П. Чугайов, к. філос. н. П. Ф. Йолон.

Того ж дня на зборах обрано новий склад бюро Відділення. Таємним голосуванням академіком-секретарем Відділення

економіки, історії, філософії та права АН УРСР знову обрано академіка АН УРСР Б. М. Бабія, заступником академіка-секретаря Відділення д. е. н. Ю. М. Пахомова.

Директором Інституту історії АН УРСР обрано чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелева, Інституту археології АН УРСР — к. і. н. І. І. Артеменка.

20—21 березня відбулися Загальні збори Академії наук Української РСР. З доповіддю про діяльність Академії наук

УРСР у 1973 р. та завдання на 1974 р. виступив Президент Академії наук УРСР академік Б. Є. Патон.

Збори обрали новий склад Президії АН УРСР. Президентом Академії наук Української РСР знову обрано академіка Б. Є. Патона, віце-президентами — академіків І. К. Білодіда, В. М. Глушкова, академіків АН УРСР Г. С. Писаренка, К. М. Ситника, В. І. Трефілова.

С. С. Гермаківський

ОБГОВОРЕННЯ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР» В БЮРО ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ АН СРСР

Випуском у світ тому «Кримська область» (січень 1974 р.) завершено видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». У зв'язку з цим 5 лютого 1974 р. на засіданні бюро Відділення історії Академії наук СРСР було заслухано повідомлення голови Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» д. і. н. П. Т. Тронька про досвід підготовки і видання цієї колективної наукової праці.

В обговоренні повідомлення взяли участь відомі вчені-історики академіки І. І. Мінц, П. М. Поспелов, О. Л. Нарочницький (Інститут історії СРСР АН СРСР), Є. М. Жуков (Інститут загальної історії АН СРСР), чл.-кор. АН СРСР П. А. Жилін (Інститут воєнної історії), секретар правління Спілки письменників СРСР чл.-кор. АН СРСР М. Т. Федоренко, заступник начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР к. і. н. А. С. Малітків, доктори історичних наук Л. С. Ганюченко (Академія суспільних наук при ЦК КПРС), С. О. Шмідт (Археографічна комісія АН СРСР), чл.-кор. АН СРСР Ю. В. Бромлей (Інститут етнографії ім. М. М. Міклух-Маклая АН СРСР), проф. М. Т. Белявський (Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова) та ін. — всього 12 чол. Наприкінці засідання головуєчий академік-секретар Відділення історії АН СРСР академік Б. О. Рибakov підвів підсумки обговорення.

У прийнятій постанові бюро Відділення історії АН СРСР відзначило, що великий заїгн істориків і краєзнавців Української РСР, виконуючи постанову ЦК Компартії України від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР», в тісному співробітництві з працівниками наукових установ і кафедр суспільних наук вищих учбових закладів та за активною участю ряду міністерств, відомств і творчих спілок республіки створив фундаментальну наукову працю з

історії та її важливої складової частини — історичного краєзнавства. Написана на основі марксистсько-ленінської методології з використанням останніх досягнень радянської історичної науки, 26-томна «Історія міст і сіл УРСР» має велике науково-пізнавальне і громадсько-політичне значення і сприятиме інтернаціональному та патріотичному вихованню радянських людей, особливо молоді, на революційних, трудових і бойових традиціях Комуністичної партії і радянського народу.

Внаслідок видання «Історії міст і сіл Української РСР» історична наука певною мірою збагатилася новими фактами з історії українського народу, які переконливо свідчать про великі переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, про непорушну дружбу і братерство всіх народів СРСР — могутню русійну силу комуністичного будівництва. Матеріал томів переконливо спростовує брехливі вигадки реакційної буржуазної історіографії, зокрема українських буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів, своїм вистрєм спрямований проти ідеології антикомунізму.

«Історія міст і сіл Української РСР» є першим у радянській історіографії дослідженням історії населених пунктів у масштабах цілої республіки, гідним продовженням традицій О. М. Горького — ініціатора створення «Історії фабрик і заводів СРСР». Спираючись на кращі традиції радянського історичного краєзнавства, автори «Історії міст і сіл Української РСР», на відміну від своїх попередників, висвітлили історію населених пунктів у рамках великого регіону. У цілому це видання вийшло за межі традиційного краєзнавства і є новим починанням у практиці радянської і світової історичної науки.

Першочергова увага на сторінках томів приділяється висвітленню історії радянського періоду. В нарисах всебічно показано, як, спираючись на братерську допомогу всієї багатонаціональної сім'ї ра-

дянських народів, насамперед великого російського народу, жителі міст і сіл України під керівництвом Комуністичної партії здійснили докорінні соціальні перетворення, досягли грандіозних успіхів у розвитку економіки, науки і культури, що змінило обличчя населених пунктів, суспільне життя і побут трудящих республіки.

В цій колективній праці правильно розв'язано проблему співвідношення загальноісторичного і місцевого матеріалу, взаємозв'язку між історією всієї країни та республіки в цілому й історією окремих населених пунктів. Червоною ниткою крізь усі томи проходить ідея дружби радянських народів, їх полум'яного патріотизму та інтернаціоналізму на всіх етапах революційної боротьби, соціалістичного і комуністичного будівництва. Переконливо відображено в «Історії міст і сіл Української РСР» процес зближення соціалістичних націй і формування нової історичної спільності людей — радянського народу, а також дедалі міцніючі економічні та культурні зв'язки трудівників міст і сіл нашої республіки з народами країн соціалістичної співдружності.

У томах всебічно охарактеризовано керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії Радянського Союзу, Центрального Комітету КПРС, приділено велику увагу показу організаторської й масово-політичної діяльності Комуністичної партії України, обласних, міських, районних і первинних партійних організацій щодо мобілізації трудових колективів на дальше підвищення ефективності суспільного виробництва, зростання продуктивності праці, поліпшення якості продукції, висвітлюється ідеологічна і виховна робота КПРС і Компартії України серед населення.

В «Історії міст і сіл Української РСР», підкреслюється в постанові, яскраво показано роль народних мас — справжніх творців історії. На сторінках видання названо більше 120 тис. прізвищ активних учасників історичних подій — борців проти кріпацтва, поміщиків та капіталістів, за повалення царизму, полум'яних революціонерів, героїв праці, видатних державних діячів, діячів науки і культури і т. п.

«Історія міст і сіл Української РСР» написана на різноманітних архівних та літературних джерелах. Значну історико-пізнавальну цінність мають ілюстрації, яких вміщено у виданні понад 9 тис. Більшість з них, зокрема документальні фотографії, карти і картосхеми, публікується вперше. Окремі недоліки і фактологічні неточності, які трапляються в деяких нарисах і довідках, слід виправити при наступному перевиданні томів.

Успіх підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР», зазначається в постанові, був забезпечений завдяки постійній допомозі і увазі з боку партійних і радянських органів республіки. Центральний Комітет Компартії України під-

тримав народну ініціативу про створення історії міст і сіл республіки і визначив основні науково-політичні, методичні і організаційні принципи цього багатотомного видання.

У написанні нарисів і довідок, збірники та виготовленні ілюстративних матеріалів активну участь брали люди різних професій: учителі, викладачі вищих і середніх учбових закладів, науковці інститутів суспільних наук, працівники архівів, культурно-освітніх установ, музеїв, партійного і радянського апарату, журналісти, письменники, любителі-краєзнавці, учасники революційного руху, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, ветерани праці, робітники, колгоспники і службовці — всього більше 100 тис. чол.

Дійову допомогу у створенні «Історії міст і сіл Української РСР» подали Інститут історії СРСР АН СРСР, архіви, бібліотеки і музеї Москви та Ленінграда, ряду областей Російської Федерації, Білоруської, Молдавської і Литовської РСР, відомі вчені-історики країни. З ініціативи Інституту історії СРСР та Відділення історії АН СРСР у травні 1972 р. в Києві відбулася Всесоюзна наукова конференція, присвячена проблемам написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР. Конференція сприяла підвищенню рівня роботи над останніми томами «Історії міст і сіл УРСР», збагатила всіх, хто брав участь у її створенні, досвідом, нагромадженим у цій справі в братніх республіках Радянського Союзу.

У своїй постанові бюро Відділення історії АН СРСР схвалило досвід підготовки на громадських засадах і видання в Українській РСР «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 томах і рекомендувало історичним установам академії наук союзних республік, Сибірського відділення і філіалів Академії наук СРСР, автономних республік і областей використати науково-організаційні принципи і методику роботи Головної та обласних редколегій, міських та районних комісій і всього авторського колективу цього видання. Вирішено підготувати і видати спеціальну брошуру, присвячену цьому питанню.

У зв'язку із зростанням ролі історичного краєзнавства в інтернаціональному та патріотичному вихованні радянських людей бюро Відділення історії АН СРСР визнало за необхідне створити при Відділенні історії комісію з представників Інституту історії СРСР АН СРСР та історичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова під керівництвом академіка П. М. Поспелова з метою розробки пропозицій щодо поліпшення викладання історичного краєзнавства та музейної справи на історичних факультетах державних університетів і педагогічних інститутів, а також в інститутах культури, підготовки кадрів спеціалістів у цій галузі, видання літератури з історії міст і сіл, фабрик і заводів.

колгоспів і радгоспів СРСР, поліпшення методичного керівництва краєзнавчими, зокрема народними, музеями та іншими

формами історико-краєзнавчої роботи серед населення.

М. Я. Петухов

УРОЧИСТІ ЗБОРИ Й НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 400-РІЧЧЮ КНИГОДРУКУВАННЯ НА УКРАЇНІ

400-річний ювілей книгодрукування на Україні проходить як велике свято багатонаціональної радянської культури. В усіх братніх республіках відзначають цю видатну подію і вшановують пам'ять першодрукаря і просвітителя, славного сина російського народу Івана Федорова, життя й творча діяльність якого є одним з наочних свідчень одвічної дружби народів-братів.

З нагоди свята в нашій республіці відбуваються наукові конференції, збори трудящих, читаються лекції та доповіді, організуються численні книжкові виставки, тематичні вечори, зустрічі з письменниками, книгознавцями, книговидавцями та поліграфістами.

Знаменній події були присвячені урочисті збори в приміщенні Київського державного академічного театру опери та балету Української РСР ім. Т. Г. Шевченка, які відбулися 25 лютого 1974 р., в день, коли 400 років тому у Львові вийшов славнозвісний першодрук — «Апостол».

В залі зібралися працівники видавництва, книжкової торгівлі, поліграфічної промисловості, науковці, письменники, діячі освіти і культури. У президії зборів — члени Політбюро ЦК Компартії України, Голова Президії Верховної Ради УРСР І. С. Грушецький, перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР Г. І. Ващенко, кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, а також кращі представники книжкової справи, партійні і радянські працівники, діячі науки і культури, керівники ряду республіканських міністерств і відомств.

Вступною промовою збори відкрив перший секретар Київського міського партії О. П. Ботвин. З великим піднесенням приймається пропозиція про обрання почесної президії у складі Політбюро ЦК КПРС на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем Л. І. Брежневим.

У доповіді голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі М. К. Білогурова був охарактеризований розвиток книговидавничої справи на Україні за 400 років. Доповідач відзначив

визначну роль Івана Федорова як першодрукаря і просвітителя, його позитивну діяльність у зміцненні дружби російського, українського та білоруського народів, у поширенні друкарства, освіти і культури.

Особливо плідно розвивається книговидавнича справа в умовах радянської дійсності, коли друковане слово несе в народні маси ідеї марксизму-ленінізму, згуртовує трудящих навколо Комуністичної партії, активно сприяє будівництву нового суспільства, розвитку економіки, освіти, культури, науки і мистецтва, відіграє важливу роль у формуванні духовного обличчя радянської людини, викриває буржуазну ідеологію.

У своєму виступі голова Державного комітету Ради Міністрів СРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі Б. І. Стукалін розповів про визначні досягнення радянської книговидавничої справи, про важливу роль книги в житті трудящих. Він підкреслив, що розвиток книгодрукування на Радянській Україні відбувається в атмосфері інтенсивних взаємозв'язків і взаємозбагачення з книгодрукуванням у всіх братніх республіках Союзу РСР. Працівники видавництва України, зазначив промовець, створюють книги, які пристрасно пропагують марксистсько-ленінські ідеї, є джерелом знань, могутнім фактором прогресу і духовного збагачення будівників комуністичного суспільства.

Про натхненну працю поліграфістів України розповів у своєму виступі лінійний республіканського видавничого об'єднання «Поліграфкнига», Герой Соціалістичної Праці В. Т. Кобал. Роль творчих працівників у створенні книги розкрив секретар правління Спілки письменників України П. А. Загребельний. Від імені численних бібліотечних працівників виступила студентка бібліотечного факультету Київського державного інституту культури ім. О. Є. Корнійчука О. Паламарчук, яка заповнила, що бібліотекарі республіки будуть і далі активно пропагувати книгу — важливий засіб комуністичного виховання трудящих, джерело знань, науки і культури.

О. В. Молодчиков

* * *

14 лютого 1974 р. у конференц-залі Секції суспільних наук АН УРСР відбулася наукова конференція, присвячена 400-річчю книгодрукування на Україні. Вона була організована Державним Комітетом Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, Академією наук УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Вищою партійною школою при ЦК Компартії України. В її роботі взяли участь співробітники науково-дослідних установ і вищих учбових закладів республіки, працівники видавництва і поліграфічної промисловості, бібліотекарі.

Вступним словом конференцію відкрив віце-президент АН УРСР академік І. К. Білодід, який, зокрема, підкреслив, що книга завжди відігравала велику роль у житті людства. Славний син російського народу Іван Федоров 400 років тому надрукував у Львові перші книги «Апостол» і «Буквар», поклавши тим самим початок книгодрукуванню на Україні. І. К. Білодід охарактеризував шлях, який пройшло друковане слово з тих далеких часів до наших днів.

Присутні прослухали сім наукових доповідей, присвячених різним проблемам історії книгодрукування на Україні та його сучасному стану.

Про російсько-українські взаємини у галузі книгодрукування в XVI—XVII ст. розповів доцент Київського університету Ф. Я. Шолом. Він особливо наголосив на ролі Івана Федорова та його послідовників у розширенні й поглибленні російсько-українських культурно-освітніх і літературних зв'язків. К. філол. н. В. В. Німчук показав початок світського книгодрукування на Україні. Він детально розкрив структуру «Букваря» — першої друкованої праці, видання якої сприяло поширенню освіти серед російського, українського і білоруського народів.

Темою доповіді к. і. н. О. В. Молодчикова було «Книгодрукування на Україні в переджовтневий і радянський періоди». Доповідач охарактеризував стан друкарства наприкінці XIX — на початку XX ст. Далі він відзначив, що нині наша країна є найбільшою книжковою державою світу — в Радянському Союзі видається $\frac{1}{4}$ частина всієї друкованої продукції. За роки Радянської влади в СРСР випущено

2 млн. назв книг і брошур загальним тиражем понад 30 млрд. примірників. Лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції справжнього розквіту досягла книжкова справа на Україні. За цей час у нашій республіці випущено 300 тис. назв книг і брошур загальним тиражем близько 4 млрд. примірників. Більшість з них була надрукована українською мовою.

Основними ідейно-тематичними напрямками радянської книги є показ керівної та спрямовуючої ролі КПРС, дружби і співробітництва народів, незламної сили радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, боротьби за мир і безпеку народів, викриття буржуазної ідеології.

Про розвиток бібліотечної справи в УРСР присутні на конференції дізналися з доповіді директора Центральної наукової бібліотеки АН УРСР к. і. н. С. К. Гутянського. Він розповів про роботу ЦНБ — великого наукового і культурного центру республіки, про її зв'язки з книгозховищами братніх республік Радянського Союзу та інших соціалістичних країн.

На конференції також були заслухані доповіді заст. директора Книжкової палати УРСР Ю. Б. Медведєва на тему: «Організація державної бібліографії в Українській РСР», доцента Київського вечірнього філіалу Українського поліграфічного інституту В. Д. Глушка: «Технічний прогрес у поліграфічній промисловості і перспективи розвитку галузі» та головного редактора видавництва «Дніпро» Н. П. Лісовенко: «Видання перекладів художніх творів як засіб взаємозбагачення братніх літератур і мов».

У роботі конференції взяли участь зав. сектором відділу науки та учбових закладів ЦК Компартії України С. І. Дорогуцьов, член Президії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничук, перший заступник Голови Державного Комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі Д. І. Цмокаленко, заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Б. П. Ковалевський, директор видавництва «Наукова думка» М. Л. Карпенко.

Ю. Г. Іващенко

* * *

В Центральному державному історичному архіві УРСР (Львів) 15 березня 1974 р. відбулася конференція, присвячена 400-річчю книгодрукування на Україні. Її відкрила вступним словом директор архіву Н. Ф. Врадій.

У доповіді «400 років українського книгодрукування» доктор філологічних наук О. І. Дей зосередив увагу на розвитку рукописних і поліграфічних видань за

останні століття. Ст. наук. співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР к. і. н. Я. Д. Ісаєвич розповів про діяльність Івана Федорова на Україні. Розкриваючи тему «Нові документи про російсько-українсько-білоруські зв'язки в галузі книгодрукування», ст. наук. співроб. архіву О. Я. Мацюк звернув увагу, зокрема, на діяльність Спиридона Соболя.

Доктор історичних наук С. О. Шмідт

(Москва) виступив з доповіддю «Видавнича діяльність Археографічної комісії АН СРСР». Реферат «Федоровські документи львівських архівних збірок та їх використання в радянській археографії» прочитав зав. відділом ЦДІА УРСР О. А. Купчинський. Зав. відділом фундаментальної бібліотеки Львівського ордена Леніна державного університету ім. Івана Франка Ф. П. Максименко розповів про видання Івана Федорова в сучасних львівських колекціях.

На конференції також виступили відповідальний працівник Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР Л. С. Беляєва, філолог О. П. Кріль та історик М. Т. Савка.

Учасники конференції оглянули виставку документів і матеріалів «Іван Федоров і книговидавнича справа на Україні».

О. П. Кріль

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 30-РІЧЧЮ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ БИТВИ

2 лютого 1974 р. у Корсуні-Шевченківському відбулася конференція на честь 30-річчя видатної перемоги Радянської Армії. Конференція була організована Інститутом історії АН УРСР разом з Черкаським обкомом Компартії України та Політуправлінням Червонопрапорного Київського військового округу.

В її роботі взяли участь радянські та партійні працівники, ветерани минулих боїв, воїни Радянської Армії, передовики промисловості й сільського господарства, науковці — всього понад 700 чол. Із вступним словом до учасників конференції звернувся секретар Черкаського обкому Компартії України Г. В. Суховершко.

З доповідями виступили доктор історичних наук Герой Радянського Союзу В. І. Клоков («КІРС — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні») та заступник командуючого Київським військовим округом Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант В. М. Горбань («Корсунь-Шевченківська битва — видатна сторінка в історії Великої Вітчизняної війни»).

Про роль танкових військ в оточенні й розгромі корсунь-шевченківського угруповання фашистських військ учасникам конференції розповів колишній начальник штабу 6-ї танкової армії генерал-лейтенант Д. І. Заєв.

З повідомленням «Роль партизанів, партійного й комсомольського підпілля в розгромі фашистських військ під час корсунь-шевченківського оточення ворожого війська» виступив Герой Радянського Союзу ректор Черкаського педагогічного інституту, проф. О. В. Тканко.

«Військово-патріотичне виховання на героїчних, бойових і трудових традиціях

радянського народу і його Збройних Сил» — тема виступу першого секретаря Черкаського обкому ЛКСМУ М. Я. Онучука.

16 лютого 1974 р. Рада військово-наукового товариства при Київському окружному Будинку офіцерів провела наукову конференцію по вивченню досвіду Корсунь-Шевченківської бойової операції. В її роботі взяли участь сотні ветеранів Великої Вітчизняної війни — генерали, офіцери, солдати та воїни, що нині служать в лавах Радянських Збройних Сил.

У вступному слові голова Ради генерал-лейтенант у відставці С. Г. Горячев підкреслив видатне місце, яке займає в історії воєнного мистецтва Корсунь-Шевченківська операція, під час якої при успішній взаємодії двох радянських фронтів було оточено й розгромлено велике угруповання військ ворога.

З доповіддю «Корсунь-Шевченківська бойова операція по оточенню й ліквідації німецько-фашистської групи військ» виступив активний учасник цієї битви генерал-лейтенант у відставці К. Ф. Марущак. Із співповідями виступили полковники у відставці О. Т. Богатирьов, Д. Д. Доценко, М. С. Шевченко та генерал-лейтенант у відставці І. І. Петров, які розповіли про славі подвиги танкістів, артилеристів, про підтримку наземних військ авіаторами.

Доповідачі й промовці відзначали, що у визволенні Правобережної України від німецько-фашистських загарбників Корсунь-Шевченківській бойовій операції, успішно здійсненій військами 2-го та 1-го Українських фронтів, належить особливо видатне місце.

П. А. Гаврюк

РЕЗЮМЕ

А. Г. Шевелев.— Славный юбилей советской науки. Статья посвящена 250-летию юбилею Академии наук СССР. В ней освещается исторический путь, пройденный Академией с момента ее основания до наших дней.

А. И. Гуров.— Выдающийся вклад в идейную сокровищницу творческого марксизма (К 60-летию выхода работы В. И. Ленина «О праве наций на самоопределение»). В статье с марксистских позиций рассматривается вопрос о праве наций на самоопределение в конкретно-исторических условиях России, показаны задачи большевистской партии в деле интернационального воспитания трудящихся и всемирно-историческое значение ленинской работы.

В. К. Палишко.— Роль критики и самокритики в деятельности парторганизаций. В статье раскрываются марксистско-ленинские положения о критике и самокритике, ее отличительные черты и особенности, роль в деятельности Коммунистической партии. Автор показывает, что важнейшими условиями развития партийной, принципиальной критики и самокритики являются внутрипартийная демократия, деловое реагирование на замечания и предложения коммунистов, борьба с любыми попытками зажима критики.

В. С. Петренко.— Подъем колхозного производства Украинской ССР в условиях развитого социалистического общества (1959—1973 гг.). Благодаря усилиям партии и всего советского народа, в годы восьмой и девятой пятилеток наблюдается значительный подъем колхозного производства УССР. В 1973 г. Украина продала государству свыше миллиарда пудов хлеба и много других продуктов. Во всех отраслях колхозного производства наблюдается невиданный трудовой энтузиазм. Многие колхозники отмечены высокими правительственными наградами и почетными званиями. Повышается благосостояние крестьянства, его культурно-технический уровень, все более весомым становится его вклад в коммунистическое строительство. Статья раскрывает эти процессы на большом фактическом материале.

А. К. Зайцев.— К вопросу о формировании территорий древнерусских княжеств XII в. В данной статье рассматривается процесс формирования северо-западной границы Черниговской земли в условиях феодальной раздробленности XII в. Показана динамика изменения границ Киевской земли и формирования территории Турово-Пинского княжества.

Ф. Е. Лось.— Формирование и развитие рабочего класса на Украине во второй половине XIX в. В статье показаны количественный рост рабочего класса, его структура, процесс формирования постоянных кадров, источники пополнения и национальный состав рабочих Украины во второй половине XIX в.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ. РЕДАКЦІЯ ЗВЕРТАЄТЬСЯ ДО ВСІХ АВТОРІВ З ПРОХАННЯМ НАДСИЛАТИ СТАТТІ В ДВОХ ПРИМІРНИКАХ (ОБОВ'ЯЗКОВО — ПЕРШІЙ), НАДРУКОВАНИХ НА МАШИНСЬКІ ЧЕРЕЗ ДВА ІНТЕРВАЛИ, ОБСЬГОМ НЕ БІЛЬШЕ 25 СТОР., ПОВІДОМЛЕННЯ — 20, ЗАМІТКИ І ЛИСТИ — ДО 10 СТОР. НЕ ПРИЙНЯТІ ДО ДРУКУ РУКОПИСИ АВТОРАМ НЕ ПОВЕРТАЮТЬСЯ.

SUMMARIES

A. G. Shevelev.—Glorious Jubilee of Soviet Science. The article is devoted to the 250th Jubilee of the Academy of Sciences of the USSR. The historical path passed by the Academy since the moment of its foundation till nowadays is elucidated.

A. I. Gurov.—A Remarkable Contribution to the Ideological Depository of Creative Marxism (on the 60th Anniversary of Publishing the Work by V. I. Lenin "On the Right of Nations to Self-Determination"). The problem on the nations' right to self-determination under concrete-historical conditions is considered in the article from the Marxist positions. The tasks of the Bolshevik Party in the cause of international education of working people and a world-wide significance of the Lenin work are shown.

V. K. Palishko.—Role of Criticism and Self-Criticism in Activities of Party Organizations. The article deals with Marxist-Leninist propositions on criticism and self-criticism. The distinctive features and peculiarities of criticism and self-criticism as well as their role in activities of the Communist Party are considered. The author shows that inner-Party democracy, business-like response to reproofs and suggestions of communists, struggle against any attempts to suppress criticism are the most important conditions for development of Party criticism in principle.

V. S. Petrenko.—Rise of Kolkhoz Production in the Ukrainian SSR under Conditions of the Developed Socialist Society (1959—1973). Owing to the efforts of the Party and the entire Soviet people an essential rise of kolkhoz production of the Ukrainian SSR is observed for the years of the Eighth and Ninth Five-Year Plans. In 1973 the Ukraine sold to the State above a milliard poods of grain and a lot of other products. Unprecedented labour enthusiasm is observed in all the branches of the kolkhoz production. Many kolkhozniks are decorated with high government awards and honorary titles. The welfare of peasantry, its cultural and professional standards increase. The contribution of peasantry to the Communist building rises in significance. All these processes are exemplified in the article by numerous facts.

A. K. Zaitsev.—On the Problem of Formation of the Territories of the Old Rus Principalities in the 12th Century. The article deals with the process of formation of the Chernigov north-western frontier under conditions of feudal dismemberment in the 12th century. Dynamics of changes in the Kiev land frontiers and formation of the territory of the Turov-Pinsk Principality is shown.

F. E. Los.—Formation and Development of the Working Class in the Ukraine in the Second Half of the 19th Century. The quantitative growth of the working class, its structure, formation process of the permanent personnel, sources of reinforcement and national composition of the workers of the Ukraine in the second half of the 19th century are shown.

ПОПРАВКИ

В № 2 за 1974 р. у статті М. Є. Добрускіна з вини працівника редакції допущено кілька неточностей. На стор. 22 у 10 рядку зверху слово «зокрема», на стор. 23 і 10 рядку зверху слово «особливо» і на стор. 25 у першому рядку знизу слово «лише» при читанні слід обустити. На стор. 26 у 9 рядку знизу замість слова «монографію» потрібно читати «opus».